האב ארנסט שמיץ

כוהן דת וזואולוג

ארץ הקודש בראשית המאה ה-20

האב ארנסט שמיץ, 12 ביוני 1914

עורכים: יוסי לשם, חיים גורן, חנה עמית

ברטא ירושלים
מוזיאון הטבע שטיינהרדט
אוניברסיטת תל אביב TEL AVIV UNIVERSITY
DEUTSCHER VEREIN VOM HEILIGEN LANDE
Fritz Thyssen Stiftung für Wissenschaftsförderung
קרן הדוכיפת מבית החברה להגנת הטבע
החברה להגנת הטבע שומרים. מחנכים. אוהבים

Father Ernst Schmitz, Priest and Zoologist

The Holy Land at the Beginning of the 20th Century

Editors: Yossi Leshem, Haim Goren, Hana Amit

תמונות השער (עם כיוון השעון):

האב ארנסט שמיץ

תנין היאור (צילום: סיריל רוסו, FLPA)

פרס בתעופה על רקע ים המלח (ציור: מרטין רינק)

נמר במדבר יהודה (צילום: איל ברטוב)

עיצוב ועריכה גרפית: סיגל דיסקין, סטודיו בילט

עימוד: אנה קדרי

בית הדפוס: מאור וואלך, ירושלים

כריכייה: כריכיית וויס, נתיב הל"ה

צייד עם ארנבת ואנפות (מתוך: *Voyage in Orient* ,Rudolph)

תוכן העניינים

1. לזכרו של פרופ' היינריך מנדלסון - יורם יום-טוב 7
2. מבוא - יוסי לשם 10
3. תודות 24

שער ראשון: מבואות

1. הגרמנים הקתולים בארץ הקודש - חיים גורן 28
2. תולדות האב ארנסט שמיץ - חיים גורן 34
3. עולם החי של ארץ הקודש במאה ה-19 וה-20 (מטריסטרם עד מנדלסון) - עוזי פז 41
4. משכן אוספי הטבע על שם שטיינהרדט ואוסף האב שמיץ - תמר דיין, שי מאירי, ליאוניד פרידמן ... 65

שער שני: עולם החי בארץ הקודש

1. משהו אודות הנמלים של ארץ ישראל 1911 78
2. מכת הארבה בארץ ישראל 1915 84
3. בעלי חיים מוזרים בארץ הקודש 1910 90
4. תנינים בארץ ישראל 1921 93
5. מה שמספרים על נחשים והכשות 1922 96
6. דורסי היום של ארץ ישראל 1913 99
7. דורסי הלילה של ארץ ישראל 1914 107
8. עולם הציפורים של הכנרת 1914 115
9. ברכת ציידים בכנרת 1916 120
10. שקנאים על ים כנרת 1918 123
11. עולם החי ליד הכנרת 9-1918 125
12. ציד דובים בארץ ישראל 1912 130
13. קרב עם נמר 1912 132
14. הצבועים של ארץ הקודש 1913 136
15. צבוע בכפר נחום 1920 139
16. חתולי הבר של ארץ ישראל 1913 142
17. ציד חזירי בר ליד ימת טבריה 1916 144
18. גידול תאואים בכנרת 1917 148

שער שלישי: הווי ותרבות האדם בארץ הקודש

1. התשוב פלשתינה להיות יהודית? 1910 152
2. ביקור באכסניית עולי הרגל הרוסית בירושלים 1913 156
3. שירות הדואר בארץ ישראל 1914 159
4. ביקור בטבחה שעל הכנרת 1914 163
5. הלוויתה של בדואית מסכנה 1915 167
6. גששים בארץ הקודש 1916 169
7. עץ החרוב בארץ הקודש 1916 172
8. פוריות ארץ הקודש 1916 174
9. חוויות משעשעות של חוקר טבע בארץ הקודש 1918 175
10. שריפה בכנרת 1919 178
11. חורף מוזר בכנרת 1920 180
12. גידול בננות בטבחה 1921 182
13. חגו של אליאס (אליהו) הקדוש על הר הכרמל (20 ביולי) 1921 184
14. מוסר של בדואים 1921 187
15. דיווח קצר מהגליל 1923 189

אחרית דבר: אפילוג שהוא פרולוג - יוסי לשם 191

שער רביעי: ביבליוגרפיה

א. הגרמנים הקתולים בארץ הקודש - חיים גורן 202
ב. תולדות האב שמיץ - חיים גורן 202
ג. עולם החי של ארץ ישראל במאה ה-19 וה-20: מטריסטרם ועד מנדלסון - עוזי פז 202
ד. ביבליוגרפיה של פרסומי שמיץ ופרסומים עליו 205

שער חמישי: נספחים

1. הודעה על מינויו של האב שמיץ 1908 216
2. האב ארנסט שמיץ ממלא מקום המנוח האב שמידט בירושלים 1908 218
3. הודעה של שמיץ על משלוח חומר לפחלוץ 1917 219
4. הספד על האב שמיץ 1923 220
5. מכתב ממוזיאון טרינג, אנגליה 222
6. קרל גץ, הנמרים נמצאים כאן; הנזירות הבורומאיות 1932 223
7. סיכום האוספים הזואולוגיים במזרח התיכון - ד"ר ה' קומרלווה 1970 224
8. אוסף בעלי החוליות, האוספים הלאומיים ע"ש שטיינהרדט 226

הספר מוקדש לזכרו היקר של פרופ' היינריך מנדלסון, זואולוג ומורה דגול, שהשקיע את כל מאודו בשמירת הטבע בישראל. האוסף הזואולוגי שהקים הווה תשתית למוזיאון לטבע על שם שטיינהרדט בו מוצג היום אוסף האב שמיץ.

01 לזכרו של פרופסור היינריך מנדלסון

31 באוקטובר 1910 – 19 בנובמבר 2002

יורם יום-טוב

פרופ' היינריך מנדלסון נחשב לבכיר הזואולוגים בארץ, ייסד והוביל את נושא שמירת הטבע וההגנה על הסביבה מיום עלייתו לארץ ישראל בשנת 1933.

היינריך מנדלסון נולד בברלין, גרמניה, ב-31 לאוקטובר 1910 ונפטר בביתו ברמת גן ב-19 לנובמבר 2002. מילדותו התעניין בבעלי חיים, אך לדרישת הוריו למד רפואה בברלין. היה חבר בתנועת נוער ציונית, ועם עליית הנאצים לשלטון ב-1933 עלה לארץ, אז בשלטון המנדט הבריטי. בפלשתינה-א"י לא היתה קיימת פקולטה לרפואה, והוא עבר ללמוד זואולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בה עשה את עבודות המוסמך (על הביולוגיה של החילזון המדברי *Sphincterochila boisseri*) והדוקטור (על מבנה חברות הציפורים בחתך מהאזור הים תיכוני למדבר), שתיהן בהדרכתו של פרופ' שמעון בודנהיימר. תוך כדי לימודיו הוזמן על ידי יהושע מרגולין, מורה לטבע שהקים את המכון הביולוגי-פדגוגי בתל אביב, להצטרף לצוות המכון כמורה לטבע במוסד להכשרת מורים. עם מותו של מרגולין מונה מנדלסון למנהל המכון.

המכון הביולוגי-פדגוגי היה אחד משני הגרעינים מהם צמחה אוניברסיטת תל אביב. מנדלסון לקח חלק פעיל בהקמת האוניברסיטה, והיה הדקאן הראשון של הפקולטה למדעי הטבע וסגן הנשיא הראשון של האוניברסיטה. הוא הקים את המחלקה לזואולוגיה ובמשך שנים רבות שימש כמנהל המחלקה, שהפכה להיות הגדולה במחלקות לחקר החי והצומח של ישראל. הוא דאג לכך שחוקרי המחלקה יעסקו במגוון רחב של מקצועות, אך טיפח בעיקר את לימודי האורגניזם השלם – אקולוגיה, התנהגות וזואוגיאוגרפיה. בעיניו, זואולוג טוב הוא אדם שמבין איך הטבע פועל, והבנה זו מתאפשרת רק תוך הכרה עמוקה של הסביבה הפיזית, הצומח והחי במקומות גידולם הטבעיים, ולכן האיץ בתלמידיו לשמור על קשר הדוק עם השדה. הוא ייסד את המוזיאון הזואולוגי המאפשר את הבנת השונות והמגוון הביולוגי בישראל, שהפך עם השנים למוזיאון לטבע הגדול ביותר במזרח התיכון. הוא גם יזם את הקמת הגן הזואולוגי, פיתח אותו ככלי למחקר ולהוראה, ויסד בו גרעיני רביה לחיות בר המצויות בסכנת הכחדה לצורך השבתן לטבע.

פרופ' מנדלסון היה האדם שהקים וטיפח בארץ את מחקר בעלי החיים בשדה. מחקריו עסקו במגוון רחב של מינים, החל מדו-חיים דרך זוחלים ועד עופות ויונקים. מחקרו על הנחשים הארסיים של ישראל הוא המפורט והמהימן ביותר על קבוצה זו. מחקרו על השפעת חומרי הדברה בחקלאות על העופות הדורסים בישראל היה אחד הראשונים בעולם בנושא זה, והביא לגל של פרסומים ועניין. בין עשרות פרסומיו מצויים גם מחקרים על התנהגות ואקולוגיה של זאבים וצבאים.

תרומתו הגדולה ביותר של מנדלסון למדינת ישראל, מעבר למחקר, היתה בשמירת הטבע. הוא היה דמות מרכזית בהקמת שמורות הטבע הראשונות, בהקמתן של החברה להגנת הטבע בשנת 1953, כיום הגוף הציבורי הגדול והמוביל בישראל, ורשות שמורות הטבע בשנת 1963. בתקופה בה מנהיגי הציונות חשבו שמהותה היא להלביש את הארץ ב"שלמת בטון ומלט", הוא הבין שחשוב לא פחות לשמור על נופיה, צמחיה ועולם החי שלה. הוא היה "ציוני" של שימור הנוף הפתוח ועולם החי של ארץ ישראל. לא היתה בו יראה כלשהי מסמכות ומשלטון, והוא פעל להשגת מטרות שמירת הטבע בהחלטיות ובנחישות. המתרחש בטבע הארץ (ולא רק בטבע) בעשרות השנים האחרונות גרם לו צער ואכזבה, והוא לא היסס להביעם.

מנדלסון היה מורה מרתק, ובמהלך השנים חינך אלפי סטודנטים, תחילה בסמינר הקיבוצים, ולאחר מכן באוניברסיטה העברית ובאוניברסיטת תל אביב. שיעוריו היו פופולריים מאוד, והוא לימד עד שנתיים לפני מותו. עשרות רבות של סטודנטים הכינו בהדרכתו את עבודותיהם לתארים מתקדמים, ותלמידיו אלה, תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם הם היום חוקרי השדה של ישראל, אנשי רשות הטבע והגנים ומדריכי החברה להגנת הטבע.

הוא נלחם על עקרונותיו והופיע בכנסים בארץ ובעולם להצגת מחקריו הרבים בנושאי שמירת הטבע והסביבה, היה חבר בוועדות בינלאומיות של האו"ם שעסקו בשמירת טבע, והשפעתו על ארגונים בינלאומיים ניכרת גם כיום.

בשל פועלו הרב למדע ולשמירת הטבע, זכה מנדלסון בפרסים רבים, ביניהם פרס ישראל על מפעל חיים בשנת 1972, פרס ויצמן של עיריית תל אביב-יפו בשנת 1971, ובאות יקיר העיר תל אביב-יפו בשנת 1984.

מתוך דברים שנשא פרופ' יורם יום-טוב לזכרו של פרופ' היינריך מנדלסון בסנאט אוניברסיטת תל אביב, דצמבר 2002

2 בדצמבר 1999: פרופ' היינריך מנדלסון מקבל את אות צלב הברזל היוקרתי משגריר גרמניה בישראל, Dr. Theodor Wallau, כהוקרה על תרומתו המשמעותית לשימור הטבע בארץ הקודש (צילום: מיכל ראש בן עמי, אוניברסיטת תל אביב)

אביב 1968: פרופ' היינריך מנדלסון עם קבוצת סטודנטיות מהמחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת תל אביב, בסיור לימודי בערבה (צילום: עמיקם שוב)

13 במרץ 1987: פרופ' היינריך מנדלסון מגיש לשר החוץ, מר שמעון פרס, עותק ראשון של כרזת הפרס שהופקה לקראת כנס בינלאומי על עופות דורסים באילת. מימין: עזריה אלון, ממקימי החברה להגנת הטבע (ציור הפֶּרס: וולטר פרגוסון) (צילום: זום 77 – באדיבות ידיעות אחרונות)

נמר בעין גדי (ציור שמן על בד: וולטר פרגוסון)

02

מבוא

יוסי לשם

ארץ ישראל ידועה היטב ברחבי העולם בעיקר בזכות אלפי שנות היסטוריה וארכיאולוגיה. מיקומה הייחודי, בצומת של שלוש יבשות: אירופה, אסיה ואפריקה, הביא לכך שבישראל ובמזרח התיכון גם צמחו שלוש הדתות המונותיאיסטיות – היהדות, הנצרות והאסלאם.

שילוב ייחודי זה הביא לכך, שבמשך מאות שנים הגיעו לארץ הקודש מיליוני צליינים בני הדתות השונות, שנמשכו כבחבלי קסם אל המקומות הקדושים. עם זאת, המיקום הייחודי היווה משחר ההיסטוריה צומת משמעותי לקונפליקטים ולמלחמות בין עמים ודתות, הנמשכים עד עצם היום הזה.

ממחצית המאה ה-19 ועד למחצית המאה ה-20 התפתח העניין בארץ הקודש בהיבטים נרחבים של מחקר, צליינות ורכישת קרקעות על ידי מדינות וכנסיות שונות, שרצו לבסס את מעמדן בה. בתקופה זו התפתח מאוד גם הידע הבסיסי על עולם החי והצומח הייחודי ועל המגוון הביולוגי במזרח התיכון, ולכך הוקדש פרק מיוחד במבואות לספר זה, שנכתב על ידי ד"ר עוזי פז.

אחת הדמויות המרכזיות בתיעוד ההיסטוריה הזואולוגית של ארץ ישראל בשני העשורים הראשונים של המאה ה-20 היה הכומר הקתולי הגרמני איש המסדר הלזריסטי, האב ארנסט שמיץ. האב ארנסט שמיץ נולד בגרמניה ב-18 במאי 1845. משנת 1864 למד בבית הספר של המיסיון של וינסן-דה-פול, מן הלזריסטים, והוסמך ככוהן-דת. בשנת 1873, במסגרת "מאבק התרבות" בגרמניה, גורש האב שמיץ שהיה לזריסט-קתולי. הוא עבר לאי מדירה, שם ניהל אכסניה ומוסד הכשרה לכוהני-דת, וייסד מוזיאון למדעי הטבע שהפך לאחת האטרקציות המרכזיות באיים.

האב ארנסט שמיץ בראשית דרכו במדירה, בצילום משנות הגעתו הראשונות, לאחר 1873, יושב ראשון מימין, עדיין ללא זקן. יושב במרכז השורה הראשונה הבישוף של פונשל, ד. אגוסטינהו פריארה בארטו, שיזם את הבאתו של האב שמיץ למדירה (צילום באדיבות האגודה הגרמנית של ארץ הקודש)

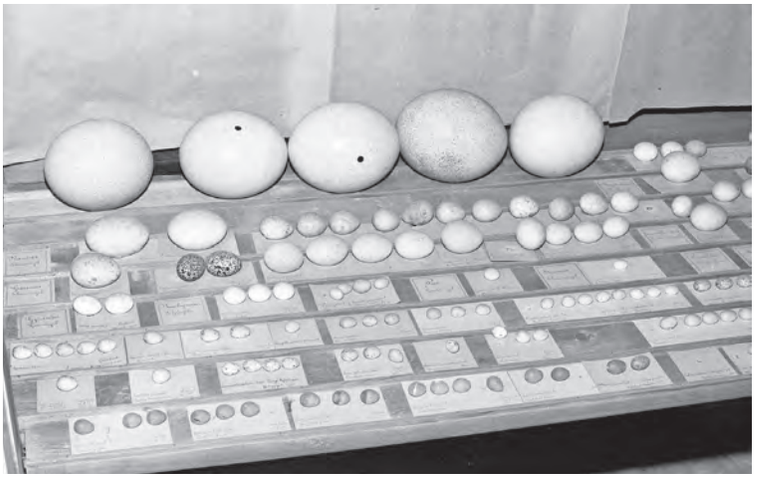
בשנת 1908, כשהיה בגיל 64, החליטו נציגי האגודה הגרמנית של ארץ הקודש למנות אותו למנהל המוסדות הקתוליים של האגודה בפלשתינה, והאב שמיץ נשלח לארץ ישראל.

עם הגיעו לארץ נכתב עליו: "...שמו הטוב של האב שמיץ הולך לפניו: הוא מהולל בגלל התנהגותו הנלבבת ואישיותו המוסרית. הוא יודע ברהיטות גרמנית, פורטוגלית, צרפתית ואנגלית, והוזמן לקונגרס האורניתולוגי בלונדון, שם זכה לכבוד גדול, כשמספר תגליות זואולוגיות נקראו על שמו. יש לצפות, על כן, להפתעות רבות במקצועות הפאונה והפלורה בארץ הקודש..." (נספח 02, עמוד 218).

לאב שמיץ הייתה תרומה משמעותית ביותר להיסטוריה הזואולוגית של ארץ ישראל, במספר היבטים, שעד כה לא היו מוכרים כמעט לציבור חובבי הטבע בישראל ובעולם:

1. **הקמת אוסף זואולוגי של בעלי החיים של ארץ הקודש:** מיד עם הגיעו לארץ, האב שמיץ שם לו למטרה להקים אוסף זואולוגי אשר יכלול את פוחלציהם של בעלי החיים ששכנו בארץ הקודש. האב שמיץ היה כנראה אדם נמרץ ובעל מעוף. הוא ארגן לעצמו רשת של ציידים בכל רחבי הארץ, על-ידי כך שהפיץ בין הבדואים והפלחים את הידיעה כי הוא מעוניין בכל בעל חיים שהוא, וכי הוא מוכן לשלם בעין יפה תמורת חיות נדירות.
מאחר שהגנת הטבע הייתה נושא רחוק מאוד מתודעתם של תושבי הארץ באותה תקופה, אכן זכתה קריאתו של האב שמיץ למענה נרחב.
ברשימותיו Tagebuch Notizen Aus Jerusalem ("הערות יומן מירושלים") מתאר שמיץ מה הובא אליו מדי יום, וכך אפשר להתרשם מן העושר של עולם החי בתחילת המאה ה-20. במהלך השנתיים הראשונות לשהותו בארץ, נאספו על ידי האב שמיץ, בין היתר, 40 מיני נמלים, שעשרה מתוכם היו חדשים למדע, והיה צורך לתאר אותם באופן מפורט. באוסף נמצא גם הפרט האחרון של הראם שניצוד באזורנו, הפרט האחרון של הברדלס, הפרט האחרון של התנין, הפרט האחרון של איל הכרמל, והנמר האחרון מהרי יהודה. האב שמיץ עשה מאמצים מרובים כדי שהמוזיאון שלו יהיה באיכות גבוהה. על מנת שהפוחלצים שבידיו יהיו מעולים, הוא שלח את העורות שבידיו לברלין, שם הם נחנטו במומחיות ונשלחו בחזרה ארצה. בנוסף להקמת המוזיאון, עסק האב שמיץ בחקר עולם החי של ארץ הקודש. הוא אמנם ישב בירושלים, אך מדי פעם הגיח למסעות ברחבי הארץ, ובמהלכם אסף מידע רב על עולם החי. בין השאר הוא העביר את שנות חייו האחרונות בכנסיה שבטבחה, על שפת הכנרת, וחקר את החי באגם וסביבו, בגליל ובגולן.

2. **תיעוד ורישום מקומות האיסוף** של בעלי החיים המגוונים, נותנים לנו אפשרות ללמוד על תפוצת המינים בזמנו של האב שמיץ, שחלקם נכחדו מארצנו.

אוסף הביצים של האב שמיץ במרתף באכסניית פאולוס הקדוש, ינואר 1978 (צילום: יוסי לשם)

אדריכל הייניך רנרד, תכנון מבנה אכסניית פאולוס הקדוש (נבנה רק האגף הימני) (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

חזית מבנה אכסניית פאולוס הקדוש במבט משער שכם בתקופת המנדט הבריטי, 1942 (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

3. **כתיבה מדעית ופופולרית:** האב שמיץ תיעד את כל ממצאיו הרבים בלמעלה מ-70 כתבות ומאמרים, שרובם ככולם פורסמו בכתב העת הגרמני-קתולי שעסק בארץ הקודש *Das Heilige Land* (הארץ הקדושה), ברבעון הצפרות הגרמני *Ornitologische Jahrbuch*, ובכתבי עת מדעיים נוספים. בנוסף לתיעוד הזואולוגי של ממצאיו, הוא כתב מאמרים על הפולקלור ועל הווי התושבים המקומיים הקשורים לעולם החי והטבע, וכך נותר בידינו תיעוד יוצא דופן על תקופה נעלמה שלא הייתה מוכרת לנו דיה.

שער חוברת כתב העת *Das Heilige Land* שבו פרסם האב שמיץ את מאמריו, 1911

האב שמיץ מזוקן (יושב במרכז) עם תלמידיו בסמינר למורים בירושלים, לאחר הגיעו לירושלים, 1908 (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

4. **ההיבט החינוכי-זואולוגי:** בנוסף לאוסף עולם החי של ארץ הקודש, שהקים האב שמיץ בהתמסרות ובמאמצים גדולים, הוא פתח סמינר למורים אשר למרבה הפלא פעל ממש כמו שפועל כיום בית ספר שדה של החברה להגנת הטבע. כותב האב שמיץ: "...החניכים של הסמינר מונהגים על ידי טיולים מתמידים וקבועים בסביבה הקרובה והרחוקה יותר, במטרה לשים לב לכל דבר בשטח, ולאסוף חומר מדעי שיוכל להעמיק את ידע עבודת האל בטבע ולמען התפתחות מדעי הטבע בכלל..." (*Das Heilige Land*, 1923, pp 6-7).

האב שמיץ הבין את היכולת לקשר בין ההיכרות עם עולם החי, ככלי חינוכי להעמקת הקשר לאהבת האל והארץ. גישה זו זכתה למימוש ארבעה עשורים מאוחר יותר, כשלאחר קום המדינה הוקמה החברה להגנת הטבע, ובהצלחה רבה קשרה בין היכרות עם הטבע והסיורים בו לבין אהבת הארץ, ובעיקר בקרב תלמידי בתי הספר.

5. **חשיבות שמירת הטבע במזרח התיכון:** הציבור הרחב בארצנו ובמזרח התיכון אינו מודע כלל עד כמה הושחת ונפגע עולם החי באזורנו במאה השנים האחרונות. הקטופה, דורס לילה הניזון מדגים ומסרטנים, שכעשרה פרטים שלה ניצודו על ידי האב שמיץ וחבריו רק במחנה שלהם בטבחה על שפת הכנרת, נכחדה מישראל בשנת 1975; זוג הפרסים האחרון הפסיק לקנן במדבר יהודה בשנת 1982; זוג עזניות הנגב הפסיק לקנן בשנות 1986; והנמר, שאוכלוסייתו החלה להתאושש בשנות ה-80 של המאה הקודמת, שב ונעלם מנופה המדברי של ישראל.

זו הסיבה העיקרית שעורכי הספר, יוסי לשם, חיים גורן וחנה עמית, החליטו לרכז את כתבותיו ומאמריו של האב שמיץ לספר, ולהדפיס בעתיד מהדורות בגרמנית, באנגלית ובערבית, במטרה שציבור רחב ככל האפשר ייחשף לפועלו הייחודי של הכומר הגרמני, אשר פעילותו המבורכת הייתה מוכרת עד עתה למתי מעט בלבד.

להערכתנו, התרומה הגדולה והמשמעותית ביותר של הספר המובא בפניכם, היא בהצגת ייחודה של ארץ ישראל, לא רק בהיבטים ההיסטוריים, אלא גם במגוון הביולוגי יוצא הדופן, תוך הצגת העולם העשיר והייחודי, שהלך ונעלם בקצב מהיר תוך פחות ממאה שנים.

הספר מדגיש את העולם המופלא, אשר במו ידינו הכחדנו, ועד כמה חשוב לשמור על מה שנותר כיום, למען הדורות הבאים.

יש הטוענים, כי האב שמיץ תרם להכחדתם של חלק מהמינים, בעצם יצירת האוסף ובציד הבלתי נלאה, אך חשוב להדגיש כי הזואולוגים מן המאה ה-19 ועד למחצית המאה ה-20 עסקו בעיקר בהגדרתם הסיסטמטית של בעלי החיים. הצייד והאיסוף המוזיאלי היו חלק נכבד מתורת הזואולוגיה, בבניית אוספים לאומיים, אוספים של גופים אקדמאיים, ואוספים פרטיים של בעלי יכולת כספית גבוהה. האב שמיץ היה חלק מתרבות זו, שמאפשרת לנו בסופו של דבר ללמוד על מורשת עברנו מחומר שבחלקו נשמר היטב, ומהווה לעיתים עדות יחידה וחשובה.

גם הזואולוג העברי הראשון, ישראל אהרוני, נאחז בתאוות הציד, כפי שמספר הוא עצמו בספרו "זכרונות זואולוג עברי". לדבריו, כשנודע לו שדובים בודדים - אשר נכחדו זה מכבר מארץ ישראל - עדיין נותרו בהרי הלבנון, "...לב כולנו ממש הר געש, שלבּת החשק לצוד את הדוב עצורה בו, וכולנו מחכים רק לרגע הכושר הראשון. אך ייראה הדוב לעינינו - ושסענוהו חי בידינו כשסע את הגדי..."

גילויו מחדש של האוסף

תצפיותיו, מאמריו ואוספו הזואולוגי של האב שמיץ מצוטטים לעתים קרובות על ידי הזואולוגים שמעון בודנהיימר, הרדי ואחרים מאותה תקופה. אולם, לאחר שמת שמיץ, אבדו גם עקבותיו של האוסף הנודע. במשך שנים חיפשו אחריו רבים בישראל, שהיו מעוניינים בהכרת הפאונה בארץ - אך לשווא.

במחצית שנות ה-70 של המאה הקודמת, עת התעניינתי מאוד בעופות הדורסים, למדתי על האוסף של האב שמיץ, בו נמצא הפרט היחיד במזרח התיכון של העיט השחור, שהגיע לידי האב שמיץ מבדואי, שצד אותו באזור עין גדי במדבר יהודה. שאלתי מספר זואולוגים היכן חבוי האוסף, כי רציתי לצלם את הפוחלץ הנדיר, ואיש לא ידע. שאלתי גם מספר מומחים ומורי דרך המכירים היטב את העיר העתיקה בירושלים אם נתקלו באוסף פוחלצים גדול, ואיש לא ידע דבר. האוסף יקר המציאות "נעלם"...

והנה, בינואר 1978, ביקר ידידי ושותפי לסיורים רבים בירושלים, אלחנן ריינר (כיום פרופ' אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב) במבנה אכסניית פאולוס הקדוש הממוקם מצפון לחומת העיר העתיקה, מול שער שכם, כדי ללמוד מקרוב את הדגם התלת מימדי של ירושלים בתקופת בית שני שבנה האדריכל המפורסם, חוקר ירושלים, קונרד שיק, שהיה ממוקם במרתף מבנה המרשים. מארחו של פרופ' ריינר, הכומר קרלס, שהיה אחראי על המבנה, הזמינו לראות גם אוסף פוחלצים גדול ששכן בעולם המרתף, ובאולם קטן נוסף. פרופ' ריינר התרשם במיוחד מהפוחלץ של התנין שהיה תלוי מתקרת האולם הקטן כמובייל, ומיד עם צאתו התקשר אליי ולידידי הזואולוג

פרופ' אורי כץ, כדי לעדכן אותנו על אוסף הפוחלצים המרשים שבמרתף. כבר למחרת שבתי עם אלחנן כדי לבחון מקרוב את אוסף הפוחלצים, שהוא "גילה מחדש". בהתרגשות ירדנו יחד לאולם המרתף, ותוך שניות ספורות הרגשתי כאילו "הבזק מכה בי", מכיוון שבין פוחלצי היונקים והעופות הרבים שהיו דחוסים בארונות הזכוכית הגבוהים, בלט לעיני במלוא הדרו הפוחלץ המרשים של העיט השחור, שכנפיו פרושות למחצה, והגוון הצהוב על הדונגית של המקור בולט על הרקע השחור של נוצותיו. חיבקתי את אלחנן, ובצעקות רמות אמרתי לו: "זהו אוספו הנעלם של האב שמיץ!" לאושרי מה"גילוי המחודש" לא היה גבול. במהרה שבתי למרתף מצויד במצלמה, והכינותי רישום ראשוני של המצאי של האוסף.

האב הקתולי קרלס, מנהל המוסד, התרשם מאוד מהתלהבותי הרבה, וסייע לי בהוצאת הפוחלצים לצילומים ראשונים. האב קרלס גם נתן לי צילומים של מספר מאמרים שכתב האב שמיץ ב-*Das Heligle Land*, ואפילו איתר עבורי מספר מכתבים מקוריים שכתב האב שמיץ לעמיתיו בגרמניה, וכמה מצילומיו של האב שמיץ. הזדרזתי לפרסם מאמר ראשון בכתב העת "טבע וארץ" 20 (3) 1978. הזמנתי את פרופ' הייניך מנדלסון, פרופ' יורם יום-טוב ופרופ' איתן צ'רנוב לראות ולהתרשם. כשראה האב קרלס שגם פרופ' מנדלסון "יוצא מעורו" מרוב התלהבות, וכל זאת בגרמנית, הבין שמצוי בידיו "אוצר זואולוגי" ייחודי. לאחר פרסום האוסף ב"טבע וארץ", התקשר אליי חיים חובל, צפר ותיק, שבביתו בכרמל היה אוסף פרטי של אלפי פוחלצי ציפורים שאסף, ושאל אותי "מדוע פרסמת ש"גילית מחדש" את האוסף של האב שמיץ - גם אני וגם פרופ' יעקב ורמן

צילומים מאוסף האב שמיץ בארונות במרתף אכסניית פאולוס הקדוש, עם "גילויו מחדש", ינואר 1978 (צילומים: יוסי לשם)

ארון הפוחלצים בו העיט השחור שסייע לאמת את מציאת אוסף האב שמיץ (העיט לא מופיע בצילום)

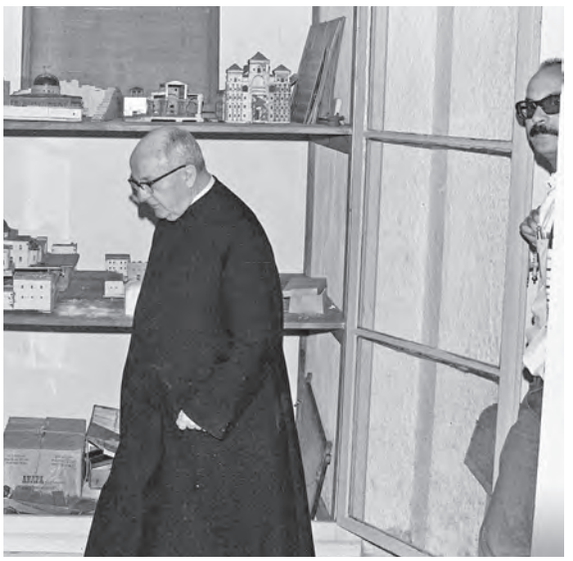

ארון הפוחלצים בו הפרט האחרון של הנמר שניצוד בהרי יהודה

ארון הפוחלצים בו הפרט האחרון של הראם שניצוד באזורנו

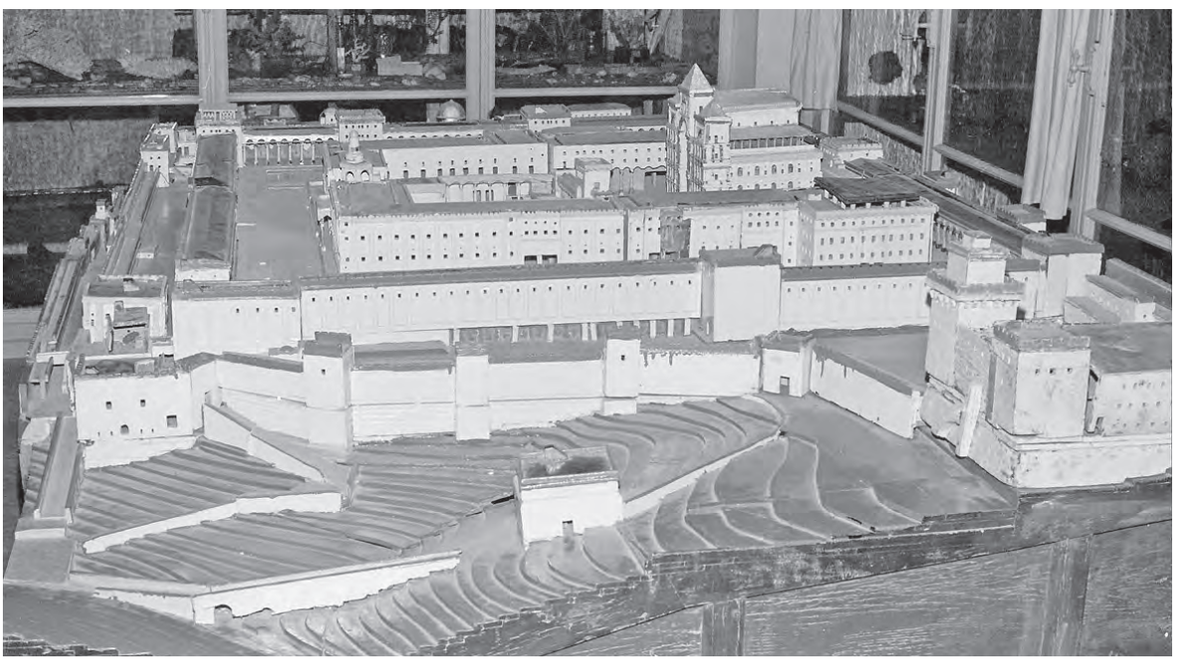
מהאוניברסיטה העברית מכירים היטב את האוסף?" כששאלתיו למה הוא לא סיפר לנו זאת, הוא ענה בציניות האופיינית לו: "אף פעם לא שאלת אותי...".

האב קרלס ליד חלקי ההשלמה של דגם קונרד שיק בתקופות ההיסטוריות השונות. מימין (חתוך) פרופ' אלחנן ריינר שגילה את האוסף מחדש (צילום: יוסי לשם)

העיט השחור, הפרט היחיד של מין זה שנאסף במזרח התיכון ובאזורים הפליארקטיים, על ידי האב שמיץ (צילום: יוסי לשם)

דגם ירושלים בתקופת בית שני, שהכין האדריכל קונרד שיק, ומוצג עד היום באכסניית פאולוס הקדוש (צילום: יוסי לשם)

הפתקה שהאב שמיץ הצמיד לפוחלץ העיט השחור לאחר שניצוד בעין גדי בשנת 1911 ולפני שזוהה כמין זה (שמיץ ציין רק *Aquila sp.* ולא את שם המין, כי לא היה ברור לו!). לאחר מכן נשלח העיט לזיהוי בברלין (צילום: דרור בן דוד)

פורטרט של פוחלץ העיט השחור מאוסף שמיץ (צילום: דרור בן דוד)

הבעיה העיקרית של האוסף הייחודי הייתה, שמצב שימורו היה בכי רע: הוא לא טופל בחומרי שימור ולא נשמר בטמפרטורה ממוזגת. חלק מהפוחלצים הנדירים שימשו בהוראה לתלמידי בית הספר ממזרח ירושלים וניזוקו.

יהודית איילון, המדריכה הוותיקה מבית ספר שדה מעגן מיכאל, הדוברת גרמנית רהוטה ועסקה רבות בהיסטוריה של נחל התנינים, התנדבה ראשונה לתרגם את מאמרו של האב שמיץ על התנינים, ובהמשך הוסיפה לתרגם עוד. עקיבא קשת, חותני, ובנו, מוטקה קשת, סייעו בתרגום מאמרים נוספים. אספתי את כל מאמרי שמיץ שפורסמו ב"הארץ הקדושה", וצילמתי אותם בספרייה הגדולה בדורמיציון. חובבי הטבע בישראל, שהתלהבו מאוד מגילויו מחדש של האוסף הייחודי, החלו להגיע במאותיהם לאכסניית פאולוס הקדוש, ובמיוחד לאחר שמוטי קירשנבאום הכין כתבה על האוסף שנמצא מחדש לתוכנית הטלוויזיה "זה הסוד שלי". התבקשנו לעצור את זרם המבקרים, שהפכו למטרד עבור הנהלת המוסד.

בשלב זה הצעתי להנהלת הארגון (בהמלצת פרופ' מנדלסון) להעביר את כל האוסף לבית האוספים באוניברסיטת תל אביב, ולשקמו לפני שייהרס לחלוטין. הנהלת הארגון הקתולי שניהל את האכסניה ובית הספר – Deutscher Verein vom Heiligen Lande, התנגדה לחלוטין לנייד את האוסף היקר ממקומו המקורי. במשך כשני עשורים הנושא לא קודם, אך הקפדנו לשמור על קשר עם אנשי האכסניה, ולספק להם חומרים חינוכיים בערבית עבור תלמידים בנושאים של צפרות. ביולי 1994 יזמנו בשיתוף עם גן החיות התנ"כי והחברה להגנת הטבע תצוגת פוחלצים מייצגים של האוסף של האב שמיץ, תחת הכותרת: "חיות בסימן הכחדה – אוסף האב שמיץ". האוסף הוצג בתחומי גן החיות, ועשרות אלפי מבקרים התרשמו מהתערוכה.

ה"מהפך" בנושא הטיפול באוסף הייחודי קרה עם כניסתו של המנהל הכללי החדש של הארגון הקתולי, מר היינץ טיל (Heinz Thiel). לאחר שנפגש עימי במקום עם כניסתו לתפקיד בינואר 1999, מר טיל הבין את החשיבות הגדולה של "הצלת האוסף מכיליון", והפקדתו במערכת מקצועית. תוך חודשיים העלה מר טיל את הנושא בהנהלת הארגון בקלן

מרץ 1978: האב הוגו קרלס, מנהל האכסניה ובית הספר, אוחז ביד ימין בראש של הפרט האחרון של אייל הכרמל שניצוד בפלשתינה, וביד שמאל בקרן של אייל כרמל זכר (צילום: יוסי לשם)

שבגרמניה, שם אושרו השאלת האוסף לאוניברסיטת תל אביב, שיקומו ואחסנתו במבנה בית האוספים הלאומי החדש שפרופ' תמר דיין שקדה על הקמתו. משאית שנשלחה לירושלים העבירה את האוסף לאוניברסיטת תל אביב, ובמשך כשנתיים רצופות שקד המפחלץ איגור גברילוב לשקמו ולהחזירו למצבו המקורי. במפגש חגיגי שנערך במחלקה לזואולוגיה של אוניברסיטת תל אביב, נחתם הסכם שקבע כי האוסף יועבר להשאלת קבע בבית האוספים ויוצג באולם שייוחד לאוסף ולפועלו ותרומתו של האב שמיץ, והגרמנים בכלל, להיסטוריה הזואולוגית של ארץ הקודש.

בניית בית האוספים הלאומי הסתיימה בשנת 2018, והאוסף זכה למקום של כבוד, כדי שמדענים וקהל רחב מישראל, מהרשות הפלסטינית ומרחבי העולם, יוכלו ללמוד וליהנות מפועלו של האב שמיץ בארץ הקודש לפני כמאה שנים.

ולסיום המבוא, התייחסות אישית: כל מי שקורא את מאמריו של האב שמיץ לא יכול שלא להתרשם מהכומר הקתולי והזואולוג, שהיה ללא ספק איש חזון, איש ביצוע ומדען ברוך כישרונות ודמות כריזמטית שסחפה אחריה רבים. יכולת התקשורת של האב שמיץ, שדיבר ברהיטות חמש שפות, אפשרה לו לתקשר עם אנשי הכנסייה, עם מדענים ברחבי העולם, ועם התושבים המקומיים בכל מקום אליו הגיע. ייזום הקמת המוזיאון, תוך כדי ניהול המוסדות הקתוליים, הוראת פרחי כמורה וכתיבת מאמריו, תוך שהוא אוסף חיות בר ושולח אותן למוזיאונים נבחרים בעולם, שמימנו גם חלק מפועלו, השאירו חותם ייחודי ומשמעותי עבור הדורות הבאים. כישראלי, אי אפשר שלא להתייחס למאמרו של האב שמיץ בספר זה: "התשוב פלשתינה להיות יהודית?". המאמר נכתב בשנת 1910, 38 שנים לפני הקמת מדינת ישראל.

מקריאת המאמר, נראה שיכולתו של האב שמיץ לחזות באופן כה מדויק את מה שיתרחש באזור גיאוגרפי רגיש זה, תוך כארבעה עשורים, וכל זאת כדמות "חיצונית" שהגיעה מגרמניה, רק מחזקת את התפעלותנו מהדמות הייחודית שהגיעה לארץ הקודש מגרמניה, ותרמה כה רבות לידע ולהבנה כיצד נראה אזורנו לפני כמאה שנים.

במהלך כל שנות העבודה על הספר, שיתפתי פעולה עם פרופ' חיים גורן, איש המכללה האקדמית תל-חי. עבודת המ.א. שלו הייתה על הפעילות הגרמנית-קתולית בארץ ישראל, ובמהלכה זכה לעבוד כמה וכמה שבועות באכסניית פאולוס הקדוש ובמרתפה, כבר בשנים 6-1985, בשלהי תקופתו של האב קרלס. במהלך מחקרו חשף גם את תולדותיו של האב שמיץ, את הרקע להגעתו לארץ, ואת מהלך פעילותו בה. ספרו, 'קתולים אמיתיים וגרמנים טובים', שמהדורתו העברית פורסמה בשנת תשס"ה בהוצאת מאגנס והגרמנית ב-2009 בהוצאת Wallstein מהעיר גטינגן שבגרמניה, מהווה עד היום את המחקר המוביל, היחיד למעשה שבידנו, בכל הנוגע לפעילותם של הגרמנים הקתולים בארץ, החל מניצניה ב-1838 ועד למלחמת העולם הראשונה. מאז שקד גורן על מערכת קשרים קרובה עם הנהלת האגודה הגרמנית. במסגרת חיפושיו אחרי שמיץ, מעשיו וחומריו, עלה בידו להגיע למוזיאון הזואולוגי בברלין, לראות רבות מאד מהחיות שנשלחו לשם בידי שמיץ, ללמוד על מערכת הקשרים - המדעיים והמסחריים - שטווה הכומר עם עמיתיו בגרמניה, ולעמוד על היקף פעילותו. אוצר מכתבי שמיץ השמורים בארכיון המוזיאון, ובו מידע ראשון במעלה לנושא בעלי החיים בארץ ובסביבתה, עדיין ממתין לתרגום ולעיבוד על מנת לפרסמו. העורכת רבת הניסיון גב' חנה עמית הצטרפה אלינו, וסייעה רבות בעריכת הספר, בסידורו ובהבאתו לדפוס.

אנו תקווה, שהספר, וכן האוסף הייחודי של האב שמיץ, יתרמו משמעותית לקידום השלום, ההבנה ושיתוף הפעולה באזור למוד קרבות זה במזרח התיכון, ולקרוב לבבות בין הנוצרים, היהודים והמוסלמים.

שילבנו בספר ציורים מתוך שני מסעות צייד בארץ הקודש, כדי שיוסיפו נופך מיוחד לאווירת התקופה:

Rudolph, Crown Prince of Austria, *Voyage in Orient*, Vienna and Paris, 1885

F. X. Garnier and H. K. Brugsch, *Prince Friedrich Karl in the East, according to the diaries and hand drawings of his travel companions*, Pforzheim, 1884

רודולף (Rudolph, 1858-1889), הבן היחיד של הקיסר פרנץ יוזף הראשון ואליזבט ('סיסי') מבוואריה, היה מעורב, כיורש העצר, במחלוקות רבות בחצר בווינה, כולל אי הסכמות עם אביו. בשנת 1881, רק בן 23 וכנראה גם בגלל רצונו להתרחק מעט מהחצר, יצא למסע במצרים ובארץ ישראל, בעקבות אביו הקיסר, דודו קיסר מקסיקו, וסבו הבווארי מקסימיליאן יוסף שהיה בארץ ב-1838, ואנו מביאים בספרנו צילום של פוחלץ תנין שהביא עימו מהמזרח. ספר המסע לווה בציורים של פרנץ קסוור פון פאוסינגר (Von Pausinger, 1839-1915), שנודע בעיקר כצייר נוף ובעלי חיים. רודולף חובב האורניתולוגיה ערך גם רשימת עופות אותם צד בארץ. אחרי שובו לאוסטריה הורעו יחסיו עם אביו, ולבסוף הוא שם קץ לחייו, אחרי שירה למוות באחת מאהובותיו הצעירות, בארמון הצייד מאירלינג (Mayerling). 'אירוע מאירלינג' נודע מאז כשרשרת האירועים שהובילו לרצח וההתאבדות.

ארונות האוסף של האב שמיץ במרתף של אכסניית פאולוס הקדוש (צילום באדיבות האגודה הגרמנית של ארץ הקודש)

הנסיך פרידריך קרל ניקולאוס מפרוסיה (1828–1885), מבית ההוהנצולרן, שאביו היה קרוב ישיר של קיסרי המדינה, נודע בעיקר בזכות הביוגרפיה הצבאית המוצלחת שלו, שבמהלכה התקדם בסולם הדרגות ואחרי הצטיינותו במלחמת פרוסיה-צרפת שבמהלכה פיקד על הכוחות הגרמניים בניצחונות בקרבות בקניגרץ, מץ ובאורליאן, הועלה לדרגת Generalfeldmarschall. אפיו הכוחני וקשיחותו הרבה הביאו לכינויו 'נסיך הברזל', והובילוהו ללא מעט סכסוכים. לסיוריו בעולם יצא רק בראשית שנות השמונים של המאה ה-19, בארץ היה ב-1882–1883. סיורו סוכם בפורמט אלבומי שכותרתו 'הנסיך פרידריך קרל בארץ המזרח' (Prinz Friedrich Karl im Morgenlande). הטקסט נכתב והוצא לאור בידי שניים, פרנץ קסוור גרניאר (Garnier, 1842–1916), והיינריך קרל ברוגש (Brugsch, 1827–1894). גרניאר היה קצין צבא ששרת תחת הנסיך והגיע לדרגת סגן-אלוף. בשלהי 1882 קיבל חופשה מיוחדת בת חמישה חודשים ללוות את הנסיך במסעו במצרים ובסוריה. ברוגש, מהבולטים באגיפטולוגים הגרמניים, קיבל את התארים ביי ופחה, שהה פעמים רבות במצרים ולזכותו חידושים ופרסומים רבים.

כן השתמשנו במספר ציורים מתוך ספרו של Robert, Paul, *En terre sainte: Notes et croquis d'un peintre*, Lausanne: H. Mignot, 1893

מרץ 1999: טכס העברת האוסף של האב שמיץ מהאגודה הגרמנית של ארץ הקודש לאכסניה בהשאלה במוזיאון הזואולוגי, עם נציגי המחלקה לזואולוגיה של אוניברסיטת תל אביב. משמאל לימין: המנוח פרופ' היינריך מנדלסון (עם מעיל כחול מפוספס), פרופ' יורם יום-טוב, מנהל אוסף החולייתנים (מאחוריו), המנוח פרופ' בועז מואב, ראש המחלקה לזואולוגיה (אוחז בציור של חסידות נודדות מעל עיר הקודש ירושלים, שהוענק לאכסניה), מר היינץ טיל, המנהל הכללי של האגודה הגרמנית של ארץ הקודש, פרופ' תמר דיין, מנהלת האוספים הלאומיים, פרופ' יוסי לשם (מאחורי תמר) ופרופ' חיים גורן, המכללה האקדמית תל-חי

המפחלץ של בית האוספים הלאומי של אוניברסיטת תל אביב, איגור גברילוב, ששיפץ ושיקם את האוסף של האב שמיץ ביחד עם מייק כהן, עומד גאה בין חלק מהפוחלצים ששוקמו (צילום: עוז ריטנר)

10.1.2008 מימין לשמאל: האחות רות, מנהלת (לשעבר) האכסניה, היינץ טיל, מנכ"ל האגודה הגרמנית של ארץ הקודש (במרכז), ופרופ' חיים גורן (משמאל), בסיור מודרך בעמק החולה, בעקבותיו של האב שמיץ

החסידות שקיננו בקיבוץ טירת צבי. בתמונה: הזכר מביא לקן קש רטוב, כדי לקרר את גוזליו. זו תופעה ייחודית שהתגלתה לראשונה בעולם בקן זה (צילום: יובל אסדו)

10.1.2008: הנזירות של אכסניית פאולוס הקדוש יצאו לסיור בהדרכת יוסי לשם, במהלכו צפו באתר קינון של זוג חסידות לבנות בקיבוץ טירת צבי

03

תודות

אנו מבקשים להביע תודה מקרב לב לכל מי שתרם להפקתו של הספר והוצאתו לאור.

תודה מיוחדת למנכ"ל האגודה הגרמנית של ארץ הקודש מר היינץ טיל ולהנהלה המסורה של האגודה, שהסכימו ברוב טובם לארח אותנו במרתף אכסניית פאולוס הקדוש מאז שהאוסף הנדיר התגלה לנו מחדש בשנת 1978 (בזכותו של פרופ' אלחנן ריינר), תוך שאנו מביאים עשרות קבוצות שבאו להתפעם מייחודו של האוסף. הערכה מיוחדת לאב קרלס זכרונו לברכה, והנזירה האחות רות שפתחו בפנינו את צפונות האוסף ואת כתביו של האב שמיץ בלב חפץ. תודה מיוחדת למנכ"ל האגודה, שניאות לאחר 18 שנים של הפצרות, להעביר את האוסף בשלמותו לבית האוספים על-שם שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב להשאלה תמידית. תודה למפחלץ איגור גברילוב שעמל במשך שנתים רצופות על שיקום הפוחלצים במקצועיות ראויה לציון.

תודה לפרופ' היינריך מנדלסון, מנוחתו עדן, שסייע מאוד בקשרים עם הנהלת האגודה ולראשי המחלקה לזואולוגיה לדורותיהם, שהבינו את החשיבות הגדולה בשימור האוסף הנדיר.

תודה מיוחדת ליהודית איילון ז"ל, מקיבוץ מעגן מיכאל, שראתה בכתביו של האב שמיץ משימה לאומית לתרגום וטרחה על תרגום חלק משמעותי מהמאמרים. לעקיבא קשת ז"ל, חותנו של יוסי, שסייע בידה. תודה גם למוטקה קשת, גיסו של יוסי, על הסיוע בתרגום המאמרים, הגהה לשונית ו"ניכוש עשבים". תודה לאנטיה קלרה נאויוקס, שעמלה רבות על

בחזית "מגדל דוד", בכניסה לעיר העתיקה משער יפו

תרגומי כל המאמרים הנוספים לגרמנית, במטרה להפיק מהדורה גרמנית של הספר בעתיד, וסייעה גם בתרגום מספר מאמרים לעברית. תודה לתמר הודיה כהן-גילים על עריכת הלשון הראשונית.

תודה למורן אלון בן ג'ויה, סורל ריטר ועדי בשן ממשרדו של יוסי ובמיוחד לעמר זלוטניק, שללא סיוען לא היינו מגיעים לקו הגמר, כמו גם לכל עמיתי יוסי בחברה להגנת הטבע ובאוניברסיטת תל אביב על הגיבוי והסיוע לאורך שנים.

תודה לד"ר עוזי פז, פרופ' שי מאירי, פרופ' יורם יום-טוב, פרופ' יהושע קוגלר ז"ל, אריא-לייב-לאוניד פרידמן, ד"ר עמוס בלמקר וד"ר נעמה ברג על סיועם בפרקים הנוספים בספר.

תודה לד"ר פרנציס זינו ולד"ר מנואל ביסקואיטו, מנהלי המוזיאון בפונשל, מדירה, על הסיוע בתמונות ובחומר מהמוזיאון שהקים שם האב שמיץ.

תודה לצלמים שנתנו בנפש חפצה את פרי מצלמתם ללא כל תמורה: אהרון שמשון, איל ברטוב, אילן גולדשטיין, אלברט פרוננמן, אלי הרשקוביץ, אליהו כהן, אמיר בן דב, אמיר עזה, אפי שריר, בני שלמון, בניה בן נון, ברוך גיאן, דב קלעי, דובי טל (אלבטרוס), דיוויד פרגוסון, דניאל ברקוביץ, דרור בן דוד, דרור גלילי, הדורם שיריחי, הדסה בן הרצל, וולפגנג וובר, וסילי קרבצ'נקו, חגי אהרון, חואן ורלה, חררדו קוללאו, טוביה קורץ, טום קונזמיוס, יהונתן מירב, יובל אסדו, יוסי אשבול, יורם שפירר, יעקב בן דב, מיכל ראש בן עמי, מנואל חוזה ביסקואיטו, מרטין ריניק, סיריל רוסו, עוז ריטנר, עוזי פז, עזרא חדד, עמיצור בולדו, עמיקם שוב, עמית האס, רענן גלילי, שחף הבר, שי בן אפרים, Imad Cherkaoui, Lothar Schiffler, Salim Tamari.

אורחת גמלים למרגלות העיר העתיקה, בדרך לבית לחם (מימין לגמלים מצוי כיום הסינמטק הירושלמי)

תודה למשפחת ישראל אהרוני, ארכיון בית ראשונים, מוזיאון ראשון לציון, פלאש 90, מכון דלמן ולרשות העתיקות. תודה נוספת לדרור בן דוד על סיוע בשיקום מספר צילומים באיכות ירודה. תודה לאלי שילר, מנכ"ל הוצאת אריאל שסייע בהשגת ציורים וצילומים ישנים מתקופת האב שמיץ. תודה מיוחדת לנדב מן מביתמונה על השימוש בארכיון הייחודי.

תודה למסייעים במשלוח תמונות מגרמניה: ד"ר איל יעקב איזלר (התמונות מארכיון כנסיית המדינה בשטוטגרט); לד"ר מיכאל שייביץ ולמנהל המקומי הנוכחי של האגודה הגרמנית לארץ הקודש בירושלים, ד"ר גיאורג האוורקמפ, ולקודמיו בתפקיד.

תודה מיוחדת לספרייה הלאומית בירושלים על סיועה בסריקות הציורים מספרו של רודולף, ולפרופסור אלחנן ריינר על סיועו האישי.

תודה מיוחדת לצוות מוזיאון הטבע על שם שטינהרדט ובראשו פרופסור תמר דיין שדאגה לשלב את האוסף של האב שמיץ בתצוגה במוזיאון, למנכ"ל המוזיאון אלון ספאן ולפרופסור שי מאירי, ד"ר רועי דור, תמר צדוק וד"ר נעמה ברג על ההשקעה.

תודה לבית ההוצאה כרטא ולמנכ"לה שי האוזמן, שהתאזר בסבלנות אין קץ, כדי להפיק את הספר באיכות גבוהה, ולסטודיו מאיר בילט, ובמיוחד למעצבת המחוננת סיגל דיסקין שעמלה רבות על העיצוב והגרפיקה של הספר.

תודה לקרן טיסן, גרמניה (Fritz Thyssen Foundation), לאגודה הגרמנית של ארץ הקודש ולקרן הדוכיפת בחברה להגנת הטבע, שתרמו למימון הפקת הספר.

יוסי לשם, חיים גורן, חנה עמית

עייט ניצי וגוזליו בקינו במדבר יהודה (ציור: חואן ורלה)

הפרט האחרון של תנין היאור שניצוד בארץ ישראל, בנחל התנינים בשנת 1913, ונתלה כמוביל בחדר האוספים המשני באכסניית פאולוס הקדוש. בתחתית הצילום נראה (מימין) האב וילהלם שמידט, שהקים את האכסניה ובית הספר שנקרא על שמו, שמידט קולג'. משמאל האדריכל קונרד שיק, ששניים מהדגמים שהכין של ירושלים בתקופת בית שני מוצגים במרתף המבנה (צילום: יוסי לשם)

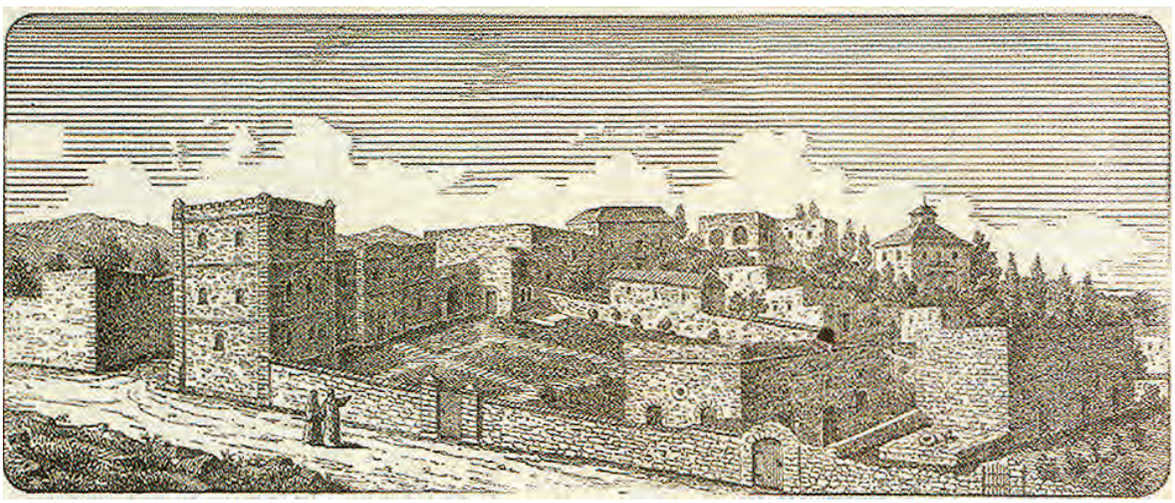
01

הגרמנים הקתולים בארץ הקודש

חיים גורן

מבין המעצמות שהיו מעורבות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית גרמניה היא היחידה שפעלה בשלוש זרועות: הפרוטסטנטים, הקתולים והטמפלרים. שלוש קבוצות אלו נבדלו לחלוטין זו מזו במניעיהן וברקע לנוכחותן בארץ, כמו גם במהלך פעילותן בשטח. הגרמנים-הקתולים היו הקבוצה הקטנה ביותר. מעורבותם בארץ החלה בשלהי העשור הרביעי של המאה ה-19 והגיעה לשיאה בחנוכת כנסיית הדורמיציון ואכסניית פאולוס הקדוש באפריל 1910. פרק זמן זה ניתן לחלוקה לשלוש תקופות משנה עיקריות:

א. 1838–1875: פעילות למען הנצרות הקתולית כולה, בארץ ובסביבתה.
ב. 1875–1895: ניצני פעילות מעשית בארץ.
ג. 1895–1910: פעילות גרמנית-קתולית מעשית ממוסדת ורחבת היקף.

1890: האכסניה הגרמנית קתולית הישנה בירושלים, במורד רחוב הלל (של היום)

האות הראשון לפעילות הגרמנית-קתולית בעת החדשה ניתן בשלהי העשור של השלטון המצרי (1831–1840) בארץ. ב-1838 עלה לירושלים איש בית המלוכה הבווארי, הדוכס מקסימיליאן יוסף (Maximilian Joseph, 1808–1888), במהלך סיור בן שמונה חודשים שהחל באתונה ובאיסטנבול והמשיך במצרים ובנוביה. כיאה לעלייה לרגל רומנטית של איש ממעמד האצולה, היה טקס ההכתרה ל"אביר מסדר הקבר הקדוש" אחד משיאיו של המסע. בטקס, ששימר את מיטב מסורת המסדר שמקורה בימי הביניים, חגר הקוסטוס, ראש המסדר הפרנציסקני בארץ, את חרבו של גוטפריד מבויון למותניו של הדוכס. הדוכס תרם לפרנציסקנים סכום כסף ניכר שאִפשר להם להשלים את רכישת אתר ההלקאה - התחנה השנייה בדרך הייסורים - ולבנות בו קפלה שהייתה למבנה הדת הנוצרי הראשון שהוקם בירושלים בעת החדשה.

אירוע זה השתלב בהתעוררות העניין במקומות הקדושים שחלה בבווריה, שנבעה הן מהלכי הרוח הרומנטיים הרווחים במדינה הן מאישיותו של השליט המלך לודוויג ה-I. רשמי ביקורו של הדוכס בארץ הקודש היו בין הגורמים שדחפו את המלך לודוויג להתייצב בראש אגודה ששמה לה למטרה לאסוף תרומות לפעילויות המיסיון הקתולי ברחבי העולם, תוך דגש על הבטחת תמיכה קבועה ל"שומרי הקבר הקדוש", הפרנציסקנים בארץ הקודש. גם עורכי כתב העת הקתולי

הגרמני המוביל דאז שהחל לצאת לאור במינכן ב-1839, הנהיגו מגבית בקרב האוכלוסייה הקתולית בשאר המדינות הגרמניות, שכל פירותיה נועדו להישלח לקוסטוס בירושלים.

בשלהי העשור הרביעי, ובמיוחד בעשור החמישי למאה ה-19, ניסו הקתולים במדינות גרמניה השונות להשתלב בהגברת המעורבות האירופית בארץ. זו באה לביטוי בייסוד קונסוליות, בהקמת הבישופות הפרוטסטנטית המשותפת לאנגליה ולפרוסיה ובחזרתם לעיר של אנשי דת בכירים בכנסיות הנוצריות האחרות, בהרחבה של פעילות המיסיון ובהעמקתה, בהקמת מוסדות ומבנים נוצריים בעיר ובתגבור זרם המבקרים ועולי הרגל. גם יזמתם של קיסר אוסטריה ומלך בוואריה, ששיגרו ב-1845 משלחת מחקר ובה שני אנשי מדע כדי לבדוק כיצד יכולות מדינותיהם הקתוליות לקנות אחיזה בארץ, משתלבת בפעילות האירופית הגואה בארץ.

אולם אירועי 1848 באירופה, שהביאו להדחת לודוויג ה-I מכיסאו, גרמו ישירות לירידה בפעילות בארץ הקודש ולהקפאת הפעילות הגרמנית-קתולית. השינוי חל ב-1855, עת יזמו הכומר וילהלם פריזק (H. W. Prisac, 1809–1870) מאכן והצייר יוהאן אנטון רמבו (J. A. Ramboux, 1790–1866) מקלן, גרמנים קתולים שחזרו זה עתה ממסע עלייה לרגל לארץ, את הקמתה של "אגודת הקבר הקדוש לקידום אינטרסים קתוליים בארץ הקודש" (Der Verein vom Hl. Grabe zur Förderung katholischer Interessen im h. Lande). בניגוד לאגודות הקודמות, שמרכזן היה במינכן, בירתה של בוואריה, היה מושבה של האגודה החדשה, שעתידה הייתה לפעול בכל מדינות גרמניה, בקלן. שלוש מטרותיה העיקריות, כפי שהוגדרו בתקנונה, תאמו את המצב החדש של הנצרות הקתולית-המערבית בארץ, שכן ב-1847 חזר לירושלים הפטריארך הקתולי, שמאז סיום התקופה הצלבנית ישב ברומא. מהלך זה סיים את מאות השנים שבהן היו הפרנציסקנים המסדר היחידי כמעט שפעל בארץ והביא לבואם של אנשי מסדרים אחרים. האגודה החדשה שאפה לתמוך בפרנציסקנים ובפטריארכט הירושלמי, לחזק מבנים כנסייתיים ומסדרים שכבר פעלו בארץ ולקדם את העליות לרגל. הקרדינל של קלן, איש הדת הקתולי הבכיר בגרמניה, קיבל את החסות על האגודה. ראשי כנסייה נוספים הלכו בעקבותיו והתרומות החלו לזרום למרכז ולהישלח לארץ. כתב העת של האגודה, "הארץ הקדושה" (Das heilige Land), החל להופיע ב-1857.

קבוצת עולי רגל קתולים בחזית כנסית הקבר (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

מסקירת המוסדות הקתוליים שזכו לתרומות מטעם "אגודת הקבר" עולה תמונה מדהימה בהיקפה ובכמותה. היו אלה מרב האגודות, המוסדות והמסדרים הקתוליים שהוקמו ופעלו בארץ, בסוריה ובמצרים, וכן נתרמים רבים גם באסיה הקטנה ובבלקן. בנתח העיקרי של התרומות זכו הקוסטודיה והפטריארכט הירושלמיים, שמקצת מוסדותיהם הוחזקו במימון זה בלבד. במשך 40 שנות פעילותה שלחה האגודה תרומות בסכום העולה על שלושה מיליון מרק. לאמדן כוח הקנייה של סכומים אלה, די אם נציין שלפי חישובו של ג'ורג' גט, כומר מטירול שייסד והפעיל תחנת מיסיון בעזה למעלה מ-30 שנה, הספיקו 2400 מרק לניהול ואחזקה של תחנה פשוטה במשך שנה תמימה.

יש להדגיש שהכספים חולקו לכל המוסדות הקתוליים ללא כל התחשבות בגוֹנם הלאומי, ולא היו כלל מוסדות שניתן להגדירם כגרמנים-קתולים. "עיוות כפול" זה, כלשונו, ניסה לתקן האב הפרנציסקני לדיסלאוס שניידר (Ladislaus Schneider, 1833–1919), יליד שלזיה העילית. הוא היה אחד מאנשי הדת שגורשו ממולדתם במסגרת מאבקו של ביסמרק בממסד הכנסייתי והפוליטי הקתולי בארצו, שזכה בהיסטוריוגרפיה לכינוי "מלחמת התרבות". שניידר הגיע לירושלים ב-1875, ובכך מתחילה התקופה השנייה בפעילות הגרמנית-קתולית בארץ. עם הגיעו לעיר החל לפעול להגשמת תכניתו להקים מוסדות קתולים, שיוכלו להיות מזוהים כגרמנים. הוא רכש שתי חלקות: האחת ליד בריכת ממילא בירושלים, והאחרת בכפר קובייבה הנמצאת מצפון-מערב לעיר, המועמדת לזיהוי עם אמאוס האבנגלית. כוונתו הייתה ליצור מרכזים לבני ארצו הקתולים בארץ, והוא אכן אסף כספים למוסדותיו הצעירים, שניסו להתקיים ממלאכה ומחקלאות.

הרכישות נעשו בברכת ראשי הממסד הקתולי בירושלים ואגודת הקבר השתתפה במימונן. אלה גם אלה הניחו שהכוונה היא להקים מוסדות קתוליים נוספים בארץ, ללא השתייכות לאומית. אולם הם מיהרו לשנות את יחסם כאשר הובהר להם ששניידר מתכוון להקים מוסדות שיהיו בראש ובראשונה גרמנים-קתולים. פעילות של הפטריארך והקוסטוס, בשילוב לחץ צרפתי, הביאו להרחקתו של שניידר לאלכסנדריה בתחילת 1879. נראה שהייתה זו הפעם הראשונה שבה פעלו הצרפתים כדי לבלום את התפתחותם של המוסדות הגרמנים-קתולים בארץ. בראותו את הנולד מיהר שניידר להעמיד את מוסדותיו תחת חסות הקונסוליה הגרמנית בירושלים ולצאת למסע התרמות בגרמניה. במהלך הנסיעה הקים עם אקטיביסטים קתולים בעיר אאכן ועדה שתקבל את המוסדות לרשותה. בצעדים אלו התכוון למנוע השתלטות של גורם לא גרמני על נחלותיו.

במקביל החל יוצא במערכה פומבית נגד אגודת הקבר ודרכי פעולתה. בהופעותיו הפומביות ובמאמרים שפרסם בעיתונות הקתולית חזר תמיד על שתי השאלות שהנחוהו בפעילותו זו בארץ: מדוע מתעלמים לחלוטין מהקתולים הגרמנים בארץ הקודש, ובכך מונעים מהם להשתתף בדרך כלשהי במשימות לניצור הארץ, או לשמש משען למוסדות קתולים קיימים? מדוע מוענקות גם כעת התרומות הגרמניות הניכרות באופן בלעדי למוסדות קתוליים שונים של לאומים אחרים?

ועד אגודת הקבר דחה את הביקורת ונסתייע בפטריארך ירושלים בהגנה על עקרונות פעולתו. אלא שהם איחרו את המועד. השתנות התנאים בגרמניה ובארץ הביאה לשינוי מוחלט בהתייחסותם של הקתולים בגרמניה להדגשי פעילותם בארץ הקודש. הוועדה, שאת הקמתה יזם שניידר ב-1879, הפכה כשש שנים לאחר מכן ל"אגודה הארץ-ישראלית של הקתולים בגרמניה" (Der Palästinaverein der Katholiken Deutschlands), שקבעה את מרכזה באאכן. בראשות יושב ראש נמרץ ופעלתן, וילהלם לאופולד ינסן (W. L. Janssen, 1830–1900), החלה האגודה לפעול למימוש מטרותיה – שמירת האינטרסים של הגרמנים-הקתולים בארץ הקודש; הקמת אכסניה בירושלים לטובת עולי רגל בעלי לאומיות גרמנית ולצדה כנסייה ובית ספר; מתן ייעוץ וסיוע לגרמנים החפצים להתיישב בעיר; הפצת האמונה הקתולית ו"התרבות הנוצרית האמיתית".

האגודה החלה ליזום את הקמתן של התיישבויות גרמניות-קתוליות בארץ. ב"נחלה הגרמנית-קתולית לפני שער יפו" מייסודו של שניידר הורחבו המבנים, נפתח בית ספר לנערות והחלו לאכסן עולי רגל. נזירות גרמניות ממסדר האחיות הרחמניות על שם הקדוש קרל בורומאוס (Barmherzigen Schwestern vom hl. Karl Borromäus) הגיעו לתפעל את המקום ולתחזקו. ב-1890 שלח ינסן אנשי כמורה גרמנים, חברי מסדר הלזריסטים, לניהול המוסד ולפיקוח על כלל פעילות האגודה בארץ. הגעתם של האב וילהלם שמידט (W. Schmidt, 1833–1907) וחברו לירושלים פתחה תקופה חדשה, רבת מעש, בתולדות האכסניה בפרט והפעילות הגרמנית-קתולית בכלל.

במוסד בירושלים הורחבו האכסניה ובית הספר לבנות, הוחל בפעילות דתית סדירה והוקמה ספרייה מדעית שתהווה מרכז לחקר הארץ. התכנית להקים מושבה בקובייבה לא עלתה יפה. השטח נמסר בחכירה לתושבים מקומיים ופיתוחו החל רק בתחילת המאה ה-20. בשלהי 1887 רכשה האגודה שטחים בבקעת טבחה שבצפון מערב הכנרת, בכוונה להקים כאן מושבה חקלאית, דוגמת מושבות הטמפלרים. תנאי המקום הקשים גרמו לכישלון התכנית והמקום התפתח כחווה חקלאית, אכסניה ומרכז לפעילות חינוכית-מיסיונרית. ב-1888 הגיעו שלוש נזירות בורומאיות לחיפה כדי להקים בית חולים ומוסדות חינוך, שיהיו תשתית למושבה קתולית. גם כאן לא הצליחו הגרמנים להקים מושבה, והם הסתפקו בפעילות ענפה של חינוך, סעד ובריאות.

צילום 'חדר הקיסר' שבאכסניית פאולוס הקדוש מ-2013
(צילום: ברוך גיאן)

באותן שנים נוסדו בארץ גם שלושה מוסדות גרמנים-קתולים שלא בידי האגודה. הכומר ג'ורג' גט (G. Gatt, 1843–1924), יליד טירול האוסטרית שהגיע לארץ כאיש הפטריארכט הלטיני, הקים ב-1879 תחנת מיסיון בעזה. קהילה נזירית של אחים רחמנים מגרמניה ייסדה ב-1883 בנצרת בית חולים לגברים; ב-1893 שכרו הבורומאיות מבנה בגבול המושבה הגרמנית בירושלים ופתחו בו בית זקנים, בית חולים ומרכז למסדרן בארץ.

תקריב על כיסא עם סמלו של קיסר גרמניה, וילהלם השני
(צילום: ברוך גיאן)

השלב החדש והאחרון בהתפתחות הפעילות הגרמנית-קתולית בארץ החל ב-1895. המיזוג בין בעלי המאה (אגודת הקבר) לפעילים בשטח (האגודה הארץ-ישראלית) הוליד את "האגודה הגרמנית לארץ הקודש" (Deutscher Verein vom Hl. Lande). בתקנונה איחדה האגודה החדשה את המטרות העיקריות של שתי קודמותיה: מתן חסות למקומות הקדושים וקידום המיסיון הקתולי בארץ הקודש (מטרת אגודת הקבר); שמירה על האינטרסים הכנסייתיים והחברתיים של הגרמנים הקתולים בארץ הקודש (מטרת האגודה הארץ-ישראלית).

ביקורו של הקיסר וילהלם ה-II בירושלים ב-1898, האיץ את הפעילות המעשית הגרמנית בתריסר השנים הבאות. לביקור הקיסר היו שני רגעי שיא. האחד - חנוכת כנסיית הגואל, שהפכה למרכז ולסמל הפעילות האוונגלית בירושלים ובארץ, בבוקרו של ה-31 באוקטובר, יום חג הרפורמציה. השני - טקס העברת שטח הדורמיציון שקיבל-רכש הקיסר מהשולטן לרשות האגודה הקתולית, באותו יום בשעות אחר הצהריים. כאן מילא הקיסר את חובתו לשליש הקתולי של נתיניו. במברק לינסן, יושב ראש "האגודה לארץ הקודש", כתב:

"הוד מעלתו הסולטן העביר לי את הבעלות על חלקת הדורמיציון, ואני החלטתי להעבירה לאגודה הגרמנית לארץ הקודש לשימוש חופשי, בהתאם לאינטרסים של הגרמנים הקתולים. שמח אני על שביכולתי למלא בכך משאלה דחופה של נתיניי הקתולים. הללו יכולים לראות כאן הוכחה חדשה לדאגה האבהית שאני משקיע בשמירה מתמדת על האינטרסים הדתיים שלהם למרות אמונתי השונה."

האגודה לארץ הקודש החלה מיד במסע התרמות ובהכשרת השטח, וניגשה להקמת מבנה הכנסייה לכבוד מריה ומנזר הצמוד אליה. המנזר נועד לשמש כמרכז הפעילות הגרמנית-קתולית בארץ. אבן הפינה הונחה בסתיו 1900, ולמרות עיכובים שונים החל לצמוח על הר ציון המבנה הענק, פרי תכנונו של האדריכל היינריך רנרד (H. Renard, 1868-1928), איש קלן שנשא את התואר "יועץ הבנייה של דיוקזת הארכיבישופות" (Erzdiozesanbaurat). רנרד תכנן כנסייה עגולה (רוטונדה) ולצדה מבנה מנזר (בנדיקטיני גרמני) גדול, ולו מגדל פעמונים גבוה. המבנה שהקים שולט המבנה על קו הרקיע מדרום לעיר העתיקה.

בתחילת המאה ה-20 רכשה האגודה שטח קרקע מול שער שכם ועליו הקימה את המבנה המונומנטלי השני - אכסניית פאולוס הקדוש. מיד אחרי הרכישה פתח שמידט במקום בית ספר לנערים. המבנה, גם הוא פרי תכנונו יוצא הדופן של היינריך רנרד, הושלם ב-1908 ונפתחה בו אכסניה לצליינים, שהחליפה את האכסניה הישנה. באותה שנה חנך במקום האב ארנסט שמיץ (E. Schmitz, 1845-1922), מחליפו של שמידט, סמינר למורים, שנועד להכשרת כוח הוראה מקומי לרשת בתי הספר בגליל, שרוכזה בידי הכמרים בטבחה. האכסניה החלה

חנוכת הדורמיציון, פסחא 1910 (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

להוות גם מרכז לפעילות המדעית שהוביל שמיץ. גם הספרייה שנאגרה עם השנים באכסניה הישנה והייתה ברובה מדעית, עברה למשכן החדש. בראשית 1909 הוקם במקום "מכון המזרח של חברת גרס", מוסד מדעי קתולי לחקר הארץ, שנועד להוות משקל נגד למכון המחקר האוונגלי שהוקם שבע שנים קודם לכן בידי "איחוד הכנסיות האוונגליות" בגרמניה, בניהולו של גוסטב דלמן (G. Dalman).

אכסניית פאולוס הקדוש (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

במקביל נמשכה גם הרחבת המוסדות הישנים. "המוסד שלפני שער יפו" היה המרכז לפעילות הגרמנית-קתולית עד ל-1908. האכסניה הקטנה, הספרייה ובית הספר לבנות פעלו במלוא כושר קיבולם. שמידט שאף להוסיף במקום כנסייה ומוסד לנערים, אולם מגבלת המקום לא אפשרה כל תוספת. רק כשהאכסניה, ועמה הכמרים הלזריסטים, עברו למבנה החדש, נתאפשרה הרחבה ניכרת של בית הספר לנערות.

ב-1901 חזרו הגרמנים להתיישב בקובייבה. הם ויתרו לחלוטין על רעיון המושבה. לשטח הישן נוספו קרקעות חדשות והוקמו עליהן מבנים. הנחלה החלה לשמש כ"בית הבראה ומקום לבילוי חופשות" לאנשי הצוות והחניכים של המוסדות בירושלים. הנחלה בטבחה הורחבה באמצעות רכישת שטחים נוספים בחלקה הצפוני של בקעת גינוסר. בנחלה עצמה הוקמו מבנים רבים ומספר המיטות באכסניה גדל באופן ניכר. ב-1895 פתח מנהל הנחלה בטבחה את שתי כיתות הלימוד הראשונות בכפרים ערביים בגליל. הייתה זו התחלה למפעל רב היקף שהתקיים שנים רבות והקיף בשיאו כ-1,200 תלמידים בכ-20 כפרים בגליל ובלבנון עד לצידון. אנשי האגודה זנחו את הרעיון להקים בטבחה מושבה חקלאית. כאמור תפקדה הנחלה כאכסניה וכמרכז לפעילות חינוכית-מיסיונרית ומדעית בגליל וגם כמשק חקלאי. שיפורים טכנולוגיים בשלהי המאה ה-19 (משאבת מים שהונעה בכוח רוח) ותעבורתיים בעשור הראשון של המאה ה-20 (מסילת הברזל צמח-חיפה, שהקלה על שיווק התוצרת ואפשרה להגיע למקום בקלות ובזול) תרמו לקידומה ולהתפתחותה. הפעילות בחיפה התרחבה גם היא במהירות. ב-1898 נפתח בית חולים במבנה "מכון הרדג" ששכרו האחיות מהטמפלרים. ב-1902 רכשו האחיות חלקה גדולה באזור המתפתח של מרכז הכרמל. המבנה שהקימו עליה שימש אכסניה ובית הבראה. ניסיון של קבוצת אישים קתולים בגרמניה, שיזמו הקמת מושבה במגדל שלחוף הכנרת בדרך הדומה להפליא לשיטת "האחוזות" שהייתה נפוצה מעט מאוחר יותר בהתיישבות היהודית, נכשל תוך תקופה קצרה.

במהלך יומיים בחג הפסחא של שנת 1910 נחנכו בירושלים שלושה מבנים מונומנטליים גרמניים: האכסניה על שם הקיסרית אוגוסטה ויקטוריה שעל הר הצופים, שהייתה (לפחות בעיקרון) כלל-גרמנית, ושני מוסדות קתוליים - כנסיית הדורמיציון והמנזר הצמוד אליה ואכסניית פאולוס הקדוש. חנוכת שני המוסדות האחרונים היוותה שיא בפעילות הגרמנית-הקתולית בארץ, שהחלה 70 שנים קודם לכן ושעתידה להמשיך ולהתקיים עד לימינו אלה.

02

תולדות האב ארנסט שמיץ

חיים גורן

תולדות האב ארנסט שמיץ שוחזרו על-פי הספדים שפורסמו לזכרו בעיקר בכתב העת "הארץ הקדושה" (*Das Heilige Land*) שהוציאה האגודה הגרמנית של ארץ הקודש וכן באמצעות מקורות אחרים שעסקו בפעילויותיו בבמדירה ובארץ. על השגת החומר ממדירה ועל תרגומו מפורטוגלית אנו מודים לאינסיו שטיינהרט. המקור העיקרי לשחזור קורותיו של שמיץ עד 1907 הוא חוברת צנועה שכתב במהלך מלחמת העולם הראשונה בשהותו באכסניה הגרמנית-קתולית בטבחה, לחופה הצפון-מערבי של הכנרת. הכומר ארנסט וילהלם נוסליין (Nusselein) מאכן מצא חומר זה ופרסמו ב-1986. נוסליין השתייך למסדר הלזריסטים והיה חבר בהנהלת האגודה הגרמנית של ארץ הקודש, כארנסט שמיץ, אחי סבתו מצד אמו.

ילדות והכשרה

ארנסט שמיץ נולד ב-18 במאי 1845 בעיירה ריידט (Rheydt) שמרבית תושביה פרוטסטנטים, הסמוכה למינשנגלדבך שבחבל הרוהר, האזור המתועש שבצפון-מערב גרמניה. שמיץ היה שישי בין שמונת ילדיה של משפחה קתולית שמצאה את קיומה בדוחק מהפעלת קונדיטוריה ואכסניה קטנה. בין זיכרונות ילדותו נרשמו שרפה שכילתה את הבית ואת כל רכוש המשפחה, רשמים משנת 1848, היא "שנת המהפכות", ובעיקר הענין הרב שגילה בציפורים ובכל הקשור בהן כבר בשחר ילדותו. שמיץ ציין גם את אמונתו הדתית העמוקה בעודו ילד ואת משיכתו לתפילות ולטקסים הכנסייתיים. כבר מגיל צעיר, טען, הוא ראה את ייעודו כאיש הכנסייה. הוא למד בגימנסיה שבעיר נויס (Neuß), הסמוכה לעיירת הולדתו. בתקופה זו התגורר לצד סטודנטים לתיאולוגיה קתולית ב-Konvikt, מוסד השייך לבישופות ונוהל בידי כמרים לזריסטים.

בסיימו את לימודיו בשנת 1864 ביקש לממש את חלומו ולהתקבל למנזר, כאשר הבחירה הטבעית הייתה במנזר הלזריסטים שהכיר עוד בצעירותו. המסדר הלזריסטי, שנוסד בידי סנט וינסנט דה פול במאה ה-17, קיים מוסד להכשרת אנשי כמורה בפריז הרחוקה, ושמיץ התקשה להציג עובדה זו בפני הוריו. אולם המזל שיחק לו, ובאותה שנה נרשמו מועמדים רבים למסדר דווקא בגרמניה ומוסד הכשרה מקביל נפתח בקלן. שמיץ נמנה עם חמשת החניכים הראשונים במוסד זה והחל את לימודיו בספטמבר 1864.

האב ארנסט שמיץ במדירה

סדר היום הקשוח במוסד כלל שעות ארוכות של שתיקה ומדיטציה, תפילות ולימוד עבודות שיוכלו לסייע למיסיונר העתידי. בשלהי 1865 נשלח שמיץ עם חניך נוסף לשהות בת ארבעה חודשים במרכז המסדר בפריז. שמיץ וחבריו רכשו את השכלתם האקדמית בהילדסהיים שמדרום להנובר, שם התקיים גם סמינר לכמרים של המסדר. במשך שנתיים למדו פילוסופיה ותיאולוגיה, ושמיץ נחשף לראשונה גם להרצאות בתחום מדעי הטבע. ב-1866 פרצה המלחמה בין פרוסיה להנובר, ורק בקושי הצליחו הצעירים להימלט מהגיוס. בשלהי אותה שנה קיבלו את הסמכתם כסגני דיאקונים (משרה דתית מתחת לבישוף ולכומר). בשנתיים הבאות למדו במוסד ללימודי תיאולוגיה שיסד המסדר בקלן. ב-1869 קיבלו את הסמכתם ככמרים מידי הארכיבישוף של קלן.

במהלך שלוש השנים הבאות שירת שמיץ כמפקח במוסד שהכין את צעירי האצולה הקתולית של גרמניה לשירותי החצר והצבא (Rheinische Ritterakademie). "מלחמת התרבות" של ביסמרק כנגד הקתולים בגרמניה כללה גם פירוק

של המנזרים והמוסדות הדתיים. אנשי הדת שרצו להמשיך ולקיים את דרך חייהם נאלצו לגלות מהארץ, וב-1873 מצא שמיץ עצמו בנמל בורדו, ממתין עם שניים מעמיתיו לספינה שתיקחם לליסבון. את ימי ההמתנה ניצלו לביקור קצר בלורד (Lourdes), שכבר אז, 15 שנים בלבד אחרי התגלות הבתולה לבת האיכרים ברנדט סובירו (Soubirous) במקום ו-11 שנים אחרי קבלת ההכרה הכנסייתית בהיותה מבורכת, הפך לאחד מאתרי העלייה לרגל החשובים באירופה.

פעילותו הדתית במדירה

תחילת דרכו של שמיץ בפורטוגל הייתה במרכז הלזריסטי בליסבון. בשלהי 1874 נשלח לכמה חודשים לעיר פונשל (Funchal), בירת האי מדירה, בת 20,000 התושבים. הוא החליף כומר לזריסטי שכיהן שם כמנהל וככומר וידוי של קבוצת אחיות וינסנטיניות, שהפעילו אכסניה ובית חולים וטיפלו ללא תמורה בנזקקים מקומיים. בראשית 1875 עבר ללמד מתמטיקה ולטינית בקולג' הלזריסטי בעיירה סנטה קויטריה (Santa Quitéria) שבצפון-מזרח פורטוגל. הקולג' נועד להכנת תלמידים ללימודים אקדמיים בתוספת לימודי דת. שמיץ שהה שם כשנתיים ומחצה, ובקיץ 1877 הוצב סופית במדירה, שם עתיד היה לשהות ב-30 השנים הבאות.

תחילה קיבל שוב את תפקידו באכסניה ובבית החולים של האחיות הוינסטיניות. שמיץ תיאר בזיכרונותיו את יזמותיו להעמקת שירותי הדת באי, ובין היתר סיפר שהנהיג תפילה קבועה בימי ראשון לאנשי הצוות הקתולים של ספינות המלחמה הגרמניות שהרבו לעגון באי. על סיפונן של ספינות אלה היה תמיד רק איש דת פרוטסטנטי.

על סדר יומו של הבישוף של מדירה עמד ביצועה של רפורמה בסמינר לכמרים שהתקיים באי. סמינר זה עמד בפני סגירה בשל השפעתם הניכרת של "הבונים החפשיים" על החניכים ועל הסגל. הבישוף ניסה לפטר חלק מהאנשים ו"לנקות" את הסמינר אך עמלו היה לשווא והוא עמד בפני הצורך לסגרו. שמיץ, שהתנדב לסייע בידו, קיבל על עצמו את האזרחות הפורטוגלית, ונקרא בפורטוגלית Padre Ernesto João Schmitz. רק אז יכול היה לקבל על עצמו את משרת סגן מנהל הסמינר. תחילה החל להשליט סדר ומשטר ביד חזקה, אך במקביל פעל גם לשיפור התנאים והאווירה. שנות ה-80 של המאה ה-19 הוקדשו למאבק בהשפעת ה"בונים החופשיים" ובהתנגדותם למסדרים הדתיים, כמו גם נגד האנרכיסטים, שלא חסכו את פצצותיהם גם מהמוסדות הקתוליים בפונשל, כפי שעשו באי כולו.

מדירה שוכנת על נתיב השיט מאירופה, ובעיקר מהאיים הבריטיים, אל חופיה המערביים של אפריקה, ורבות מהספינות השטות בנתיב זה נהגו לעגון בנמל פונשל. שמיץ שימש כמארח לנוסעים הגרמנים, מהם הוא מציין במיוחד את אנשי הדת, בעיקר ממסדר הטרפיסטים, שהקימו תחנות מיסיון בארץ הכף ובמושבות הגרמניות בדרום-מערב אפריקה. הקשר עם האנגלים והאמריקנים, שספינותיהם עגנו בפונשל לפחות פעמיים בשבוע, ורצונו לקיים גם עמם תפילות לאנשי הצוות הקתוליים, הביא אותו להחלטה ללמוד אנגלית, אותה מימש תוך שישה שבועות של לימוד אינטנסיבי והסתגרות בביתו. כך הגיש שירותי דת לצוותים של אוניות מלחמה צרפתיות, הולנדיות ואוסטריות. כך, כתב, קרה ש"בפעם הראשונה והיחידה, בנמל פורטוגלי, על סיפון אונייה צרפתית, נשא כומר גרמני תפילה באנגלית עבור אנשי ים אמריקנים".

אקלימה הנוח של העיר גרם להפיכתה למרכז החלמה לחולי שחפת. שמיץ נהג לחפש את המחלימים הקתולים במלונות ולהגיש להם שירותי דת ואף להיות כומר מוודה לקראת המוות.

העיסוק בטבע

ייחודו הגאוגרפי של האי מדירה ועושרו של עולם החי והצומח במקום, עוררו את התעניינותם של תושבים רבים במדעי הטבע. תושבי האי לא העריכו את אנשי הדת הקתולים, שעיקר עיסוקם בתאולוגיה, שלא הייתה קרובה במיוחד ללבם.

דוקא כומרי הקהילות הקטנות, רבים מהם פרוטסטנטים, הקדישו את זמנם הפנוי למחקר, לאיסוף ולפרסום. לכן החליט הבישוף הקתולי להוסיף לימודי מדעי הטבע ופיסיקה לתכנית הלימודים בסמינר. שמיץ, שהחלטה זו תאמה את עמדתו, הציע עצמו להוראת מקצועות אלו. התוצאות לא איחרו לבוא: הסמינריסטים הפכו לאספנים הנלהבים ביותר של מוצגים מעולם הטבע. כתב על כך שמיץ:

בזה אחר זה התמלאו הארונות בפרפרים, חיפושיות, עכבישים, נמלים, דו-כנפיים, צדפות, כוכבי ים, אלמוגים, שרכנים ודומיהם. כאשר נלמדה לבסוף, אחרי מאמצים רבים, גם אמנות האחסון והפחלוץ, השתכלל העניין והואץ באמצעות פחלוץ והצגה של יונקים, ויותר מהם של ציפורים, עם שאריותיהן וביציהן. גם דגים, רכיכות וצבים הוצגו בארונות, ולהם נוספו אוספי הצמחים, סוגי העצים, פטריות ותכשירים מיקרוסקופיים של היצורים הזעירים באי מדירה.

המוזיאון לטבע נולד אפוא מתוך העניין והלימוד, וספק אם שמיץ נתכוון להקימו מראש. יתר על כן, הוא כתב שהעיסוק במוזיאון היה אמנם חשוב, אך אסור היה לו להאפיל על הלימודים העיקריים בסמינר, לימודי הדת. עם זאת, בראותו את ערכה של ההתבוננות בטבע כחלק חשוב מהחינוך בסמינר, טרח לקדם אותה ככל יכולתו. האוספים, שהלכו ותפחו במהלך השנים, חייבו אותו להקדיש למוזיאון את אחד מהחדרים הגדולים בסמינר וחדר הסמוך לו. המוזיאון אמור היה לייצג את עולם החי, הצומח והמסלע של מדירה. ציידים ודייגים השלימו מינים שהחניכים לא אספו, ופוצו על כך בתשלום. עם השנים התפתח במוזיאון גם אוסף נוסף, ייחודי, של פירות וזרעים שזרם הגולף גרף לחופי מדירה מארצות אחרות. המוזיאון שהקים הפך לאתר נחשק וזכה בהערכה עולמית של חוקרים ואספנים.

חדרי האוספים במוזיאון הטבע במדירה כיום (צילום: Manuel José Biscoito)

אחזקת המוזיאון חרגה מתקציבו המצומצם של הסמינר והיה צורך להשיג עבורה מימון. שמיץ פתר את הבעיה במכרו מוצגים ייחודיים לחוקרים, למוזיאונים ולאספנים באירופה (בעיקר בגרמניה, אוסטריה ואנגליה) ובארצות הברית. הכסף תמורת המוצגים שנמכרו אפשר את רכישתם של ארונות תצוגה מזכוכית, ארונות מגירות וציוד אחר הדרוש למוזיאון הראוי לשמו. שמיץ יצר קשר עם כמה גופים ואישים מובילים בתחומי התעניינותו, וכך יכול היה לקבל מעין חסות מדעית מאוספים וחוקרים מהמובילים בזמנו: המוזיאון לטבע בברלין לנושאי יונקים; אותו מוזיאון, וכן הברון פון צ'וסי מהלאין (Hallein) שמדרום לזלצבורג וד"ר ברטֶרט (Bartert) ממוזיאון רוטשילד באנגליה בענייני ציפורים; ד"ג ג'ונסון ממדירה בענייני דגים, אלמוגים וספוגים; פרופ' קולצ'ינסקי (Kulezynski) מקרקוב בנושאים הקשורים

לצדפות ולחלזונות; המומחה שטֶרץ מברסלאו (Sterz, ורוצלב של היום) בענייני פרפרים ועוד ועוד. רשימה זו מעידה, בראש ובראשונה, על מעמדו של שמיץ בעולם מדעי הטבע ברבע האחרון של המאה ה-19. שמיץ פיתח יחסים מיוחדים עם נסיך מונקו, אלברט הונוֶרה שרל (Albert Honoré Charles), מראשוני החוקרים של מעמקי האוקינוס. הנסיך שרל הרבה לבקר במוזיאון והעניק לו מוצגים רבים תמורת פריטים מאוסף הפירות והזרעים שנוצר במקום. הוא גם הזמין את שמיץ לשיט על סיפון ספינתו שיצאה לחקר המעמקים והדגים בפניו כמה משיטות המחקר שפיתח. "חמישה ימים אלה", כתב שמיץ, "היו מהמעניינים ביותר בחיי".

ב-1893 החל שמיץ לפרסם דיווחים ומאמרים בכתבי עת שעסקו במדעי הטבע. לזכותו נזקפים עשרות פרסומים, שהאחרונים שבהם ראו אור ב-1910, בראשית דרכו בארץ ישראל. רוב המאמרים מוקדשים לעולם העופות של האי, ובעיקר לציפורים מיוחדות כמו תוכי הים (Puffin) או סנונית המערות בעלת הזנב דמוי המזלג. עם זאת, לא נפקד ממאמריו גם מקומם של בעלי חיים אחרים, כנמלים או חרקים קשי הכנפיים. שמיץ זכה להשתתף לפחות בכנס צַפרים אחד שנערך בלונדון ב-1905, אליו הגיע כנציג מדירה ובסיוע מימון ממשלתי. את הרצאתו על העופות הייחודיים לאי ולסביבתו נשא באנגלית. הייתה זו עבורו הזדמנות חד-פעמית להיפגש עם גדולי הצַפרים בעולם בתקופתו, שעם רבים מהם עמד בקשרי מכתבים.

ב-1897 יצא שמיץ מטעם מרכז המסדר בגרמניה לקוסטה ריקה כדי לדווח על מצב מוסדות המסדר בערים הראשיות ובעמקי היערות בקרב האינדיאנים. השיט הארוך, דרך נמלים שונים באיי הים הקריבי ובחופים הצפוניים של דרום אמריקה, זימן לשמיץ הזדמנות נדירה לבחון את עולם הטבע במקומות אלה, והוא כמובן ניצל אותה ככל יכולתו. בדרכו חזרה ביקר בניו יורק, אותה תיאר בהתפעלות רבה בזכרונותיו. שם גם פגש לראשונה במכשיר טלפון...

היעד: ארץ ישראל

פחות משנה אחרי חזרתו למדירה עלה שמיץ שוב על אונייה. הוא שם פניו צפונה בעקבות מינויו לאיש סגל ההוראה בקולג' (Kollegium Marianum) של הלזריסטים הגרמנים בעיירה Theux הסמוכה לספא (Spa) שבדרום-מזרח בלגיה. שמיץ שהה שם פחות מארבע שנים, ואז נקרא לחזור למדירה, שכן מחליפו נתקל בקשיים ניכרים שנבעו בעיקר מהשינויים הפוליטיים בפורטוגל: עלייתם של הכוחות הרפובליקניים (שהובילה ב-1910 לחיסול המלוכה בארץ) והעיתונות האנטי-קתולית. שמיץ מצא עצמו מעורב בהתארגנות הקתולית כנגד אותן נטיות ודעות.

חגיגת יובל ה-50 להסמכתו של וילהלם שמידט לכמורה נערכה בירושלים בשלהי 1907, ולאחריה יצא האב לחופשת מולדת בגרמניה, במהלכה התקבל אצל הקיסר ואף השתתף בפגישת ועד "האגודה הגרמנית של ארץ הקודש" בקלן. בעת שהותו בעיר נפגע על-ידי קרון חשמלית, ובסוף נובמבר מת מסיבוכי הפציעה. האגודה עמדה בפני בעיה קשה, שכן מפעלים רבים שלה בארץ הקודש היו בעיצומם והכמרים שנותרו בה היו כולם צעירים וחסרי ניסיון ולא התאימו לניהול בהיקף כה נרחב. מזכ"ל האגודה הודיע למשרד החוץ הגרמני על מינויו של שמיץ כמחליפו של שמידט ב-23 במרס 1908. ישיבת הוועד של האגודה אשררה רשמית מינוי זה כחודש מאוחר יותר.

לאחר 34 שנים במדירה נקרא שמיץ "על אף גילי המתקדם" כדבריו, להחליף את הכומר הלזריסטי וילהלם שמידט כמנהל מוסדות "האגודה הגרמנית של ארץ הקודש" בארץ ישראל. שמיץ בן ה-64 הגיע לירושלים מיד אחרי מינויו, וזכה להשלים את המיזמים בהם החל שמידט. חמש השנים בהן שהה בירושלים כמנהל פעילויות האגודה ומוסדותיה בארץ הצטיינו בתנופת בנייה ופיתוח בכל המוסדות הגרמנים-קתולים: האכסניה בטבחה, הנחלה בקובייבה, המרכז בחיפה, וכמובן - מנזר וכנסיית הדורמיציון ואכסניית פאולוס הקדוש שמחוץ לשער שכם בירושלים. הוא זכה להוביל את הגרמנים-הקתולים ב"ימי החג הגרמניים בירושלים", אותו שבוע של חג הפסחא באפריל 1910 שבו נחנכו ברוב

טקס שלושה מבנים מונומנטלים גרמניים שהוקמו בעיר בעקבות ביקור הקיסר: אוגוסטה ויקטוריה שעל הר הצופים כמרכז כלל-גרמני, והדורמיציון ואכסניית פאולוס הקדוש הקתוליים.

חיילים גרמנים, עולי רגל וכמרים בנדיקטינים בחזית הדורמיציון (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

1916: המטה של הגנרל קרס פון קרסנשטיין, מפקד הארמיה ה-4 העות'מנית במלחמת העולם הראשונה בחזית אכסניית פאולוס הקדוש

שמיץ קבע את מושבו באכסניה החדשה, וממנה ריכז את פעילותו ויזמותיו. כבר באוגוסט 1908 פתח אותה לצליינים, ובדצמבר חנך בה סמינר להכשרת מורים ערבים לרשת ענפה של בתי ספר של האגודה הגרמנית-קתולית בכפרים ערביים בגליל ובדרום הלבנון. במבנה הישן שבחצר האכסניה שוכן בראשית 1909 מכון המזרח של חברת גרס, מוסד מחקרי גרמני-קתולי שנועד לעסוק בהבהרה ארכאולוגית של שאלות דתיות הנוגעות לעת העתיקה. בית ספר לנערים, אותו יסד שמידט ב-1902, המשיך להתקיים במקום. מכאן גם שמו הכפול: אכסניית פאולוס הקדוש, ובית הספר (קולג') שמידט.

שמיץ לא הסתפק בניהול המוסדות, שתבעו מן הסתם את מרבית זמנו. מיד עם הגעתו החל לפעול להקמת ספרייה מדעית ומוזיאון לטבע במקום ברוח התפיסה שפיתח במהלך שהותו הארוכה במדירה. מהמוזיאון שהקים במדירה הביא עמו לארץ 47 צפרים מפוחלצות, אוסף של 157 סוגי עצים ומוצגים רבים נוספים מתחומי החי והצומח. אוסף של דוגמאות מסלע הגיע כתרומה מגרמניה. לכך הוסיף אוספים קטנים שכבר רוכזו במקום, כמו אוסף פרפרים ונחשים שהכין האב יוהנס זונן (Sonnen). אוספים אלה היוו את הבסיס למוזיאון, שבמהרה הפך לגדול ולחשוב בתחומו בארץ. שמיץ לא הסתפק במוזיאון. בסמינר למורים שפעל באכסניה הוא יישם את תפיסתו שראתה בטבע אמצעי חינוכי ראשון במעלה. חניכי הסמינר הרבו בטיולים ובסיורים ואספו חומר מדעי שבוודאי תרם גם הוא להתפתחות המוזיאון.

הציידים הערבים למדו שבמוזיאון שבאכסניית פאולוס הקדוש הם זוכים לתשלום נדיב עבור פגרי חיות וציפורים והרבו לפקוד אותו ולהציע את מרכולתם. את פחלוץ בעלי החיים עשה שמיץ לעתים בעצמו, אך לרוב היה שולח אותם לגרמניה. במוזיאון הזואולוגי בברלין ובמוזיאונים אחרים בגרמניה, ישנם לא מעט פוחלצים שמקורם בארץ. שמיץ קיים מערכת ענפה של קשרים עם המוזיאון, אליו שלח חלק גדול מאד מבעלי החיים שהגיעו אליו. חלק מאלה גם נמכרו לאספנים, והתגמולים כולם סייעו לשמיץ במימון המוזיאון שלו בירושלים, ויתכן שגם במימון פעילויות אחרות בירושלים

האב שמיץ, כשנה לפני מותו, עם תלמידות בית הספר של הנזירות הבורומאיות ב"אכסניה הגרמנית-קתולית" שברחוב הלל של היום (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

ובטבחה. איש הקשר שלו, כמו גם של 'אספני זואולוגיה' נוספים כישראל אהרוני ומשפחת גרוסמן בעלת 'מלון טבריה', היה הזואולוג פאול מטשי (Matschie), אז מנהל ואוצר המוזיאון שעיקר עניינו היה בתפוצתם של היונקים, שהעלה את אוסף היונקים בברלין לדרגה מובילה. ממכתביו של שמיץ כמו גם מכתבותיו מהארץ, ניתן ללמוד כי מטשי קיבל את המשלוחים, מיין אותם, דאג לפחלוץ, והחזיר חלק מהם למקור, לארץ (ראה נספח 03, עמוד 219). אחרים הושארו באוספי המוזיאון בברלין, ויתר הפוחלצים נשלחו לסוחר בעיר האלה שעל נהר הזאלה כדי למכרם בשוק החופשי.

בארכיון המוזיאון הזואולוגי בברלין שמור תיק עבה ובו מכתבי האב שמיץ, המכסים את כל השנים בהן חי ופעל בארץ, חומר רב ערך שעד עתה לא נעשה בו שימוש במחקר ולימוד תולדות הזואולוגיה, במזרח הקרוב בכלל ובארץ בפרט. דווקא תקופה זו, של ראשית המאה ה-20, מלחמת העולם הראשונה וראשית המנדט הייתה עדה להכחדתם של מינים רבים עקב ההתערבות האינטנסיבית של האדם, והחומר שנמצא במכתבים שופך אור רב על המינים, תפוצתם והכחדתם. יש בו כמובן גם עדויות רבות לקשרים ההדוקים והענפים בין שמיץ לאהרון אהרנסון ולישראל אהרוני.

מפתיע הדבר, שהפעילות לא פסקה במהלך המלחמה. אוסף המכתבים משמיץ, השמור במוזיאון של מדעי הטבע בברלין, מעיד על משלוחים תכופים, בכל דרך אפשרית. הכומר המבוגר, שבמהלך המלחמה שהה באכסניה הגרמנית-קתולית בטבחה,

ניצל כל דרך אפשרית (כולל את 'קרס', הוא הגנרל הבווארי קרס פון-קרסנשטיין, שפיקד על הארמיה הרביעית בקרבות בארץ) להמשיך ולשלוח לברלין חיות, פגרים, עורות, גולגלות וכיוצא באלה. כך למשל פרוותו של הדוב האחרון שניצוד בארץ, ליד מג'דל שמס שבחרמון, בשלהי 1913, הגיעה לברלין רק כעבור למעלה משלוש שנים במזוודתו של חייל גרמני.

נראה שעומס העבודה והמשימות הרבות שלקח על עצמו לא הלמו את גילו של שמיץ וגרמו לעזיבתו את ירושלים. ב-1914 עבר לאכסניה בטבחה, שבה החל לסייע לכומר הצעיר יוהנס טפר (Täpper), בניהול האתר ובריכוז רשת בתי הספר הגליליים. שמיץ נשבה מיד בקסם המקום וביטא זאת ברשימות שפרסם ב"ארץ הקדושה".

בקיץ 1914 יצא שמיץ לחופשת מולדת, אך הספיק לחזור ממש לפני פרוץ המלחמה. במהלך המלחמה ריכז את הטיפול במשק החקלאי ובכך סייע לאנשי טבחה לעבור את התקופה בשלום. מפרסומיו ניתן ללמוד שב-1917 אף יצא לביקור בדמשק.

במאי 1919 חגג שמיץ את יובל הזהב להסמכתו ככומר בנוכחות עשרות משתתפים שהצליחו להגיע לאכסניה למרות התנאים הקשים עם תום המלחמה. בשנתיים הבאות הרבה בכתבות ובדיווחים מטבחה. ב-1922 עבר לגור אצל הנזירות הבורומאיות הגרמניות שהפעילו אכסניה ובית ההבראה Eliasruh על הכרמל בחיפה (כיום ברחוב מגידו), ובסוף אותה שנה מת בגיל 77. המקורות שבידנו מעידים שהוא נקבר אצל הבורומאיות בחיפה, אך לצערנו עד כה לא עלה בידינו לאתר את קברו.

טקס הענקת שטח הדורמיציון בידי הקיסר לגרמנים הקתולים, 31 באוקטובר 1898 (צילום: קריקוריאן, ירושלים, מאוסף חיים גורן)

03 עולם החי של ארץ ישראל במאה ה-19 וה-20: מטריסטרם ועד מנדלסון

עוזי פז

ב-8 בדצמבר 1863 הגיע הכומר האנגלי הנרי בייקר טריסטרם לנחל כזיב, במסגרת מסעו ברחבי ארץ ישראל. בדרכו הטריד דורס לילה גדול. טריסטרם עקב אחר מקום נחיתתו, טיפס במעלה המדרון, וכך כתב ביומנו: "היה לי העונג לצוד קטופה (*Ketupa ceylonensis*) נהדרת [...] עניין מיוחד נודע למציאה זו בשל העובדה שבזה גילינו ממש על חוף הים התיכון עוף אשר קודם לכן לא נמצא מעולם מערבה מדרום הודו [...] אכן, תגלית אחת כזאת היא פיצוי מלא על הרבה ימי עמל של אורניתולוג נלהב" (טריסטרם 1975, עמ' 68).

כ-50 שנה לאחר מכן, ב-1913, נשא האב ארנסט שמיץ הרצאה בבית הספר התנ"כי הדומיניקני בירושלים, ובה הוא סיפר: "צייד הקטופות בר המזל ביותר הנו האב טָפֶּר [אז כומר צעיר, ובהמשך המנהל של האכסניה הגרמנית-קתולית בטבחה, כונה "קיסר הכנרת"] שעלה בידו לצוד שלושה פרטים [...] בטבחה, שעל חופי הכנרת". הוא המשיך וסיפר כי במשך 30 שנה נרכשו בארץ ישראל שבע קטופות וכי הוא עצמו השתתף בפועל בציד לילי של שני פרטים (לשם 1982).

קטופה (צילום: Tom Conzemius)

פוחלץ קטופה מאוסף שמיץ (צילום: עוזי פז)

חלפו עוד כ-40 שנה, ובאוקטובר 1950 הזדמן חיים חובל, בהיותו בשירות מילואים, לטבחה שעל חופי הכנרת. לנגד עיניו נחת זוג דורסי לילה שלא הכיר. הוא צד פרט אחד (היו אלה ימים של טרום חקיקת חוק הגנת חיית הבר בישראל) וכך החל את האוסף הפרטי שלו. דורס הלילה הזה היה קטופה והוא קיבל את הכינוי Hovel No. 1 (חובל בע"פ).

בשנים 1974-1975 עדיין נצפתה במשך תקופה ממושכת קטופה על עץ אקליפטוס ליד חמת גדר. היו אלה התצפיות האחרונות במין זה בארץ. בסקר מדוקדק שערך פר שלוטר בשנים 1983-1984 הוא לא הצליח לאתר ולו גם קטופה אחת, ולא מצא עוד סימנים לנוכחותה. נראה שהמין כלה מן הארץ. לא בכדי הכתיר שלוטר אחת מרשימותיו (1989) בכותרת "קטופה יוק" (שלוטר 1987; שלוטר 1989).

היה הייתה אפוא קטופה בארץ, הייתה ואיננה עוד; היא נכחדה. סיפורה עשוי לתמצת ולסמל את תולדותיו של עולם החי בארץ ישראל במשך 150 השנים האחרונות: הכחדת מינים רבים של חיות בר, ומהם נדירים וייחודיים לא רק בעיניו של חובב טבע ארץ ישראלי.

סוס מרווה את צימאונו בנחל הקישון (מתוך: Wilson, R.E., *Picturesqe Palestine, Sinai and Egypt*, Vol. III. Virtue. London 1880 (מארכיון ד"ר עוזי פז)

ציד בעלי חיים החל משחר ימיו של האדם ולא פסק במהלך הדורות. המקרא מספר לנו: על "נמרֹד גִּבֹּר ציד" (בראשית י, 9), ודורות אחדים אחריו - עשו: "ויהי עשו איש יודע ציד" (בראשית כה, 27). כך ניצודו ונכחדו בעלי חיים לא מעטים עוד בימי קדם. זו מן הסתם הסיבה כי כבר חז"ל בימי המשנה והתלמוד התחבטו והתלבטו מי הם "אקו ודישן ותאו וזמר" הנזכרים במקרא (דברים יד, 5) וסביר כי חיו באותם ימים בארץ (דור 1997; פליקס 1954). לפי כמה עדויות אריות שרדו בארץ עוד במאה ה-14 וה-15, ובכתבי נוסעים שונים מצויים תיאורי הציד שלהם (שי 2000).

בימי קדם התמקד הציד בבעלי חיים שסיפקו בשר למאכל או שהיה שימוש באחד מאבריהם, כך שהצייד זכה לגמול כדאי וראוי למאמציו. במקביל, ובנוסף, צדו גם טורפים שונים שעלולים היו לסכן את האדם ולפגוע בחיות המשק שלו.

חרף הציד שהתקיים במשך הדורות, המכה הקשה ביותר על עולם החי בארץ ניחתה רק במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. במשך התקופה הממלוכית, וכך גם בימי העות'מאנים, היה מספרם של תושבי הארץ לפי האומדנים בין 160,000 ל-225,000. הקיפאון הדמוגרפי נמשך עד ל-1840. אז, תוך פרק זמן קצר יחסית, במשך כ-80 שנה - עד לימי מלחמת העולם הראשונה - כמעט ושולש מספרם של תושבי הארץ והגיע ל-700,000 (בקי 1993). לנתון זה הייתה כמובן השפעה רבה על רמת השימוש בקרקע, וממילא גם על השינויים המהירים ועל התמורות שהתחוללו בנוף על מרכיביו השונים. כך לדוגמה תעשיית הפחמים שגשגה וגדלה לממדים שלא היו מוכרים עד אז. תעשייה זו גרמה לפגיעה קשה בחורשי הארץ וביערותיה וחיסלה רבים מהם (פז וזחאלקה 1997). השמדת החורשים גרמה גם לפגיעה בחוליה החלשה ביותר של מרכיבי הנוף - בעולם החי, שכן מקומות המחסה של רבים מנציגיו נכחדו, והם נחשפו ביתר קלות לציד.

השינוי הדמוגרפי ונגזרותיו הוא רק אחת הסיבות שגרמו לפגיעה בעולם החי. הנשק החם שהחל להתפשט אז בארץ הוא סיבה נוספת, ואולי אף משמעותית יותר. נשק זה החל לחדור ארצה בראשית המאה ה-16, עם הכיבוש הטורקי. בתחילה הוגבל השימוש בו לגייסות הצבא בלבד. בהדרגה התפשט השימוש ברובה גם בין האזרחים. ואמנם במרבית הציורים מהמאה ה-19 נראים הבדואים נושאים חניתות ארוכות, ואילו רובים - רק לעתים רחוקות. וכך טריסטרם מספר על המפגש עם בני שבט הרשאידה שישבו בעין גדי: "[הם] התרשמו מן העובדה שאנו ארבעה והם שלושה [ובידיהם כל הרובים של שבטם]". ובהמשך: "באותה שעה בדקו הם את רובינו בהתלהבות ואת אקדחינו באימה. האקדח ותופו

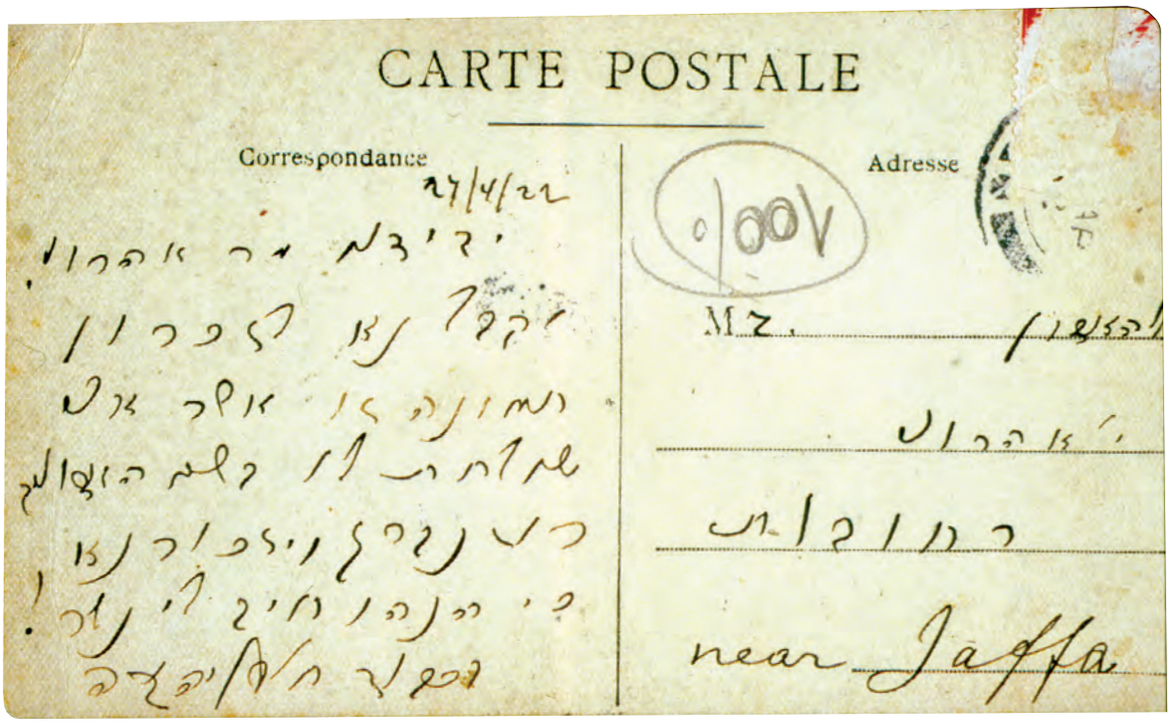
נראו להם כחידושים מסעירים" (טריסטרם 1975, עמ' 217). בורקהרדט (Burckhardt 1822) מדווח על ציד יעלים ברובים שערך ב-1817 ליד טפילה שבדרום עבר הירדן. הרובה באותם ימים היה כבד ומסורבל: את אבק השרפה טענו דרך הקנה, והוא הוצת בעזרת פתיל באמצעות נוקר של אבן צור שנקש בפלדה. רובה כזה אינו מתאים לציד, ולבטח אינו נוח למטרה זו. הציד נמשך בעיקר בשיטות המקובלות: פח, רשת ולעתים אף חץ וקשת, כפי שהיה במשך דורות. בתחריט משנות השמונים של המאה ה-19 מתוארים בדואים דוהרים על סוסים אחרי יען הנס על נפשו ובידי הציידים רמחים וחניתות.

לא בכדי רווח בין הפלאחים הפתגם כי שלושה לא יתעשרו לעולם - חוטב עצים, צייד ורודה דבש (אביצור 1976). הציד, בניגוד לדימוי שלו היום, נחשב אז לעיסוק נחות, ללא כל הילת גבורה. כך גם העידה העלמה מרי אליזה רוג'רס, שחיה בארץ בשנים 1855-1886: "הערבים העירונים אינם נלהבים כלל וכלל לציד. נדיר לפגוש כיום ב'נמרוד' כלשהו, להוציא את אלה מבין המתיישבים האירופיים" (רוג'רס 1984, עמ' 105). למתיישבים אלה ניתן להוסיף גם את התיירים מאירופה כמו יורש העצר האוסטרו-הונגרי הארכידוכס רודולף, שבילה ב-1881 שבועות אחדים בארץ ועסק בעיקר בציד [ראו לעיל, בסוף ההקדמה]. גם בבדיקת שרידי עצמות באתרים ארכאולוגיים שונים שיעור עצמותיהן של חיות הבר נמוך במידה ניכרת בהשוואה לחלקן של עצמותיהן של חיות מבויתות כגון כבש או עז (Horwitz 1998).

הראשונים שהביאו רובי ציד מודרניים, כאלה שיורים בהם תרמילים המכילים רסס עופרת ובמקום מנגנון ההצתה בצור היו בהם פיקות חלולות, היו הטמפלרים הגרמנים. אלה החלו לבנות בחיפה ב-1868 את מושבתם הראשונה בארץ. נקודת ציון נוספת בתחום הפצת הנשק החם היא מלחמת העולם הראשונה. בעקבותיה נפוץ הנשק החם בקרב הבדואים, שוכני המדבריות שבדרום הארץ. ג'רוויס, מושל סיני בראשית המאה ה-20, מספר כי עד המאה ה-18 שפע חצי האי סיני בעלי חיים ורק אז הואצה השמדתם. הנשק החם הגיע לידיהם של הבדואים בעקבות ההתקפה הטורקית-גרמנית על תעלת סואץ ב-1915; הן הבריטים הן הטורקים חילקו להם אז נשק. ג'רוויס ממשיך ומספר כי כשנתיים לאחר מלחמת העולם הראשונה ניצודו מרבית הצבאים במישורי סיני והיעלים במרומי ההרים (Jarvis 1938). גם לורנס איש ערב קנה את לבם של הבדואים לא רק באמצעות הסוברנים (מטבעות הזהב) ששלשל לכיסם. וכך משלחת של חובבי טבע מקרב הפקידות הבריטית המנדטורית שטיילה בפברואר 1946 לערבה ולמפרץ אילת מציינת בדו"ח שלה כי "היעלים הושמדו כמעט לחלוטין בתחומי ארץ ישראל" (Hardy 1946).

זכר ונקבה של יעל ברקע במדבר יהודה (מתוך: "החי והצומח של ארץ ישראל", הנרי בייקר טריסטרם)

CARTE POSTALE

Correspondance

Adresse

near Jaffa

גלויה (תמונה עליונה) ששלחה חמדה בן יהודה (למטה במרכז), רעייתו של מחייה השפה העברית, אליעזר בן יהודה, לישראל אהרוני (מימין) בשנת 1922, בה היא מבקשת "...ויזכור נא כי הנהו חייב לי נשר!...". בתמונה היא אוחזת בידה זרון סוף שצד עבורה הבדואי (משמאל) שעבד עם אהרוני (צילום: מארכיון משפחת ישראל אהרוני, הגלויה הוענקה ליוסי לשם כשי, על ידי בנו של ישראל אהרוני)

ישראל אהרוני, ראשון הזואולוגים העבריים בארץ, מספר על הטמפלרים מחיפה: "ובני המושבה הזאת, שהיו רגילים לצוד ציד בארץ מולדתם, וגם את האיילה המצויה בה... לא ביטלו את מנהגם גם בארץ ישראל... במשך שנים היו יוצאים בכל יום ראשון אל הכרמל וצדים איילות שלוחות אחדות" (אהרוני 1946, עמ' 95). בודנהיימר מוסיף וכותב כי הציידים הדרוזים בעוספיה סיפרו לאהרוני "שקודם לכן הייתה האיילה מצויה במידה כזאת שהיו מוכרים אילה מתה בחמישה פראנקים לקצב הגרמני בחיפה" (בודנהיימר 1956, עמ' 272). המתיישבים הגרמנים צדו לא רק את האיילה; יש עדויות כי הם לקחו חלק פעיל גם בציד הדובים והתנינים האחרונים (ראו להלן). וכך כשלו בזה אחר זה ונעלמו בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 בעלי חיים רבים שהצליחו להסתנן מבעד לסכנות השונות שארבו להם במהלך הדורות (פז 1980א; פז 1980ב).

באמצע המאה ה-19 התפתח ציד מסוג חדש: לא עוד ציד לצורכי קיום, אלא גם ציד למען המדע כדי להאדיר את האוספים ואת המוזיאונים באירופה ולהעשירם; לאסוף עוד ועוד וכל המרבה הרי זה משובח. התודעה בדבר שמירת הטבע טרם התפתחה באותם ימים; זו התגבשה בעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה. עתה חיפשו דווקא מינים "אקזוטיים" ונדירים. טריסטרם לדוגמה שלח את עוזריו לצוד חמישה נשרים ואסף ביצים מכל קן אפשרי, וכפי שהוא מספר: "שללנו האואולוגי [=ביצי עופות] היה רב - ארבעה עשר קני נשרים בשלושה ימים" (טריסטרם 1975, עמ' 335). באוסף שלו, שנמכר למוזיאון העירוני בליברפול, היו כ-20,000 עורות של עופות. גם האב שמיץ, שפעל בארץ בשנים 1908–1922, ארגן רשת של ציידים בכל רחבי הארץ. הוא הפיץ בין הבדואים והפלאחים כי הוא מעוניין בכל בעל חיים ומוכן לשלם בעין יפה תמורת חיות נדירות (לשם 1978).

ישראל אהרוני התפרנס במשך 35 שנה ממשלוח פוחלצים, אדרים וביצים של מינים נדירים ביותר שחיו בימיו ברחבי המזרח התיכון למוזיאונים שונים ברחבי אירופה: "הודעתי לבתי נכות גדולים, שאני מוכן להמציא להם כל מיני חיה ועוף על עורם ועל שלדם" (אהרוני 1943, עמ' 84). הוא גרם, ככל הנראה, להשמדת מושבת המגלן המצויץ במדבר הסורי, שמספר הפרטים בה הגיע לעתים "עד שלוש מאות". וכך הוא מספר בגאווה רבה: "הבאתי עשרים וחמשה מגלנים מצויצים חיים - מין, שאיש לא הביאו לפני" (שם, עמ' 188). הוא הביאם לאירופה - אך כמה מתו בשעת לכידה? ובדרך? כך או כך, בגנזי האוניברסיטה העברית מצויים כיום כמניין פרטים של מגלן מצויץ. אהרוני גם מתגאה כי "אני הצלחתי לאסוף תשעה פרטים" של לילית מדבר, עוף ש"לפני בואי לארץ ישראל נודעו [ממנו] בעולם רק שני פרטים" (אהרוני 1946, עמ' 195). הייתה לו יד גם בהשמדת מושבת הקינון של הנחשון בביצות אנטיוכיה שבדרום מערב טורקיה; כשני תריסרי נחשונים וכתריסר פורפיריות מצויות באוסף שהותיר לאוניברסיטה העברית, מבלי שנדע כמה פרטים בני מינים אלה הוא מכר למוזיאונים השונים. אהרוני ממשיך ומספר: "כשנראתה קטה או חוברה נורו בו במקום, לצלותן על גבי רמץ" (פז 2006) = לעבדה ולשמרה. 2008. הוצאת אריאל. ירושלים.

אין פלא אפוא כי ברגע של חשבון נפש מכנה אהרוני את הפרק המסיים את ספרו "זכרונות זואולוג עברי" בשם "נשתנו העתים", וכותב בו: "יש אשר באתי אל כפר ערבי אחד, וישישי המקום אמרו לי: 'בוששת לבוא, אחרת את המועד'". ומוסיף וכותב: "בארצנו הקטנה, כבארצות אחרות, דחקה ודוחקת יד התרבות את רגל החי. העובדה הזו גרמה וגורמת להכחדת בעלי חיים לא מעטים מעל פני ארצנו" (אהרוני 1946, עמ' 177). לאהרוני לא שמורה זכות הראשונים בדיבורים על השמדת עולם החי בארץ. הקדימו הרב יהוסף שוואַרץ. כבר במהדורה הראשונה של ספרו "תבואות הארץ" שהתפרסמה ב-1845 הוא כותב: "אכן אוי ארץ חרבה ושממה היא, ומינים הרבה שנמצאו בה בימי קדם ובשנים קדמוניות כבר אבד זכרם מהארץ... מעוף השמים ועד בהמה נדדו והלכו. קול נהי נשמע מציון איך שודדנו" (שוואַרץ 1900, עמ' שס"ב).

ישראל אהרוני ובתו, בת-שבע, באוסף שהקים באוניברסיטה העברית (צילום: מארכיון משפחת ישראל אהרוני)

ישראל אהרוני באוספי האוניברסיטה העברית. על הארון לשמאלו, פוחלץ של נשר פרוש כנפיים, שחמדה בן יהודה ביקשה כמוהו (צילום: מארכיון משפחת ישראל אהרוני)

מורה ותלמידה ערביה ליד האוסף שאסף ישראל אהרוני עבור גוסטב דלמן, מנהל 'המכון הגרמני אוונגלי לחקר קדמוניות ארץ הקודש' והקונסול השבדי בירושלים. האוסף הועבר בשנת 1999 מבית הספר הלותרני ברובע הנוצרי בעיר העתיקה לבית הספר טליתא קומי, שבבית ג'אלה (צילום: יוסי לשם)

האוסף של אהרוני אותר מחדש בשנת 1979, במוריסטן, בבית הספר הלותרני, על ידי יוסי לשם, בעקבות המאמר של ד"ר קומרלווה (נספח 07, עמוד 224)

מה כלל עולם החי של ישראל בטרם נפגע? מיהם אותם "מינים הרבה שנמצאו בה בימי קדם... וכבר אבד זכרם מהארץ"?[1]

למרות העובדה שארץ ישראל הייתה יעד לעולי רגל ולצליינים רבים במהלך הדורות, ורבים מהם הנציחו את רשמיהם באיגרות ובספרים (ראו איש שלום 1965; יערי 1971; שילר 1981), מצוי בכתביהם ידע מוגבל בלבד על הגאוגרפיה ועל הטופוגרפיה של ארץ ישראל. עולי הרגל, נוצרים כיהודים, התעניינו בעיקר במקומות הקדושים ובקברי צדיקים. רובם חלפו רק בדרכים הנוחות יחסית והבטוחות מפני שודדי דרכים. המרחבים שמעבר ל"דרכי המלך" נותרו לגביהם מחוץ לתחום (בן אריה 1970). בתיאור מראה עיניהם שילבו הצליינים לעתים מזומנות תערובת של אגדות ואמונות טפלות, ועל כן במקורות אלה מצוי ידע מוגבל בלבד על בעלי חיים, והוא כולל לרוב פירורי מידע מקרי בלבד, ולעתים מזומנות אף לא אמין. דוגמה לכך הוא הלוח המפורסם של ברנרד מבריידנבאך (Breydenbach 1911), כומר ממיינץ (מגנצה) שתר את הארץ ב-1483–1484. בלוח זה מצויר סוס עם קרן לראשו, וספק קוף ספק אדם עם רעמה גדולה סביב ראשו וזנב ארוך באחוריו. אפילו פרידריך הסלקוויסט (Hasselquist), מתלמידיו של קרל לינאוס, אבי הסיסטמטיקה המודרנית, שסייר בלבנט בשנים 1749–1752, ציין בספרו חמישה מינים בלבד של יונקי בר (מתוך מניין של קרוב ל-100 מינים. ספרו זה יצא לאור בידי לינאוס מורו לאחר מותו באיזמיר). הוא סיפר, בין השאר, על ציד של עז בר (*Capra aegagrus*) באמצעות בז ציידים על פסגת הר ליד נצרת (Hasselquist 1751); עדות זו, היחידה לקיומו של מין זה בתחומי הארץ, אינה מקובלת כאמינה מעבר לכל ספק.[2] כך גם באשר לבובל[3] בחופי ים המלח, כדברי טריסטרם (1873; 1975) ואהרוני (1943) או כבש הרעמה "בודי ערבה אשר בדרום ים המלח" (אהרוני 1943, עמ' 22).[4] גם אצל ויליאם מקלור תומסון, המיסיונר האמריקני שסייר בארץ יותר מכל חוקר אחר במאה ה-19, אין יותר מפירורי מידע על הנוף והטבע, ואף הם בלתי אמינים; כך לדוגמה הוא כותב על ביצות החולה: "חולה זו – המישור, הביצה והאגם כמו גם ההרים הסובבים אותה, הינה מקום הציד הטוב ביותר בסוריה, ובעיקר משום שאך מעטים מבקרים בה. מצויים בה נמרים[5], דובים וזאבים, תנים, צבועים ושועלים, וכן גם הרבה בעלי חיים נוספים, גדולים וקטנים; זהו גם גן עדן לחזירי הבר ולצביים הזריזים" (Thomson 1870).

טריסטרם ואחריו האב שמיץ ואהרוני, צדו במישרין או באמצעות ציידים שנשכרו למטרה זו, ללא עכבות. אולם בזכותם ובזכות כתביהם והאוספים שהותירו, כגון אוסף האב שמיץ (ראו לשם 1978 וספר זה), יש ביכולתנו לשחזר, ולו גם באופן חלקי ומוגבל, את דמותו של עולם החי בארץ כפי שנראה בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה ה-19 ועד לראשית המאה ה-20.

ננסה אפוא בעזרת אזכורים, כתבים ואוספים לעקוב אחר כמה בעלי חיים בולטים בנוף, שהיו בארץ ואינם עוד.

1 בעלי החיים אינם מכירים בגבולות מדיניים ועולם החי של ישראל אינו מנותק מזה של הארצות הסובבות אותה. כדי לקבל את התמונה השלמה של עולם החי לא יכולנו שלא לחרוג, עם הנוסעים עצמם, מגבולות הארץ, ו"להציץ" גם לתמורות שהתחוללו בעולם החי בארצות הסמוכות.

2 מין זה נקרא בערבית אלבדיין. גדי של אלבדיין הובא לאהרוני מאזור פלמירה שבסוריה. יהוסף שוואַרץ בספרו "תבואות הארץ" כתב: "אקו, בל"ע אלְבַדַן. נמצאים הרבה בהר הלבנון דומה לתיש והוא קל לרוץ".

3 ראו להלן בערך המתאים.

4 אהרוני מציין מין זה כבר בפרסום מ-1927 (Aharoni 1927) וכותב שם כי הציידים המקומיים קוראים לו "אל כבש" – דהיינו "הכבש הידוע", ומוסיף ומספר כי מעורותיו הגמישים הכינו שוכני המדבר נאדות מים. מנדלסון (מידע בע"פ) טוען כי תצפית זו אינה מבוססת. שלמון (1999) מציין כי מין זה, המוכר כיום בעיקר מארצות המגרב, נכחד רק ב-1969 בצפון מזרח מצרים, ליד חופי ים סוף. גם טריסטרם (1873) מציין על סמך עדויות של תושבים מקומיים את אפשרות הימצאותו של כבש בר "הדומה למופלון של סרדיניה" בארץ, ומעלה את האפשרות כי זהו ה"זמר" המקראי.

5 הוא כותב *panthers* and *leopards* בשעה שאלה, למעשה, שמות נרדפים באנגלית לנמר; אפשרי כי באחד מהם הוא התכוון לברדלס.

תנין (*Crocodylus niloticus*)

האפשרות של הימצאות תנין בארץ ישראל הוטלה בספק במשך שנים רבות. טריסטרם, חוקר הטבע הנודע שנחשב "אבי הזואולוגיה של ארץ ישראל", תואר שהעניק לו בודנהיימר (1975), כותב: "אנו לא הצלחנו למצוא את התנין, אף על פי שגוויה אחת הובאה לחיפה זמן מה לפני בואנו" (טריסטרם 1975, עמ' 80). רק ב-1869, עת הכומר יוהנס צֶלֶר מנצרת השיג תנין שאורכו כ-3.5 מ', פרט שניצוד זמן קצר קודם לכן בנחל התנינים, תמו הויכוחים.[6] לא בכדי טריסטרם כותב מאוחר יותר: "כאשר אני מתבונן בו, בראש תנין זה... ואני קורא את הדיונים הממושכים בלשונות אחדות בדבר מציאותו בפלשתינה, הריני מרגיש בעליל בעדיפותה של עובדה אחת על שפע תיאוריות" (Tristram 1884).

לפחות ארבעה תנינים ניצודו בנחל התנינים בשנים 1869–1893 (שמיץ 1921). הפרט האחרון מבין אלה הייתה נקבה שצד פלאח מקומי בעת שהטילה את ביציה; הוא מכר שתי ביצים לאנשי המנזר הכרמליתי שבחיפה ואת הגווייה לשני אנגלים שהזדמנו במקרה למקום, תמורת 20 פרנק. אלה שלחו את הפגר לקרן לחקירת ארץ ישראל בלונדון. בטלטולי הדרך נרקב ראשו של התנין ובלונדון נאלצו להרכיב לו ראש חדש (קינגסלי 1997). עדויות מאוחרות יותר מדווחות על ציד של תנין ב-1902; עורו נמכר בחיפה (Thompson 1929). עור נוסף נתגלה ב-1912 בעליית גג של אחד מבתי המושבה הגרמנית בחיפה, אך לא ידוע מתי ניצוד ומה עלה בגורלו (מנדלסון בע"פ; אפשר כי זהו התנין המצוי בגנזי האוניברסיטה העברית). עור נוסף היה במשרדי אגף הדיג המנדטורי בחיפה, וגם במקרה זה לא ברור מה עלה בגורלו.[7]

את אחרוני התנינים שהיו בנחל התנינים צדו הן הבדואים המקומיים הן המתיישבים הגרמנים מהמושבה בחיפה. על ציד שערכו בדואים מקומיים מספר הבנאי כריסטיאן ביילהרץ [לפי תרגומה של יהודית איילון (1993)]. בנאי זה שהה שלושה חודשים בשיפוץ מבני הטחנה בנחל התנינים. וכך הוא כתב בכתב העת של אגודת הטמפלרים (*Die Warte des Tempels*): "בעת שהותנו שם היה לנו התענוג לראות תנין. הופתענו מהידיעה שמהלך רבע שעה ממקום מגורינו, התרחק תנין מסבך הביצה ונמצא בשדה חיטה. מיד יצאנו 15–20 מקומיים חמושים, והנועז בהם הכריע אותו במכות גרזן בראשו... הם אכלו חלק מהבשר ושמרו בקפדנות שומן, כבד, מרה וכו', האמורים לשמש

תנין היאור (צילום: איל ברטוב)

6 גם מקגרגור בספרו "רוב רוי על הירדן" מספר על תנין זה בתיאור מסעו מ-1868.

7 פרטיו של עור התנין המצוי בגנזי האוניברסיטה העברית אבדו בימי המצור בהר הצופים. לדבריו של מנדלסון (מידע בע"פ) תנין זה ניצוד ב-1912 ואהרוני הצליח להשיגו. אפשרי כי זהו אחד מהתנינים שהוזכרו לעיל. עם זאת, בהיעדר כל פרטים רשומים, לא ברור כלל מהו מקורו של התנין שהיה מצוי באוסף של שמיץ. אפשרי כי מקורו מחו"ל (לשם בע"פ), וזאת בניגוד למצוין במקורות שונים, שלפיהם ברור כי מקורו של תנין זה בנחל התנינים. לפי דבריו של שמיץ – ראו להלן רשימתו מ-1921, "תנינים בפלשתינה" – הציעו לו לרכוש תנין אך לא היה בידו די כסף לשם כך.

לריפוי מחלות מסוימות. כפי שהם סיפרו לנו עוד תנינים רבים בביצה והם מתנכלים לאדם ולבהמה לעתים קרובות".
גוטליב שומאכר (G. Schumacher) – החוקר הגרמני של עבר הירדן והגולן – מספר: "במטרה לצוד תנין מן התנינים המפורסמים... ואשר פרט אחד שלהם נהרג על ידי מתיישבים גרמנים בקיץ 1887, הוזמנתי על ידי תושבי האזור להרוג אויבים אלה, אשר מדי שנה נטפלים לעדריהם, וטורפים בהם" (תרגום: י' איילון 1979). הפרט שמציין שומאכר היה נקבה שברחמה נמצאו 48 ביצים.

בספרות עולי הרגל מצויים אזכורים אחדים באשר לקיומם של תנינים בנחלים אחדים לאורך מישור החוף – מהקישון עד לירקון (Thompson 1929); פרט לנחל התנינים אין אישוש לרמזים אלה במצאי ממשי. אפשרי כי טמפרטורת המים הגבוהה של הנביעות בבריכת תמסח, מקור מימיו העיקרי של נחל התנינים (C24° ± 1°; גזית בע"פ), היא שאפשרה את קיומם רק בנחל זה.

ב-1961 נמצאו במעיינות התמסח ארבע שיני תנין. שתיים מהן מצויות באוסף אוניברסיטת תל אביב (איילון 1962).

יען (*Strutio cameleus*)

בשעה שהתנין נמנה, ככל הנראה, עם אותו תת-מין המצוי בנילוס (*C. n. niloticus*) הרי תת-המין של היען שחי במדבריות הארץ נמנה עם תת-מין מיוחד: *S. c. syriacus*. תת-מין זה קטן יותר מחמשת תתי-המין של יענים המצויים באפריקה (פז 1986). את היען "הסורי" תיאר והגדיר וולטר רוטשילד ב-1916 על יסוד שני פרטים ששלח אליו ישראל אהרוני (אהרוני 1946). פרטים אלה גודלו אצל אהרוני ואין בידינו נתונים מה מקורם, היכן השיגם וכיצד; עד אז לא היה פרט שלם שניתן לתיאור אפילו לא במוזיאון אחד (Aharoni 1926).

תחום תפוצתו של היען הסורי השתרע במדבריות המזרח התיכון בלבד, במרחב שבין המדבר הסורי לחצי האי ערב, בנגב ובחצי האי סיני. יען זה היה, כנראה, שכיח למדי במדבריות המזרח התיכון עד 1914. הבדואים, כפי שסיפרו לחוקר אולריך יספר זטצן ב-1809 (Seetzen 1859), נהגו לצוד את היען בעבור בשרו, ביציו ונוצותיו. נוצות היען שימשו קישוט מקובל לחניתות ולרמחים באזורים שונים ברחבי הארץ, כגון באזור עכו, בעמק יזרעאל, ליד יריחו ובכרך שבעבר הירדן, כפי שמעידים הקומנדר ויליאם פרנסיס לינטש (1984, שסייר בארץ ב-1848), מרי אליזה רוג'רס (1984) ופיליפ ג' באלדנספרגר (1982, באלדנספרגר נולד בארץ וחי בה את מרבית שנותיו). את המנהג הזה ניתן לראות בציורים רבים מסוף המאה ה-19 וכן גם במוזיאון הנשק בטופקאפי שבאיסטנבול. באלדנספרגר (1982) אף מוסיף ומספר כי שתי כלות בארטס התחתנו כשאת ראשיהן מעטרים כתרים עשויים נוצות יען. פרט למאכל שימשו ביצי היען גם כקישוט לתקרות, ובמיוחד בכנסיות כגון סנטה קתרינה וכנסיית הקבר, וכן בבתי כנסת בעיר העתיקה בירושלים ובצפת.[8]

ראש עיריית כרך שבעבר הירדן סיפר לגאי מונפורט (Mountfort) ב-1965 כי 50 שנה קודם היו בסביבה יענים רבים. צבאותיו של לורנס איש ערב חיו בסוף ימי מלחמת העולם הראשונה מהמדבר ולא נותרו רעבים. ביצי יענים (משקל ביצה עשוי להגיע ליותר מקילו וחצי) סיפקו להם, לעתים, ארוחות מלאות (Lawrence 1926; Mountfort 1965). אהרוני מציין גם כי הבדואים בערב נוהגים להשתמש בשפופרות ביצי היען הריקות כצפחת לשתיית מים. הוא הצליח ללכוד יען ב-1927 וכתב אז כי במדבר הסורי עדיין "ראינו נעמיות [כך הוא מכנה את היען – ע"פ] רבות והפעם לא בודדות אלא התהלכו להקות להקות".

באוסף האוניברסיטה העברית מצוי פוחלץ ששימורו עלוב למדי, ובפתק המצורף אליו בכתב ידו של אהרוני כתוב כי ניצוד בידי בני שבט רוּלָה ב"כ"ז במרץ 1931" מצפון מזרח לדמשק.

8 במקור הן שימשו, ככל הנראה, כהגנה מעל למנורות שהאירו את הכנסיות, כדי למנוע מחולדות לרדת וללקק את השמן למאור.

הנשק החם שהתפשט במרחבי המדבריות שבאזור מאז מלחמת העולם הראשונה והרדיפה אחרי היענים ברכב ממונע הכריעו את תת-המין הנדון בין 1939 ל-1941. אף כי בביטאון (Bulletin) של מועדון חובבי הטבע הירושלמים מדווח כי לאחד מחבריו סופר כי בשנת 1946 עדיין שרדו יענים מעטים בצפון מערב חצי האי ערב (Hardy 1946), אין למצאו כיום בגני חיות, ופרט לפוחלצים מעטים לא נותר ממנו שריד (Vaurie 1965; פז 2000א).

בכתבים שונים מצויים נתונים מעטים בלבד על יענים ברחבי הנגב: האב יאוסן (J.A.Jaussen) ראה ב-1908 יען צעיר שניצוד ליד ביר עסלוג', היא משאבי שדה דהיום. ב-1909 עדיין נראו יענים מדרום למשאבי שדה. ב"יריד המזרח" הראשון, שהתקיים ב-1929, הוצג יען חי שנלכד במרחק שעתיים הליכה מבאר שבע.

באותם ימים אף נהגו להחזיק יענים כחיות מחמד; המומר מוזס וילהלם שפירא, סוחר העתיקות שהתאבד ב-1884, גידל ב-1881 נקבת יען שהביאו עולי רגל ממכה בעודה צעירה לימים (אצל בודנהיימר 1956), וצילום מ-1925 מראה משרת אפריקני עם יען. אף אהרוני גידל יען בחצרו שברחובות, ומצויה בידינו תמונה של זוג יענים עם אפרוחים שצולמה ככל הנראה בחצר של חושה בכפר ערבי בדרום הארץ סמוך לימי מלחמת העולם הראשונה (פז 2000א).

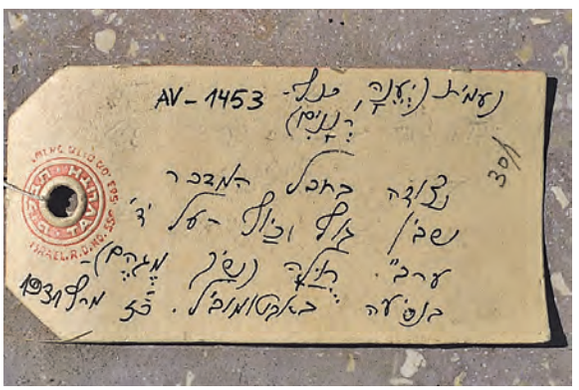
ב-1952 ניצודו שני יענים לא הרחק מנאת המדבר הגדולה של עזרק, באזור מפגש הגבולות בין ירדן, עיראק וערב (Nelson 1973). ב-1966 נגרפה בשיטפון נקבת יען מאזור מעאן שבירדן לעמק הערבה (*IUCN Red data book*; 1966). זה היה הפרט האחרון שעליו ידוע מהטבע והוא, כאמור, כלה מן העולם.

חייל בחיל הספר העבר-ירדני ויען בגשר אלנבי 1929 (באדיבות אלי שילר "אריאל")

משרת אפריקאי ויען 1925 (באדיבות אלי שילר "אריאל")

עדות לציד יען על ידי ישראל אהרוני במרץ 1931 (צילום: עוזי פז)

ציורי סלע של יענים בתמנע (צילום: עוזי פז)

מרדף ציידים בדואים אחר יען זכר (מתוך: Wood, J. G. (1887). *Bird Life of the Bible*. London: Longmans, Green & Co.), מארכיון ד"ר עוזי פז

צמד יענים זכרים בחי בר יטבתה (צילום: עוזי פז)

נשר (*Gyps fulvus*) ודורסים אחרים

טריסטרם הוא המקור היחיד למידע אמין ושיטתי על עופות דורסים במשך המאה ה-19 (טריסטרם Tristram 1865; 1975 Tristram 1884). הוא סיפר כי מספרם של הנשרים בארץ ישראל מדהים. לדבריו אי אפשר היה להתבונן בשמי ארץ ישראל, בכל אחד מחלקיה, מבלי לראות נשרים אחדים דואים בגאון בגובה רב. הוא דיווח גם על מושבות קינון רבות בכל הקניונים - אחת בוואדי קלט (נחל פרת) ליד יריחו; שתי מושבות גדולות היו בוואדיות בצפון הכרמל ובצדו המזרחי, ושתי המושבות הגדולות ביותר היו בימיו בצוקי הארבל ובמעלה נחל עמוד. מושבות נוספות היו במקומות אחדים ברחבי ממלכת ירדן: בצוקים ליד חשבון, מתחת להר נבו וביבוק. לקול רעש ירייה נסקו בשני אתרים אלה מאות נשרים; באחת ה"הזדמנויות" הוא מנה כ-120 פרטים.

את הפרס (*Gypaetus barbatus*) ניתן היה לראות ברוב האזורים הרריים ברחבי ארץ ישראל. טריסטרם צפה בדורס זה מעל פסגת הר גריזים - כשהוא דואה מעל לשכם, בפתחי הוואדיות הנשפכים אל ים המלח משני צדדיו, מעל למישורי באר שבע ועוד. הוא איתר שלושה אתרי קינון שלו - ביבוק, בצוקי הארבל ובנחל עמוד, וציין בצער כי מקומות הקינון הקשים לגישה מנעו ממנו את האפשרות לאסוף את הביצים.

טריסטרם "הצליח" יותר במגעיו עם העזנייה השחורה (*Aegypius monachus*). מהקן שלה, בצוקים המזרחיים של הארבל המתנשאים מעל לכנרת, הוא נטל ביצה. הוא דיווח כי עזנייה זו שכיחה בארץ ונמצאת בדרך כלל בשכנות לנשר אך לא בחברתו (Tristram 1865).

פרס בוגר בתעופה באלפים השוויצריים (צילום: Hansruedi Weyrich)

טריסטרם דיווח גם על מספר עיטים שכיחים ברחבי הארץ ובהם עיט שמש (*Aquila heliaca*), עיט זהוב (*A. chrysaetos*, בעבר עיט סלעים) ועיט ערבות (*A. nipalensis*). הוא ציין קינון של עיט צפרדעים (*A. clanga*) בין נצרת לחיפה ועיט ערבות[9] מצפון לכרמל. טריסטרם ציין גם שני מינים של בזים גדולים שהיו שכיחים לדבריו ברחבי הארץ: בז נודד (*Falco peregrinus*), השכיח במורדות המערביים של פרשת המים, ובז צוקים (*F. biarmicus*), שהוא השכיח בין הבזים הגדולים ומצוי לאורך בקע הירדן מים המלח ועד לחרמון. בז זה קינן בארבעה-חמישה מקומות בארבל ובנחל עמוד.

סנאי זהוב (*Sciurus anomalus*)

מין זה מוגבל בתפוצתו לדרום מזרח אירופה ולמזרח התיכון. בעבר הרחוק חי הסנאי בחורשים ברחבי ישראל. שינויים אקלימיים דחקו אותו צפונה, לעבר הגליל. מאז, כנראה בגלל כריתת החורשים וצמצום שטחם, הוא נעלם גם מאזור זה. כיום הוא נותר בתחומי ישראל רק במורדות הדרומיים של החרמון, בכתפיו המערבים של נחל שיאון (Gavish 1996). אף שם מדובר, ככל הנראה, באוכלוסייה שרידית בלבד, המונה פרטים ספורים (גביש בע"פ).

טריסטרם דיווח כי הסנאי נפוץ מאוד בחורשים בלבנון עד מדרום לחרמון, אף כי מעולם לא מצא אותו מדרום לבניאס (טריסטרם 1975; Tristram 1892; Tristram 1884). דנפורד ואלסטון (Danford & Alston 1877) כתבו: "סנאי זה שכיח

9 ספק אם הזיהוי אמין. אין לתצפית זו כל אישוש נוסף.

מאד בצפון פלשתינה". אהרוני (1926) כתב כי עד כ-20 שנה קודם כתיבתו (דהיינו בעשור הראשון של המאה ה-20) פגש סנאים בגליל העליון. הוא הוסיף וכתב כי הסנאי הוכחד בידי הבדואים, שחמדו מאוד את בשרו. גוטליב שומאכר צפה פעמיים בסנאי בעג'לון (בצפון-מזרח ירדן) בסוף המאה הקודמת והוסיף בהקשר הגסטרונומי "הבשר טעים, אבל יבש" (Schumacher 1886). מתברר כי הסנאים שרדו באזור זה וגם כיום מצויות בו אוכלוסיות יפות (פרי וגביש בע"פ). תחום תפוצתם מצוי ממערב לג'רש, בתחומי שמורת יער שהוכרזה עוד בימי המנדט הבריטי ובה אורנים טבעיים בצד אלון מצוי ואלה ארצישראלית. היער משתרע על כ-30,000 דונם. בתחום זה זוהו לפחות עשרה אתרים שבהם נצפתה פעילות של סנאים, רובם בתחומי יער האורנים (גביש 1996). התושבים המקומיים צדים אותם, והם נמכרו כחיות מחמד בעמאן. על כן הם חששניים מאוד, ממהרים לברוח וקשה לצפות בהם.

ב-1967 דיווחו לוויס (Lewis) וחובריו שהסנאי מצוי בלבנון אם כי נדיר למדי; אין נתונים עדכניים יותר בנוגע למצבו שם היום.

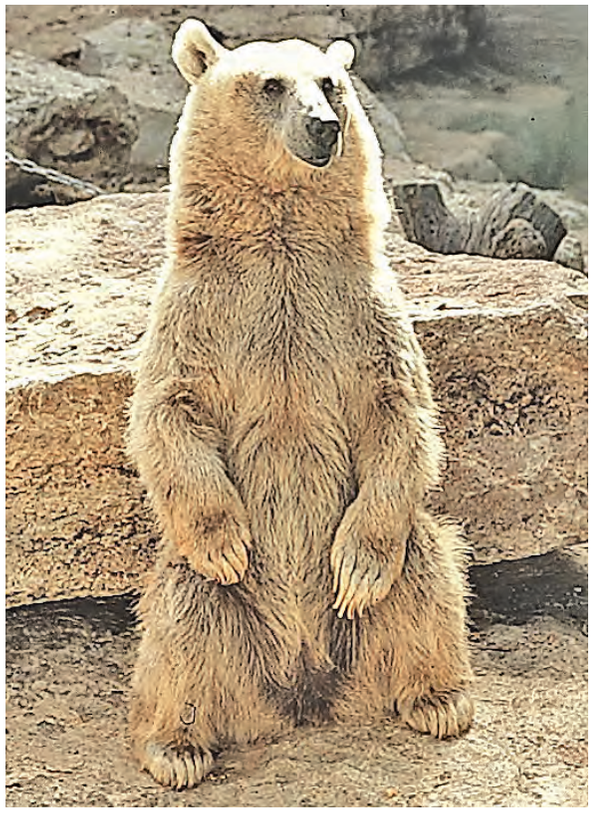
פוחלץ סנאי מאוסף האב שמיץ (צילום: עוזי פז)

דוב סורי (*Ursus arctus*)

הדוב הסורי הוא תת-מין של הדוב החום. הוא קטן יותר מתת-המינים האחרים ועל פי רוב פרוותו בהירה יותר. הוא ניכר בצבעם הלבן-שנהבי של טפריו (מנדלסון ויום טוב 1988). מעניין כי כך מעוצבת דמותו ברצפות פסיפס שונות דוגמת ב"חג הנילוס" בציפורי או בכנסייה ביזנטית בכיסופים.

הדוב החום נפוץ על פני חלקים ניכרים של אירופה, אסיה ואמריקה הצפונית, ואילו תפוצתו של תת-המין הסורי (*U. a. syriacus*) מוגבלת למרחב שבין הקווקז, צפון עירק וארץ ישראל (פז 1992).

הדוב נזכר 11 פעמים בתנ"ך, דבר המרמז לשכיחותו אז. הדובים נזכרים לעתים מזומנות גם בכתביהם של עולי רגל לארץ הקודש מימי הביניים ואילך. האב בּוּרְקהרדט מהר ציון סיפר בתארו את עולם החי של הארץ הקדושה ב-1280 כי "רבים בה האריות, הדובים וכל מיני חיות טרף אחרות" (אצל בודנהיימר 1956). הנזיר יליד שוויץ פליקס פאברי, שמנזרו היה באולם שבגרמניה ושסייר בארץ ב-1484, כתב מפי מורי הדרך שלו כי בארץ מצויים הרבה אריות ודובים (שם). האציל הצרפתי ברתלמי דה סליניאק (Barthélémi de Salignac), שסייר בארץ ב-1522, סיפר כי "אריות ודובים חיים גם במדבריות הסמוכים לים כנרת. היערות והחורשות שבהר תבור מושכים הרבה חיות בר, שצֵידן מסב עונג רב לאצילים. שפע האריות, הדובים וחיות בר אחרות מסכן את העלייה להר" (שם). ר' יהוסף שווארץ כתב בספרו "תבואות הארץ" שהופיע ב-1852 על דובים בהרי הלבנון ובחרמון, וכן גם בבניאס, בכרמל ובתבור. העדות המפורסמת והמוכרת ביותר באשר לדובים בארץ היא זו של טריסטרם: "ובעודי מתאמץ לעקוב אחר הנמייה ראיתי להפתעתי דוב סורי חום יורד בכבדות, אך במהירות, על פני הסלעים, וחוצה את האפיק. [הוא נזהר שלא להתקרב אלינו כדי טווח רובה]" (טריסטרם 1975). סיורו בארץ התקיים

דובה סורית אחרונה שצולמה בספארי (צילום: עוזי פז)

ב-1864 והאפיק שמדובר בו הוא נחל ארבל או גיא היונים (ואדי אלחמאם) שלמרגלות צוקי הארבל. הוא הבחין גם בעקבות רבים של דובים על השלג סמוך לפסגת החרמון.

מעוזו האחרון של הדוב בלבנט היה בפסגת החרמון ובהרי הלבנון. כאן הוא הצליח לשרוד לאחר שהושמד באזורי הארץ האחרים. יוסיאס לסלי פורטר, מיסיונר אירי בדמשק שפרסם ספרים אחדים על ארץ ישראל וסוריה, כותב כי הגיע ב-30 באוגוסט 1853 לכפר רשיה אל-פוחר שלמרגלותיו הצפוניים-מערביים של החרמון. האמיר סיפר להם על מספר רב של דובים במורדות ההר המחריבים את הכרמים. תיאודור קוטשי, מנהל המוזיאון בווינה, עלה לחרמון ב-1864, שלושה שבועות בלבד לאחר טריסטרם. יומנו שופע התייחסויות לדובים: "זרקנו אבנים על המקדש [הבנוי על פסגת החרמון] כדי לבדוק אם אין בו דובים... בגלל הסוס חשש מורה הדרך להעיר את הדובים בשטח הסלעי, ולכן ירדנו לעת ערב לעמק סגור... כשבא הערב שמנו בפתח המערה אבנים גדולות כי לא רצינו להיות מוטרדים על ידי הדובים הנפוצים כאן מאוד. למחרת בבוקר סיפרו לי מורי הדרך שדוב אחד ביקר אותם בלילה, רחרח מסביב לכניסה... בלילות שלאחריו מצאנו גללים". טריסטרם (Tristram 1873) גם מביא את עדותו של הולנד (Holland), המספר כי בשניים ביולי 1865 ישן בפסגת החרמון. עם הזריחה הוא ראה שני דובים המתגלגלים ומגלגלים זה את זה על השלג בטווח של כ-40 מ' ממנו. הם ירדו במדרון עם עליית השמש. בהמשך היום, עת הולנד ירד מהפסגה, הוא ראה דוב נוסף שגלגל חלוקים גדולים, אף כי לא נראה שהיה ביניהם מזון כלשהו. כשהתקרב אל הדוב הוא הזדקף. רק כשבני חבורתו של הולנד התקרבו והשמיעו קול צעקה נס הדוב על נפשו, אך מדי פעם הסתובב וצפה בהם. טריסטרם גרס כי הדובים נוהגים להעפיל בימי הקיץ אל שרידי השלג בסמוך לפסגת החרמון. קונדר, שעמד בראש המיפוי היסודי של ארץ ישראל מטעם הקרן לחקירת ארץ ישראל, העפיל לחרמון באוגוסט 1873 דרך רשיה אל-פוחר. בספרו סיפר: "עברנו דרך כרמים יפים, אליהם מגיעים דובים לעתים קרובות כדי לאכול ענבים" (Conder 1878, Vol.1, p. 261).

הדובים הצליחו לחלוף על פני המחסום של ראשית המאה ה-20. האב שמיץ סיפר על צייד גרמני שהתגורר בטבריה וראה דוב זכר מבוגר ופרט צעיר ב-1911 בין שובא ופסגת החרמון וברדתו מהפסגה צד דובה; אורך גופה הגיע ל 1.40-מ' "מאפה ועד קצה זנבה הקצר". הצייד סירב למכור את העור לשמיץ והעדיף לקשט בו את חדר האוכל של האכסניה בטבריה שבה התגורר (שמיץ 1912,לעיל, שער שני מס' 18).

אהרוני (1946) סיפר כי השתתף בציד ארבעה דובים ב-1916 בהר הלבנון: "לב כולנו ממש הר געש, שלבת החשק לצוד את הדוב עצורה בו, וכולנו מחכים לשעת הכושר הראשון. אך יראה הדוב לעינינו - ושסענוהו חי בידינו כשסע את הגדי". הוא הוסיף וסיפר גם כי ב-1917 ניצוד דוב ליד מג'דל שאמס שלמרגלות החרמון.[10] אליעזר שמאלי כתב כי

10 אהרוני (Aharoni 1927) כתב כי ברשותו עור וארבעה שלדים של הדוב הסורי. באוסף האוניברסיטה העברית מצויים כיום השלדים, ואילו העור נמצא באוסף של אוניברסיטת תל אביב.

אלכסנדר זייד, גיבור הספר "אנשי בראשית", ראה דוב ב-1916 במדרונות שמעל לכפר גלעדי; כך העיד באוזניי (ע.פ) גם גיורא זייד, בנו של השומר המפורסם.

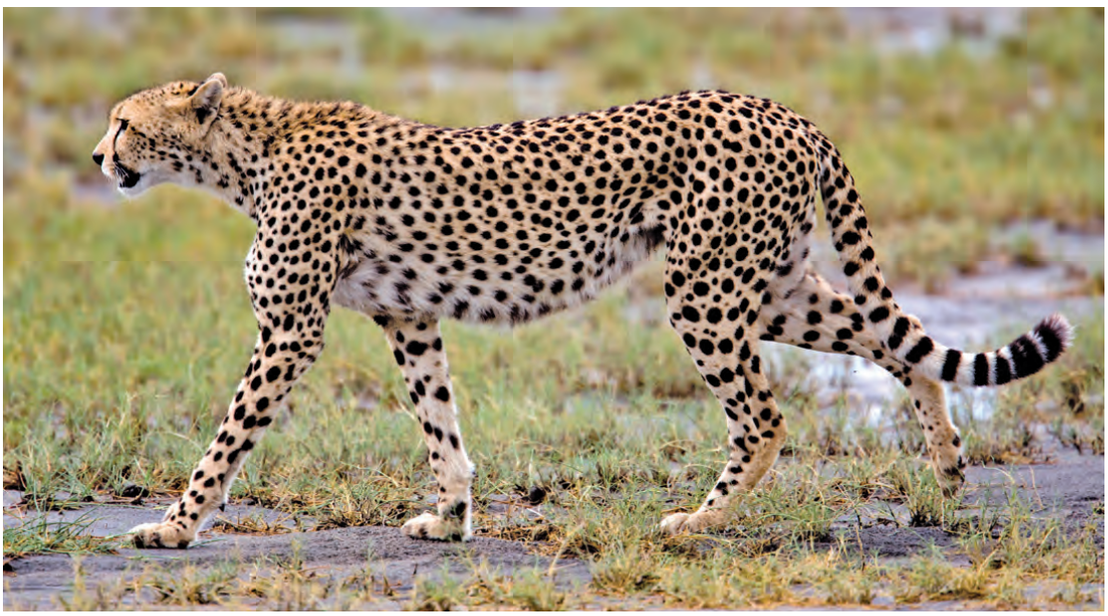
אלא שלא לעולם חוסן. מאז תום מלחמת העולם הראשונה כלו למעשה הדובים מן הארץ ומסביבתה הקרובה. אמנם יש ידיעות על ציד דוב בעבר הירדן עוד בשנות השלושים, ורפי טהון בספרו "הקפנו את ים המלח ברגל" מספר כי בקיץ 1933 הוא וחבריו ראו בחופו המזרחי של ים המלח, מצפון לוואדי זרקא מעין, דובה ושני גורים (חברים שהיו אתו אישרו באוזניי את הזיהוי, ואף על פי כן יש להתייחס לעדויות אלה בזהירות). ב-1954 קטל דוב שלושה רועים ליד חומס (חמץ) שבצפון סוריה, ועד לשנות התשעים של המאה ה-20 הסתננו מדי פעם ידיעות לא בדוקות, וקשה היה לאשרן, על דובים בלבנון ובסוריה. כך טען טלבוט כי עד ל-1960 הגיעו ידיעות על דובים במורדות החרמון (Talbot 1960). בסוף שנות התשעים של המאה ה-20 נטען כי דוב חי נצפה בדרום לבנון במכשיר ראיית לילה של צה"ל (שלמון בע"פ).

לפי הריסון ובייטס תת-המין של הדוב הסורי נותר, ככל הנראה, רק בהרי כורדיסטן ובצפון סוריה (Harrison & Bates 1991).

ברדלס (*Acinonyx jubatus*)

הברדלס הוא טורף ממשפחת החתוליים, ואף הוא, בדומה לנמר, מנומר בכתמים שחורים. בעל חיים זה מוכר גם בשמות נמר ציד או צ'יטה – *Cheetah* באנגלית.

הברדלס אינו נזכר במקרא אלא במשנה ובתלמוד: "הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס" (כגון: משנה, בבא קמא א, ד). יש להניח כי בעל חיים זה אכן היה נפוץ בארץ ובסביבותיה בימי הביניים, ושמו מוזכר לעתים מזומנות בכתביהם של תיירים ערבים ונוסעים אירופים. רמז לשכיחותו עשוי לשמש גם שמו הערבי "פהד", שם המופיע בשמותיהן של ערים רבות וכשם פרטי מקובל בערב, בירדן ובישראל, הניתן לתינוק כסגולה נגד מחלות, בעיקר אם אחיו מת בילדותו.[11]

ברדלס (צילום: איל ברטוב)

הברדלס מכונה "נמר ציד" משום שנהוג היה לאלפו, במיוחד בהודו ובאירן, לצוד בעלי חיים שונים ובעיקר צבאים. הצייר ההולנדי קורנליוס לה-ברון (Cornelius Le Bruyn), שסייר במזרח בשנת 1681, הותיר תיאור מפורט כיצד הפחה של רמלה צד בעזרתו שועלים (אצל בודנהיימר 1956). בימי טריסטרם כבר היה "הברדלס נדיר, אך מצוי באזורים שונים ברחבי הארץ. פרטים אחדים עדיין מצויים באזור התבור [האם ברמות יששכר?] ובגבעות הגליל.

11 דותי (Doughty 1888) מציין כי השמות "פהד" ו"נימר" ניתנו לתינוקות כסגולה נגד מחלות, ובמיוחד במקרה שאח שקדם להם מת בילדותו.

בגלעד הוא שכיח יותר ואחד השיח'ים העניק לי שלושה עורות של ברדלסים שניצודו על ידי אנשיו" (Tristram 1866). טריסטרם קיבל עור נוסף במתנה באום רסאס הנמצאת דרומית-מזרחית לעמאן (Tristram 1874). בהרצאתו (1892) הדגיש כי חרף שכיחותו, בימיו לא השתמשו בו לציד.

אוכלוסייה קטנה של ברדלס נותרה במואב עד 1910–1912, מקום שבו האב שמיץ השיג פרט המצוי באוסף שלו, והוא ניצוד בזרקא מעין על ידי בדואים. אהרוני (1930) ציין כי הבדואים דיווחו שראו ברדלסים בדרום ארץ ישראל בראשית המאה וסיפר: "במדאין צלח [בערב הסעודית - לא הרחק ממדינה] צדים את הזמר [הוא הראם בפינו] בעזרת נמר [כך מכנה אהרוני את הברדלס]... הבדואים אומנים גדולים לאלפה לציד חיות גדולות כזמר וכצבי. [הוא] גבוה וקל רגלים מן הזמר ובקלות ישיגהו". ואילו בודנהיימר (1953) ציין כי "לפני עשרים שנה [דהיינו בשנות השלושים של המאה ה-20] עדיין ראינו כמה עורות שנמכרו על ידי בדואי באר שבע" (שם, עמ' 238). פרט של ברדלס ניצוד בסוריה ב-1931. ביטאון חובבי הטבע הירושלמים בימי המנדט מדווח על ציד של שני ברדלסים בצפון סיני (Hardy 1946). בשנות ה-50 של המאה ה-20 ניצוד פרט בצפון ערב (Qumsiyeh 1996), ואילו לפי הריסון ובייטס (1991) פרט ניצוד ב-1972 בדרום תימן ופרט נוסף ניצוד בעומן עוד ב-1977.

ב-1959 טען נהג חבר יוטבתה כי ראה ברדלס רץ לצד למכוניתו בסמוך לנחל חיון, במישורי הנגב הדרומי (ידע אישי ואילני 1979). במועד סמוך לדיווח זה נטרפו כלבי שמירה אחדים במכרות הנחושת בתמנע (ידע אישי) ואפשרי כי יש קשר בין טריפה זו לנוכחות ברדלסים בשטח. שלוש שנים לאחר מכן, ב-1962, ניצודה נקבת ברדלס בוואדי רום שבדרום ירדן, כ-60 ק"מ ממזרח לעקבה, והגור שלה נלקח לגידול (Mountfort 1965).

נמר (*Panthera pardus*)

ריבוי מלכודות הנמרים (נוסרת א-נימר בפי הערבים) הפזורות ברחבי הנגב, כמו גם בסיני ובירדן, עשוי לרמוז על שכיחותו של הנמר בעבר; כמוהן גם ריבוי השם "נימר" ו"נמרין" ברחבי הארץ כשם של נחל, מעיין או יישוב. ב-1834, לאחר מרד הפלאחים, עת הרובע היהודי בצפת ניטש למשך כשישה שבועות, הסתובב נמר בין חורבותיו (שוואַרץ 1845), ולאחר הרעש הגדול בצפת, ב-1837, הסתובבו נמרים אחדים בין חורבות העיר (Tristram 1884).

פוחלץ של נמר שנצוד ליד לטרון, מתוך אוסף האב שמיץ (צילום: שחף הבר עבור מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט)

נמרים הטילו את חֵיתתם דרך קבע על הרועים, שהיו "עושים מדורה גדולה סביב אוהליהם כדי שלא יתקרבו אליהם" היות ש"הם בורחים מהאש" (שווארץ 1845). גם טריסטרם (1873) דיווח כי בגלעד ובבשן הנמר מהווה מטרד (pest) לרועים, וציין שהנמר אורב לעתים מזומנות ליד מקורות המים כדי להתנפל על הבקר בבואם לשתות.

טריסטרם גרס כי הנמר שכיח יותר מהברדלס. אף שממערב לירדן היה נדיר למדי הוא ציין: "ראיתי זוג נהדר שניצוד בכרמל". הערבים שצדו זוג זה ניאותו למכור לו את שני העורות ב-20 לירות שטרלינג (Tristram 1884). הוא הוסיף וציין כי בכירי הפקידים הטורקים נהגו לצפות את אוכפיהם בעורות נמר וכי דרווישים, בני אחת הכְּתות, נהגו ללבוש עורות כאלה על כתפיהם. טריסטרם הדגיש כי נמרים שכיחים יותר סביב ים המלח - הוא ראה גם עקבות ליד קצר חג'לה שליד יריחו ובעינות סמר (טריסטרם 1975) וכן בגלעד ובבשן; השיח' של אחד הכפרים הראה לו עורות של ארבעה פרטים שניצודו באזור רק זמן קצר קודם לכן (Tristram 1873). גם הגברת רוג'רס (1984) סיפרה כי התושבים הכפריים של יער האלונים בסביבות בית שערים וקריית טבעון צדים נמרים[12] בגלל עורותיהם, שמהם היו מכינים כיסוי לאוכפים.

האב שמיץ דיווח על חמישה נמרים שניצודו ליד ירושלים בעשור הראשון של המאה ה-20. אחד מהם, שנכלל באוסף שלו, ניצוד ב-13 באוקטובר 1910 ליד עמאוס, ופרט נוסף - נקבה, נאסף 20 ק"מ ממערב לירושלים ב-16 בנובמבר 1911 ומצוי במוזיאון של אוניברסיטת הומבולט בברלין (Qumsiyeh 1996).[13] אהרוני דיווח על ציד של נמר ב-1911 בזכרון יעקב. באותה תקופה לערך ניצודו שלושה-ארבעה נמרים באזור רמת מנשה (פז וזחאלקה 1997). בראשית המאה ה-20 הנמר היה שכיח גם בהרים הדרומיים של חצי האי סיני. מדי פעם היה טורף יעלים, עזים מעדרי הבדואים ולעתים אף גמל. הוא נהיה נדיר שם בעקבות מלחמת העולם הראשונה, אף כי ב-1934 נמר טרף שם בדואי, לאחר שהבדואי זרק עליו אבנים בעת שאכל גמל (Jarvis 1938). ב-1945 ניצוד נמר בעין רדיאן (יוטבתה דהיום; Hardy 1946).

נמר ולביאה מניקה גור מתוך פסיפס בבית הכנסת בעזה. אריות נצפו בגאון הירדן עד לתקופה הצלבנית. הפסיפס מתוארך לשנת 508 לספירה, התקופה הביזנטית, על פי כתובת ההקדשה ביוונית ".....תרמו הפסיפס הזה בחודש לואוס 569" (בספירה של יהודי עזה, כלומר 508 לספירה). הפסיפס מוצג בחאן השומרוני הטוב, על אם הדרך מירושלים ליריחו (צילום באדיבות קמ"ט ארכיאולוגיה איו"ש)

12 בתרגום העברי של הספר (עמ' 105) מצוין ברדלסים, אולם באזור זה אין ברדלסים וסביר כי הכוונה היא לנמרים - גם לפי השימוש בעורותיהם.

13 הוא המוזיאון הזואולוגי, שהשתייך אז לאוניברסיטה [ח.ג.].

ב-1965 נהרג נמר בידי רועה בדואי בנחל נמר הסמוך לקיבוץ אילון שבגליל המערבי. היה זה הנמר האחרון שניצוד בגליל. מנתונים שאסף יגאל סלע (מידע בע"פ) מתברר כי בשנים 1925-1965 ניצודו בגליל עשרה נמרים לפחות (אילני 1979; אילני 1991). אוכלוסיית מדבר יהודה הגיעה ככל הנראה לשיאה בשנות השמונים של המאה ה-20 ומנתה כעשרה נמרים בוגרים; אוכלוסייה זו דעכה מ-1986 עד סוף המאה ה-20 וכמעט נכחדה ברחבי מדבר יהודה (תמנה 2000).

בראשית המאה ה-21 שרדה אוכלוסייה קטנה של נמרים בהר הנגב.

פרא (*Equus hemionus hemippus*)

תת-מינים אחדים של חמורי בר חיו בעבר באזורים שונים ברחבי אסיה, ממונגוליה ועד לטורקיה במערב. הפרא הוא אחד מהם. היה זה חמור בר קטן, הקטן בין סוסי הבר, שתפוצתו הצטמצמה לתחום המדבריות של המזרח התיכון - מהנגב ומדבר יהודה עד לערב ולפרת (מנדלסון ויום טוב 1988).

בספרות הנוסעים מצויות עדויות אחדות להימצאות הפרא בתחומי ישראל. הנזיר פליקס פאברי, שביקר בארץ ב-1480 ופעם נוספת ב-1483, סיפר על עדר פראים שראה בערבות הירדן, מצפון לים המלח (אצל בודנהיימר 1956). נוסע אחר, הרלי פון צימבר (Wehrli von Zimber), שאף הוא ביקר בארץ ב-1483, ראה בדרכו בין עין גדי ליריחו עדר של חמורי בר. הם באו עם ערב מן המדבר אל חוף ים המלח ללקק מלח מעל פני האבנים, ואחר כך רצו לשתות ממי הירדן (שם). ואמנם הפראים, כמוהם כיתר הסוסיים, זקוקים לשתייה אחת למספר ימים (מנדלסון ויום טוב 1988) כנאמר "ישברו פראים צמאם" (תהלים קד 11).

זטצן (Seetzen 1854) גורס כי בעת מסעו ב-1802 היה הפרא שכיח במואב. בורקהרדט (Burckhardt 1822), שסייר במזרח בשנים 1810-1812, דיווח על פראים רבים בחבל שרת בירדן ובצפון ערב הסעודית.

טריסטרם (1884; 1886) כתב כי הפרא שכיח למדי בעירק (מסופוטמיה) ומצוי עדיין בלג'ה ובחורן (סוריה). לעתים רחוקות הוא אף חודר לצפון ארץ ישראל. טריסטרם הוסיף וציין כי עדרי הפראים נודדים, לעתים בעדרים גדולים, אחר המרעה המתפתח בעקבות הגשמים (Tristram 1873). אלואס מוסיל (Musil) דיווח על פראים שנראו באזור אזרק וואדי סירחאן על גבול ירדן-ערב במאה ה-19 (Qumsiyeh 1996). בירדן ניצוד הפרט האחרון ב-1920 (Mountfort 1965). טלבוט (Talbot 1960), בסקירתו על מיני יונקים בסכנת הכחדה, סיפר כי הקולונל מיינרצהגן ראה פראים בהאדה, כ-50 ק"מ מערבית למוסול, הן ב-1914 הן ב-1920, וכי הפרט האחרון המתועד בספרות ניצוד ב-1927. עם זאת ידוע כי בצפון סוריה ובעירק ניצודו הפרטים האחרונים של הפרא עוד בשנות השלושים, כשהתקרבו, בעקבות כמה שנות בצורת רצופות, למקורות מים גלויים שסביבם ישבו בדואים ועדריהם (מנדלסון ויום טוב 1988).

הקונסול האוסטרי מטריפולי שלח ב-1909 פרא חי, שנלכד במדבר הסורי, לגן החיות של הקיסר פרנץ יוזף בארמונו בווינה. פרט זה מת שם ב-1937 (אהרוני 1943). היה זה, ככל הנראה, הפרט האחרון בעולם של ה"פרא למוד מדבר" (ירמיה ב, 24) המקראי, אם כי הריסון (Harisson 1972) הביא עדות לכך כי אפשרי שהפרא התקיים עוד ב-1950 בצפון סוריה.

אהרוני (1946 וכן Aharoni 1926) סיפר כי הבדואים היו מכליאים את אתונותיהם הצחורות עם פראים שגידלו מאז היותם בני יום עד שלושה ימים לאחר שהרגו את אמם.

בקסר עמרה, אחד מהארמונות האומאיים מהמאה השמינית שנמצא ממזרח לעמאן, היו ציורי קיר יפים של פראים. ציורים אלו נפגעו במידה רבה בפיח של הרועים הבדואים, שהרבו להשתמש במקום לצורכיהם. ציור של פרא מצוי גם

פראים בנגב (צילום: עזרא חדד)

במערה הצידונית במרשה, ולידו כתוב onos. onagros ביוונית פירושו חמור, ואילו agrios משמעו פראי או בר; דהיינו משמעות השם "אונגר" היא חמור בר או חמור פראי (Qumsiyeh 1996).

אייל הכרמל (*Capreolus capreolus*)

סיפור הכחדתו של אייל הכרמל, המכונה במקרא "אילה שלֻחה" (בראשית מט, 21), ידוע ומוכר אולי יותר מכל בעלי החיים האחרים שנכחדו בארץ. רבי יהוסף שוואַרץ (1845) כתב: "הוא נמצא בהרי רמה ובית אל ובכיכר הירדן, ועפריהם יתפשו בבתי הגדולים ליופי ולשחוק. טעם בשרו כטעם בשר היונה (והוא מין הנקרא בל"א [בלשון אחר] דאמהירש)".

טריסטרם ביומן מסעו בארץ ישראל (1975) סיפר כי פגש את אייל הכרמל בפעם הראשונה, וכנראה גם פעם יחידה, לא הרחק מהכפר מיס [ממערב לקיבוץ יפתח; בתחומיו של שבט נפתלי שהאייל הוא סמלו] וציין (Tristram 1873) כי אייל הכרמל מצוי רק בהרים חשופים בצפון מזרחה של ארץ ישראל ונראה לעתים רחוקות בגלעד ובבשן. מאוחר יותר כתב (Tristram 1884) כי תחום תפוצתו של האייל מגיע דרומה עד שיח אסכנדר - מעל אום אל-פחם. קרוטס 1909 (Carrutes; אצל Harisson 1968) דיווח כי האייל היה מצוי באותה עת באזורים מיוערים בצפון בקע הירדן ובהרים בצפון ישראל בין צור לכנרת.

קונדר (Conder 1878), שעמד בראש הסקר והמיפוי של הקרן הבריטית לחקירת ארץ ישראל (P.E.F.) בשנים 1872-1877, כתב: "תמורת תשלום השגנו מעושי פחמים ערבים [בדרום הכרמל - ע. פ.] מין של אייל [שנקרא בפיהם יחמור], והוא דומה לאייל הכרמל שבאנגליה. את הבשר אכלנו, והוא היה מצוין, ואילו את העור והעצמות שלחנו למוזיאון בקמברידג'". פרט זה היה זהה, לפי הבדיקות שנערכו אז, לאייל המצוי באנגליה.

הנתונים הרבים ביותר המתייחסים לאייל הכרמל מצויים אצל אהרוני, שהקדיש לו פרק בספרו "זכרונות זואולוג עברי" (שם 1946). הוא סיפר (נוסף למפורט לעיל בדבר מנהגי הציד של המתיישבים הגרמנים) כי בסביבות צפת ראה קרניים רבות של איילים, שהפלאחיות ניפצו בהן את צמר הכבשים והגמלים לפני טווייתו. לפי חישוביו היו באותו אזור מאות קרניים כאלה, וכמאה מהן הוא רכש בעבור המוזיאון בברלין (Aharoni 1926). הוא אף סיפר כי במלון

הגרמני בטבריה – מלון Tiberias של משפחת גרוסמן, לימים אכסניית הנוער ע"ש מיוחס – "כל קולב שבו נעשה מרגליים כפופות של איילה שלוחה ומקרני חזותה", מנהג מקובל עד היום בפונדקים שונים ברחבי אירופה.[14]

הוא הסביר את השמדת האייל בדילול החורש ובכריתתו, שגרמו לכך שהאייל, שוכן החורשים, נותר ללא מחסה.

ב-1912 ירה צייד דרוזי באייל כרמל אחרון בסביבות עוספייה שבכרמל – זכר בן שנתיים. אהרוני קנה אותו בסכום נכבד מאוד (שם). גולגולתו ושרידי גפיו מצויים בגנזי האוניברסיטה העברית בירושלים. באותם ימים השיג גם האב שמיץ שני פרטים והם היו באוספו, אוסף שנמסר בשנת 2000 למשמרת לאוניברסיטה של תל אביב.

פוחלץ של אייל הכרמל מאוסף האב שמיץ (צילום: יוסי לשם)

יחמור (*Dama dama mesopotamica*)

היחמור הוא אייל בגודל בינוני. לפרוות הקיץ שלו גוון חמרה-ערמוני, והיא שהקנתה לבעל חיים זה את שמו. הפרווה מנומרת בנקודות לבנות בצדי הגוף; אלה בולטות במיוחד בלבוש הקיץ, ואילו בלבוש החורף, הכהה יותר, הן מיטשטשות. בשעה שלאייל הכרמל אין כל ביטוי במסורת האמנותית של המזרח התיכון, היחמור, הניכר ומתבלט בנקודותיו הלבנות, מופיע לעתים מזומנות ברצפות פסיפס מהתקופה הרומית-ביזנטית, כמו ב"חג הנילוס" בציפורי או ב"קבר חירם" שנמצא ליד צור ומוצג כיום במוזיאון הלובר שבפריז.

עצמות יחמור נמצאו בחפירות ארכאולוגיות ברחבי הארץ, ושכיחותן גבוהה בשיעור ניכר מזו של אייל הכרמל. שרידי יחמור נמצאו בהר עיבל – מתקופת הברזל ((87--1986 Horwitz) – ובעיר דוד, וחלקי קרן נמצאו בגבעת יסף שבין עכו לנהריה מהתקופה הפרסית (Horwitz 1999).

סיפור השמדתו של היחמור ידוע ומתועד פחות מזה של אייל הכרמל.

שלושה חוקרים-נוסעים ציינו את דבר קיומו של היחמור בארץ במרוצת המאה ה-18 וה-19. שלושתם צפו בו באזור התבור: הסלקוויסט (Hasselquist 1757) בשנת 1750, גוטהילף היניריך פון שוברט (G. H. von Schubert), שסייר בשנים 1837–1838 במצרים, בסיני ובארץ ישראל, ראה כאן נקבת יחמור (אצל בודנהיימר 1956), וטריסטרם (Tristram 1884), שראה נקבת יחמור ברמה בזלתית ממזרח לתבור, כ-16 ק"מ ממערב לכנרת, גרס שפרטים לא רבים של יחמור עדיין נותרו בצפון ישראל בין התבור לאפיק הליטאני. אהרוני (Aharoni 1926) סיפר כי הוא עוד זכה לראות יחמור שניצוד ליד הבניאס (ללא ציון שנה).

14 המבנה כיום עומד בשממונו. אנשי המשפחה, מקימי ובעלי המלון, נמנו על הציידים, ופגרי חיות וצפרים הגיעו מהם גם למוזיאון בברלין (להלן, הערה 63) [ח.ג.].

יחמור בחי בר כרמל (צילום: עוזי פז)

בודנהיימר (1958) ראה ב-1923 קרני יחמורים בחנות בירושלים העתיקה ונאמר לו כי מקורן בג'רש שבירדן, שם ניצוד היחמור האחרון ב-1922 (Mountfort 1965).

קרן של יחמור מצא אליעזר שמאלי ב-1936 בגבעת המורה, ולדעתו של מנדלסון (מידע בע"פ) לא חלפו שנים רבות מאז שהתנוססה על ראש בעליה.

בובָל (התאו המקראי, *Alcelaphus buselaphus*)

בעל חיים זה אינו נכלל על פי רוב בספרות הזואולוגית של ארץ ישראל, אף על פי שלפחות שלושה מקורות שונים מציינים את הימצאותו בעבר בתחומי הארץ. הראשון שבהם הוא אשתורי הפרחי (1280–1355), שחי בבית שאן והיה הראשון לחוקרים היהודים בתולדות ארץ ישראל. בספרו "כפתור ופרח" כתב: "ותאו שאמרו חכמים – ברייה בפני עצמה, מסתברא שהוא הבעל חיים שקורין לה בערב בקר ואחש [רוצה לומר בקר מדברי] והוא שיש לו קרניים וטלפיים... ומצחו צר וגוף דק גבוה יותר מהשור וקרנותיו ישרים ועולים והוא אדום. ומהם ראיתי פה, בבית שאן". התיאור הוא תיאור ברור ומובהק של בובל.

טריסטרם (1975 וכן Tristram 1873) מספר, מפי הערבים, כי באזור עין גדי מצוי בעל חיים הקרוי בפיהם "Bekh`r el wash". הוא לא ראה אותו, אך משער כי המדובר באחד ממיני האנטילופות.[15] אולם אף לא אחת ממיני האנטילופות המוכרות

כיום באזור זה נקראת כך בפי הערבים. כאמור, לפי תיאורו של אשתורי הפרחי, זהו שמו של הבובל וכך הוא נקרא גם בצפון אפריקה (Burckhardt 1822). טריסטרם שב והדגיש את קיומו של בעל חיים זה בדרום הארץ ומזרחה בספרו *Fauna and Flora of Palestine* (1884), וסיפר בו כי הבדואים לאורך חופיו המזרחיים של ים המלח מכירים היטב בעל חיים זה, הבא לעתים לשתות משפכי הנחלים הזורמים אל ים המלח ולעתים הם אף צדים אותו. הוא שב על דברים אלה גם בהרצאתו לפני חברי הקרן לחקירת ארץ ישראל (Tristram 1892).

אהרוני (1943) סיפר כי הישישים מבין מארחיו בעבר הירדן, בני שבט הגָ'הָלין, סיפרו גם לו שאבותיהם צדו את ה"תאו" – כך הוא מכנה את בעל החיים הנדון, בבואו לשתות בנחלים היורדים אל מזרחו של ים המלח. על פי ספרו ניצוד הפרט האחרון ב-1877. על סמך דברים אלה, מן הסתם, מציינים הלטנורת' ודילר (Haltenorth & Diller 1977) כי בעל חיים זה הושמד בצפון ערב ובארץ ישראל ב-1900 לערך.

דמותו של הבובל מופיעה בציורי סלע בוואדי חוורה שמדרום לאילת (שלמון 1999), אך למרות כל אלה קיים ספק באשר לאמינותן של התצפיות האלה, שכן בעל החיים הזה מוכר מאתרים ארכאולוגיים רק עד לתקופה הנאוליטית, ואין שרידים שלו מתקופות מאוחרות יותר. זאת אף כי ברור כי שרידי מאכלו של האדם, שמוצאים באתרים הארכאולוגיים, אינם מהווים מדגם מייצג של עולם החי של אותם ימים שאליהם מתייחס האתר, והוא פועל יוצא של העדפות וקשיים בהשגת המזון.

ראם (*Oryx leucoryx*)

הראם הלבן, ראם התועפות, או הראם הערבי – כתרגום שמו האנגלי – הוא המין היחיד של ראם שחי מחוץ לתחומי אפריקה. ציורי סלע רבים שלו באזור אילת, במזרח סיני ובדרום ירדן, כמו גם דמותו במקדש הכלכוליתי שבשולי בקעת עובדה, עשויים אולי לרמוז על שכיחותו בדרום ארץ ישראל ובסביבותיה באלפי השנים האחרונות. מלבד אלה אין כל מידע בדוק ומדויק היכן היו ואם היו כלל ראמים בישראל. גם שרידים בחפירות ארכאולוגיות ברחבי המזרח התיכון לא סייעו לפתרון הבעיה – רק באתרים ספורים נמצאו שרידים שניתן לייחסם לראם, ובתחומי ארץ ישראל רק ביריחו – מהתקופה הביזנטית [324–638 לסה"נ], ולא ברור כלל אם בעלי החיים ניצודו סמוך לאתר או שמא הובאו כ"סחורה" ממרחקים (Horwitz 1999 et al.). בודנהיימר ראה בשנות השלושים עורות ראמים שנמכרו בשוק בבאר שבע, אך מקורם אינו ברור.[16]

הנזיר פליקס פאברי, שסייר בחצי האי סיני ב-1483, סיפר כי "בשעות אחר הצהריים הבחנו בחיה שעמדה על ראש הר... מורה הדרך הסביר לנו שזהו חד קרן והצביע על קרן גדולה שצמחה ממצחו". סביר כי מדובר בראם.

דאותי, שסייר בחצי האי ערב בשנים 1879–1881 (Doughty 1888), דיווח על עדרים המונים שלושה-חמישה פרטים המשוטטים במדבריות צחיחים ביותר, חסרי כל מקור מים. הראם היה מצוי, ככל הנראה, במדבריות הנגב, עבר הירדן וסיני עד לראשית המאה ה-19, אף כי היה נדיר, וכן בעירק ועל פני רוב חצי האי ערב (Talbot 1960). טריסטרם ציין את מציאותו בחורן ובצפון ערב במאה ה-19 (Tristram 1866) וסיפר כי ניתן לקנות את קרניו לעתים מזומנות בשוקי דמשק (Tristram 1873). שמיץ קיבל שני פרטים בירדן, אחד מהם ליד עמאן ב-1910; הפרט האחרון מצוי באוספו (לשם 1978). ג'רוויס (Jarvis 1938), מושל סיני בשנות השלושים של המאה ה-20, כותב כי הראם היה מצוי למדי

15 בספרו כותב טריסטרם *Antelope addax*, שזיהה, ובטעות, כדישון המקראי. בתרגום ספרו "מסע בארץ ישראל" (עמ' 218) מתורגם שמו של בעל חיים זה כצבי.

ראם לבן בחי בר יטבתה, בצדודית בה הוא נראה כחד קרן... (צילום: עוזי פז)

בחצי האי סיני עוד בראשית המאה ה-19. אהרוני (1943) קנה זוג ראמים ועפרה שלהם באמצע העשור הראשון של המאה ה-20 והביאם לברלין. הוא גם מציין כי ראה באזור מעאן "המון קרני זמר" (כך הוא כינה את הראם). ב-1965 סיפר ראש עיריית כרך למונפורט (Mountfort 1965) כי 50 שנה קודם לכן הוא צד שלושה פרטים כ-50 ק"מ מכרך. לורנס איש ערב כתב בזיכרונותיו כי בימי מלחמת העולם הראשונה נורו צבאים וחוברות בכל מקום ברחבי עבר הירדן ומדי פעם גם ראמים (Lawrence 1926). תחומי תפוצתם הצטמצמו מאז במהירות. לפי קומסייה (Qumsiyeh 1996) צייד ירה בשלושה פרטים בקאטרנה שבירדן בשנות העשרים. בשנות השלושים עדיין חיו ראמים בדרום ירדן ופרט הוחזק בשבייה במחנה בריטי; בשנות הארבעים הושמד הראם גם בחבל ארץ זה. הוא שרד רק בערב: במדבר נפוד שבצפון חצי האי וברובע אל ח'לי ("הרובע הריק") (Tablot 1996). ב-1950 עדיין היו שם אלפי ראמים. ב-1959 נותרו רק כמאה באזורים המרוחקים של רובע אל ח'לי. ב-1960 וב-1961 חדרו לאזור זה שתי חבורות של ציידים בלתי חוקיים מהצפון - ובהם שיח'ים ערביים ועובדי חברות הנפט - עם עשרות כלי רכב רבי מינוע, כשהם מצוידים במכונות ירייה וברובי ציד אוטומטיים. הם קטלו 60-70 ראמים. בעבר, כשהציד היה כרוך במאמץ ניכר ובמעקב רגלי, נחשב ציד של ראם כסימן של גבריות (Mountford 1965; Shepherd 1965). בראשית שנות השישים של המאה ה-20 לא נותרו בטבע אלא ראמים ספורים. ב-1962 נעשה מעשה נואש להציל את הראם מכליה מוחלטת. משלחת מדעית

16 ב-Bulletin No. 11 של Jerusalem Naturalists' Club התפרסמה ידיעה כי סרג'נט בריטי בשם F. W. Bird, ששירת במשטרת עין חוסוב (חצבה), ראה ב-1944 ראם בודד כ-30 ק"מ דרומית לחצבה; האיש היה צלם טבע ואף קיים תערוכה צילומים של בעלי החיים שצילם, אף על פי כן אמינותה של ידיעה זו מפוקפקת ואינה מצוטטת בשום מקום.

יצאה למרחבי החולות של רובע אל ח'לי והצליחה ללכוד שלושה פרטים. אליהם צורפו עוד בעלי חיים אחדים שהיו בשביה בגני חיות שונים וזה היה הבסיס להקמת גרעין רבייה בארצות הברית (Shepherd 1965).

ב-1955 חוקקה מדינת ישראל את החוק להגנת חיית הבר, שהחליף את חוק הציד המנדטורי מ-1924. היוזמה הייתה של ד"ר ח' גורביץ (גור), שהיה מנהל האגף לבעלי חיים במשרד החקלאות, ופרופסור מנדלסון תרם רבות לעדכונו למציאות המודרנית (מנדלסון בע"פ; פז 1981). במקביל הקים משרד החקלאות מדור להגנת חיית הבר, שממנו התפתח המדור לשמירה על הטבע ובהמשך רשות שמורות הטבע. כך הושם קץ לציד הבלתי חוקי, או לפחות הוא הוגבל במידה ניכרת ופסקה השמדתן של חיות בר נדירות. אך לא זו בלבד, תהליך הפגיעה בבעלי החיים היה בלתי הפיך במהלך הדורות. בשנים האחרונות פסקו הגופים העוסקים בשמירת הטבע משמירה פסיבית בלבד והחלו בפעולות השבה (reintroduction) של בעלי חיים נכחדים. בארץ הוקמו שני מרכזי רבייה לבעלי חיים נכחדים: חי-בר יוטבתה שהוקם ב-1968 ובו פראים, ראמים ויענים, וחי-בר כרמל, שאוכלס לראשונה ב-1976 ובו יחמורים ואיילי כרמל.

עד היום שוחררו משני החי-בר הללו והתאקלמו שוב ברחבי הנוף פראים, ראמים ויחמורים. יש סיכוי כי בעתיד הלא רחוק שוב נוכל לצפות בהם במקומות חיותם הטבעיים וכן ביען ובאייל הכרמל.

איור ים המלח מסוף המאה ה-19 (מתוך: Robert, *En terre sainte*)

04 משכן אוספי הטבע של שם שטיינהרדט ואוסף האב שמיץ

תמר דיין, שי מאירי, אריאל לייב לאוניד פרידמן

האב ארנסט שמיץ הותיר אחריו אוסף מופלא של בעלי חיים ששכנו בארץ הקודש בראשית המאה ה-20. אוסף זה פותח לנו צוהר לעולם החי באזורנו באותה תקופה והוא עדות פיזית ייחודית לקיומם של כמה מינים שנכחדו מאז מאזורנו. לאוסף ערך היסטורי, תרבותי ומדעי רב גם לדורות הבאים. אוסף האב שמיץ הצטרף לאוספי הטבע המופקדים באוניברסיטת תל אביב המונים כחמישה מיליון פריטים. כלל האוספים מוצגים לציבור הרחב במשכן אוספי הטבע על שם שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב. מאחר שאין בישראל אוסף לאומי לטבע, המליצה האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים שהאוספים האוניברסיטאיים ישמשו גם אוספים לאומיים, כפי שנעשה בגרמניה, בדנמרק, בנורבגיה ובמדינות אחרות. לאוספי הטבע באוניברסיטת תל אביב יש אפוא לא רק תפקיד מחקרי אוניברסיטאי ואקדמי אלא גם מעמד לאומי.

חזית מוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב, הבנויה כתיבת נוח (צילום: עמית גרון)

חשיבות אוספי הטבע למחקר בעולם עלתה באופן דרמטי עם ההכרה בממשק העדין שבין האדם והביוספרה. במהלך המאה ה-20 גדלה אוכלוסיית האדם בעולם פי שלושה. היכולות הטכנולוגיות השתכללו ורמת החיים של חלק מאוכלוסיית האדם עלתה בהתאם לכך. תהליכים אלו גרמו לניצול משאבים חסר תקדים שהשפיע באופן ניכר על המערכות האקולוגיות על פני כדור הארץ והביא למשבר המגוון הביולוגי. קצב אובדן המינים כיום גבוה פי 1000 מבעבר, ויש מודלים המצביעים על עלייתו העתידית לפי 10,000. התוצאה הצפויה היא אובדן עשרות אחוזים מכלל המינים של יצורים החיים על פני כדור הארץ. יש האומדים את אובדנם הצפוי של בין 50%-70% מן המינים.

אובדן זה גורם לדאגה הולכת וגוברת בקרב מדענים, בקרב הציבור ובקרב קובעי מדיניות. האנושות תלויה במגוון שירותים שהמערכת האקולוגית מעניקה לה והיעלמות מינים פוגעת במערכת זו וביכולתה לשרת את האדם. כ-1400 מדענים מובילים מרחבי העולם שבחנו את מצב המערכות האקולוגיות על פני כדור הארץ ואת הצפוי להן על פי תרחישי פיתוח שונים גיבשו את דו"ח Millennium Ecosystem Assessment. הדו"ח בחן את השאלה כיצד מצב המערכות האקולוגיות עלול להשפיע על השגת יעדי המילניום של ארגון האומות המאוחדות. דו"ח זה מצביע כבר על ירידה מדידה בתפקוד השירותים שמספקות מערכות אקולוגיות רבות. בשל תמונת מצב זו, חתמו מרבית מדינות העולם על האמנה לשימור המגוון הביולוגי. שימור וניצול כלכלי בר-קיימא של המערכת האקולוגית תלויים בהכרת רכיביה ובהבנת הביולוגיה שלהם. אוספי טבע והידע המדעי הנלווה אליהם הם אבן יסוד חיונית בפיתוח ידע מדעי זה.

חלק מהמוזיאונים לטבע צמחו על בסיס אוספים של אספנים עשירים שהתלהבו מפלאי עולם; חלקם נבנו על סמך סקרים שערכו רשויות ממשלתיות במיפוי אוצרות הטבע שלהן; אחרים נוצרו במעבדות מחקר של מדענים. אוספים אלו ברחבי העולם כוללים מאות מיליוני פריטים - מחרקים על סיכות ועד מאובני דינוזאורים, מדגים משומרים באלכוהול ועד פוחלצים של עופות, מגולגלות יונקים ועד צמחים מיובשים. פריטי האוספים הללו מתעדים את עולם החי והצומח בכל זמן נתון (ובמקרה של מאובנים - בעבר). כך נוצר ארכיון דינמי הגדל ומתפתח ומתעד את המגוון הביולוגי העולמי ואת התהליכים המתחוללים בו עקב שינויים גלובליים. ארכיון זה חיוני להבנת תהליכים ביולוגיים, לניתוח תפוצות מינים ושינויים בהן ועוד. חשוב לזכור שמרבית המינים עלי אדמות - כנראה כמה מיליונים - אינם מוכרים עדיין לאדם, ורבים מוכרים רק לטקסונומים מומחים. טקסונומים אלו העובדים ברובם במוזיאונים לטבע, מאפשרים לנו לפענח את הסודות הגלומים באוספי הטבע.

במבואה הראשית בכניסה למוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט תצוגה מרשימה של ציפורים נודדות (צילום: יוסי לשם)

פרופ' תמר דיין, יושבת ראש מוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט, שיזמה והקימה את המוזיאון על התשתיות שאסף פרופ' הייניך מנדלסון. משמאל- קרקל טורף זכר פרנקולין (צילום: יוסי לשם)

פרט לתפקידם במחקר המדעי, למוזיאונים לטבע תפקיד חשוב בקידום מחקר יישומי והערכת סיכונים בכל מה שנוגע לממשק שבין האדם למגוון הביולוגי, בין אם מדובר בשירותי המערכת האקולוגית ובין אם מדובר בנזקים שהמגוון הביולוגי גורם לאדם. תמיכה מדעית זו עתידה לחסוך משאבים רבים. להלן כמה דוגמאות לממשק הזה בכלל, ולפעילות אוספי הטבע הלאומיים באוניברסיטת תל אביב והמחקר המתבסס עליהם בפרט.

חקלאות

חקלאות מודרנית זקוקה לאוספי טבע ולמחקר הנערך בהם בתחומים הבאים:

א) **התמודדות עם מזיקים:** גידולים חקלאיים רבים בעולם נפגעים על ידי מזיקי חקלאות. כאשר מגיע לשדות מזיק חקלאות חדש יש להכירו ולהבין את הביולוגיה שלו כדי לפתח כלים להתמודד עם הופעתו. מלאכה זו מתבצעת על ידי אנשי מוזיאון תוך השוואה לאוסף שברשותם.

ב) **האבקה**: רבים מן הגידולים החקלאיים בעולם מואבקים על ידי חרקים, בדרך כלל דבורים. ההאבקה המסחרית נעזרת בעיקר בדבורת הדבש, אך זו סובלת בשנים האחרונות מירידה ביכולות ההאבקה שלה. מצב זה הביא לגיוס מאמץ להכרת כלל המאביקים שתקטין את התלות במין מבוית אחד ותסייע באיתור מאביקי בר שחלקם יעילים ביותר להאבקת גידולים חקלאיים.

ג) **ניצול משאבי הים**: בני אדם מנצלים את הדגה כמקור חלבון חשוב, ולכן ניהול בר-קיימא של משאבי הים הוא יעד חשוב לעתיד החקלאות העולמית. תיעוד הפאונה הימית והמחקר באוספי טבע תורמים תרומה חשובה להבנת ההשפעה של ניצול משאבי הים על המערכת הימית והם מהווים נדבך חיוני בקידום דיג בר-קיימא.

ד) **זיהוי מינים פולשים**: מינים פולשים גורמים לפגיעה ניכרת בחקלאות, בסביבה, בסביבה, בתשתיות, בבריאות האדם ועוד. מינים אלו מועברים מארצות זרות באמצעות יבוא תוצרת חקלאית, יבוא חומרי גלם, מי נטל של אוניות ועוד. זיהוים של מינים אלו באוספי הטבע נערך על ידי טקסונומים מומחים המקבלים את הפרטים הנדגמים ממשרד החקלאות או מגופים אחרים והם גם מעריכים את הסיכונים של המין הזר.

שמירה על הטבע ועל איכות הסביבה

הפעילות המורכבת לשמירת הטבע ואיכות הסביבה מתייחסת אף היא לנתונים האגורים בבית האוספים כנקודת מוצא, כגון:

1. **היכרות:** היכרות בסיסית עם היצורים החיים והמערכות האקולוגיות של ישראל, היכרות עם תפוצה של מינים, אפיון מינים נדירים (בגלל שטח מוגבל או אוכלוסייה קטנה), זיהוי איומים.
2. **סקרים:** ביצוע סקרי מגוון ביולוגי בבתי גידול בסיכון; למידת ההיבט הביולוגי של שיקום בתי גידול לחים ושיקום נחלים, קביעת סדרי קדימויות למים ולשיקום בתי גידול לחים; איתור והצלת מינים בסכנת הכחדה (למשל, לבנון הירקון).
3. **מעורבות:** תמיכה מדעית בקביעת קדימויות לשימור שטחים פתוחים; הערכות נזקים של מיזמי פיתוח, ביצוע תסקירי השפעה על הסביבה או מתן הידע המדעי הבסיסי לביצועם. פיתוח כלים לממשק יער וממשק חקלאות ידידותיים למגוון הביולוגי; זיהוי ומעקב אחר מינים פולשים שיש להם פוטנציאל נזק לסביבה.
4. **שינויי אקלים:** לימוד השפעת שינוי אקלים בעבר על תפוצות ואבולוציה של יצורים חיים ופיתוח כלים לחיזוי שינויים צפויים במאה הקרובה. מעקב אחר השפעת שינויים גלובליים ובכלל זה השפעת שינויי אקלים על המגוון הביולוגי והיערכות מן ההיבט הסביבתי לשינויי אקלים חזויים.

אבולוציה, היסטוריה וארכאולוגיה

האוספים האנתרופולוגיים מתעדים את ההיסטוריה והאבולוציה של האדם באזורנו ובכלל זה התפתחות והפצת מחלות, הקשר בין חקלאות ותזונה להתפתחות מחלות והבנת דפוסים קדומים של התפתחות תרבותית.

כל האוספים והפעילות הנלווית אליהם עברו בשנת 2018 למוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט שנבנה באוניברסיטת תל אביב. מבנה זה יאפשר שימור ופיתוח הולם של האוספים כמו גם חשיפת אוצרות הטבע של העבר וההווה של ישראל בפני הציבור הרחב.

אוסף החולייתנים של האב שמיץ

אוסף האב ארנסט שמיץ המושאל לאוספים הלאומיים לטבע באוניברסיטת תל אביב על ידי האגודה הגרמנית לארץ הקודש, הוא האוסף הפרטי החשוב ביותר של חולייתנים בארץ ישראל. שמיץ, שהחל לאסוף בעלי חיים עוד בהיותו במדירה, הביא עמו כמה פריטים בבואו לארץ ישראל, והתחיל מיד לבסס את האוסף המקומי באכסניית פאולוס הקדוש בירושלים. אוסף שמיץ כולל כ-250 מינים וכ-400 פריטים, פרט לאוספי הביצים הנרחבים הכלולים בו.

עד אז היה האיסוף בישראל אקראי בעיקרו. החל ממסעו של נפולאון בסוף המאה ה-18 אליו נלוו מדענים מצרפת,

ועד זמנו של שמיץ שפעל בארץ מ-1908 ועד מלחמת העולם הראשונה, התגבשו כמה אוספים חשובים ונעשה לפחות ניסיון שיטתי אחד למפות את המגוון הביולוגי של ארץ ישראל על ידי חוקרים שונים.

הידוע בחוקרי הטבע של ישראל במאה ה-19 הוא הנרי בייקר טריסטרם (1822–1906). תומך נלהב של תורת דארווין ובו זמנית אספן ושומר טבע, שביקר בארץ ישראל ב-1858, 1863 ו-1872. הוא אסף בעלי חיים וצמחים, ניהל יומן (שהתפרסם כספר: "מסע בארץ ישראל- יומן 1863–1864"), וכתב לימים את הספרים הראשונים עסקו בבוטניקה ובזואולוגיה של ישראל כנושאים עיקריים (Tristram, H. B. 1884. *The Survey of Western Palestine: The fauna and flora of Palestine*. Palestine Exploration Fund, London). בספר זה הוא ערך רשימות מפורטות של הצמחים ובעלי החיים שאסף ובהם צפה. אלה היוו את הבסיס לידע הזואולוגי והבוטני של האזור עד לזמנם של אהרוני, בודנהיימר ומנדלסון 50 שנה ויותר לאחר מכן.

רשימותיו של טריסטרם מפורטות, אך לא תמיד קל להתחקות אחר השמות בהם הוא משתמש (לא המדעיים ולא האנגליים - אך ראו את תרגומו של חיים מויאל). פרט לכך, לא כל בעלי החיים שהזכיר טריסטרם ידועים מישראל היום, ולא לכל אלה שאינם ידועים יש עדויות אחרות מהעבר: לא בספרות המדעית ולא ברשומות הארכאולוגיות. כך למשל הוא מדווח על תצפיות רבות בחדפי מים ובחדפים אירופיים (*Neomys fodiens* ו-*Sorex araneus*), בהתאמה, על טבעון (אמפיסבניד), לו הוא קורא *Amphisbaena cinerea* (היום קרוי *Blanus strauchi*) מאזור הכנרת וממישור החוף, ועל צבי ביצה אירופיים (*Emys orbicularis*) בחולה ובכנרת - צבים שלא ברור אם חיו אי פעם בישראל (Fritz 1989).

חוסר הוודאות הזה נמשך, בין היתר, כיוון שטריסטרם לא אסף את כל בעלי החיים שטען כי צפה בהם. גם כאשר אסף עדיין לא תמיד אנו בטוחים במהימנות כל דיווחיו: כך למשל הוא מדווח שראה גחנים מספר פעמים וצד אחד בכרמל. העור והגולגולת של בעל החיים אליו התכוון מצויים במוזיאון הבריטי שם וידאנו שאכן מדובר בגחן - והם שימשו בסיס להגדרה של תת מין של הגחן (*Genetta genetta terrasanctae*) על ידי ניומן (Neumann) ב-1902. עם זאת, כפי שכתב טריסטרם עצמו - זו העדות היחידה עד אז - ומאז, לקיום גחנים מהסוג *Genetta* באסיה כולה, כולל ראיות ארכאולוגיות.

חשוב לציין שלמרות הסתייגויות אלה אין ספק כי טריסטרם הוא חלוץ הכרת הטבע של ארץ ישראל. הוא סיפק תצפיות ורשימות שרובן הגדול בעלות ערך רב, ואסף בעלי חיים רבים ששוכנים היום באוספים בבריטניה (העופות רובם במוזיאון של ליברפול; דגים, זוחלים ויונקים במוזיאון הטבע בלונדון). בעלי חיים אלה שימשו בין השאר להגדרת מינים חדשים. ביניהם ניתן למצוא עופות כמו דרור הירדן שהוגדר על ידי טריסטרם עצמו (*Passer moabiticus* Tristram, 1864), הסבכי הקפריסאי (*Sylvia melanothorax* Tristram, 1872), הקרוי קפריסאי למרות שמיקומו הטיפוסי [ה-'Terra typica'] הוא בעין גדי, והטריסטרמית (*Onychognathus tristramii* (Sclater, 1858) הנושאת את שמו. בין הדגים ניתן למנות את הטברנון הכנרתן (בן לסוג שקרוי כיום על שם טריסטרם: (Günther 1865) *Tristramella simonis* שתואר על פי פרטים שטריסטרם אסף בכנרת. מבין הזוחלים אסף טריסטרם את הפרטים ששימשו להגדרת שחור הראש (*Rhynchocalamus melanocephalus* Günther 1865), הנחושית הנחשונית Boulenger 1887 (*Chalcides guentheri*) שתוארו מהחולה ואת החומט הנקוד (Boulenger 1887) *Ophiomorus latastii*) שטריסטרם אסף בחרמון.

חוקרים אחרים קיבלו פריטים שנאספו בארץ ישראל והגדירו על פיהם מינים חדשים אף שלא ביקרו בה מעודם. כך אוסקר בוטגר (Oskar Böttger), שסבל מהפרעות חרדה ולעיתים רחוקות יצא מביתו שבפרנקפורט, תיאר את המטבעון (*Micrelaps muelleri* Böttger 1880) ואת החפרית (*Pelobates syriacus* Böttger 1889) לפי פרטים ששלחו לו גרמנים ששכנו בחיפה בשלהי המאה ה-19. לפי פרטים מאזור החולה תיאר בוטן את המניפנית הגלילית (*Ptyodactylus puiseuxi*, Boutan 1893).

לא כל הציידים והאוספים במאה ה-19 היו בהכרח חוקרים, או פעלו בשירות חוקרי טבע. כך ערך נסיך הכתר האוסטרי רודולף מסע ציד, פשוטו במשמעו, בארץ ישראל ב-1881, ואף כתב ספר שתיאר את מסעו בשם מסעות למזרח כולל מצרים וארץ הקודש (*Travels in the East, including a visit to Egypt and the Holy Land*) שהופיע ב-1884 בלונדון. אוסף גדול היה גם לסלה מריל (Selah Merrill), כומר, ארכאולוג והקונסול האמריקאי בירושלים (תפקיד בו כיהן שלוש פעמים בין 1882 ל-1907). מריל הגיע לארץ ישראל לראשונה ב-1874 כחלק מה-American Palestine Exploration Society (מקבילתה האמריקאית הפחות מוצלחת של ה-P.E.F. הבריטית; קרק, 2000). מריל לא היה זואולוג מקצועי ואוספיו האקלקטיים כללו גם חפצי אמנות, כלים, בגדים וכדומה. המוזיאון לזואולוגיה השוואתית באוניברסיטת הארוורד מחזיק כ-1800 פרטים שנאספו על ידי סלה מריל במהלך שהייתו בארץ ישראל - אלה כוללים יונקים, זוחלים, ובעיקר עופות. מלבד מכירתם לאחד מאוספי הטבע החשובים בעולם לא ידוע לנו על עבודה שהתבססה ברובה או אף בחלקה הגדול על אוספיו של מריל, ולא נעשה בהם, ככל הידוע לנו, שימוש רב לחקר הטבע בישראל עד שפורסמו על ידי קרק (2000), או מאז.

ייחודו של אוסף האב שמיץ

עם הגעתו ממדירה בשנת 1908 החל שמיץ לאסוף בארץ ישראל. בין הפריטים הרבים שבאוסף מצויים גם הפרטים האחרונים ולעיתים אף היחידים מבני מינם בישראל ובאזור כולו. כך למשל מצוי באוסף ברדלס (*Acinonyx jubatus*) - פרט שניצוד ב-1911 ממזרח לים המלח. ברדלסים מצויים כיום רק באיראן ובאפריקה שמדרום לסהרה. אמנם ברדלסים מתוארים בכתבי נוסעים באזורנו מימי הביניים ועד המאה ה-19 (טריסטרם למשל; ראו פז 2008), אך למעט הפרט שבאוסף שמיץ לא ידוע לנו על אף שריד פיזי של ברדלס מארץ ישראל (אם כי במוזיאון שטיינהרדט מצוי ברדלס שאסף בודנהיימר בעיראק, ועוד אחד שאסף מריל בסוריה או בארץ ישראל מצוי במוזיאון הטבע בהרווארד). חשיבותו של פרט זה גדולה מאין כמותה. כמו כן חשיבותם של פרטים ממינים אחרים באוסף שנכחדו מאזורנו, כמו תנין היאור (*Crocodylus niloticus*). פרט נוסף, גם הוא מנחל התנינים, ניצוד כנראה על ידי ישראל אהרוני ומצוי באוספי האוניברסיטה העברית בירושלים. פרטים אחרים באוסף שמיץ שהם האחרונים הידועים מבני מינם מישראל כוללים עיט שחור (*Aquila verreauxii*), אייל כרמל (*Capreolus capreolus*), ראם ערבי (*Oryx leucoryx*) ועוד. כל מחקר העוסק במגוון הביולוגי, במורפולוגיה, בביוגאוגרפיה ובגנטיקה של מינים אלה יהיה תלוי בבחינה מדוקדקת של הפרטים הייחודיים שצוינו כאן. למותר לציין כי כל ניסיון עתידי להשיב מינים נכחדים לטבע בישראל יש לבסס על אוכלוסיות הקרובות ככל האפשר אקולוגית, מורפולוגית וגנטית לאוכלוסיות שהתקיימו כאן בעבר. המקור היחיד לידע כזה, כולל הפקת DNA, למינים שצוינו למעלה - הם הפרטים מאוסף שמיץ.

שמיץ אסף גם פרטים של מינים ארץ-ישראליים שעתידים היו להיכחד במהלך המאה ה-20, כגון הפרס (*Gypaetus barbatus*), עזניית הנגב (*Torgos tracheliotus*), הקטופה (*Ketupa zeylonensis*) והסנאי הזהוב (*Sciurus anomalus*). פרטים נוספים של מינים אלו מצויים גם הם במוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט באוניברסיטת תל אביב. הנמר (*Panthera pardus*) שבאוסף שמיץ - פרט שניצוד בבית חורון באוקטובר 1910, הוא השריד היחיד של אוכלוסיה שחייתה בהרי ירושלים.

אוסף שמיץ מכיל שפע של מידע גם לגבי בעלי חיים שעדיין חיים בארץ ישראל. לפני אמצע המאה ה-19 נאספו מעט מאוד בעלי חיים בארץ. הנרי בייקר טריסטרם אסף בעלי חיים במחצית השנייה של המאה ה-19 ואלה מצויים במוזיאון הבריטי ובמוזיאון בליברפול; ישראל אהרוני אסף לא מעט בעלי חיים המצויים בעיקר במוזיאון הטבע בברלין וכמה המצויים באוספי האוניברסיטה העברית; חוקרי ה-P.E.F. (Palestine Exploration Fund) אספו כ-20 עופות בראשית המאה ה-20. פרט לאלה מעט בעלי חיים שנאספו בארץ ישראל לפני קום המדינה מצויים במוזיאונים ברחבי העולם.

בבואנו לבסס את הידיעות על הטבע בישראל ולשחזר את האבולוציה ושינויי התפוצה של בעלי חיים בארץ ישראל במהלך המאה ה-20, אוסף שמיץ הוא הארכיון הראשון במעלה בעולם, ולעיתים קרובות גם היחיד שיכול לסייע בידינו. שמיץ רשם בקפדנות נתוני מיקום ותאריכי איסוף לרוב החולייתנים שאסף, מה שמאפשר לנו, לאחר עבודה מאומצת של מציאת המקבילות המודרניות לשמות שבהם השתמש, לשחזר במדויק את הקואורדינטות בהם אסף את בעלי החיים.

משמאל: נציג האגודה הגרמנית לארץ הקודש בארץ, Dr. Georg Röwekamp ומימין: פרופ' חיים גורן (צילום: יוסי לשם)

"חדר פלאות"

שלט על האב שמיץ ועל האגודה הגרמנית לארץ הקודש ליד תצוגת אוסף האב שמיץ במוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט

האוסף של האב שמיץ מוצג מחדש לאחר שיקומו במוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט, כ"חדר פלאות" באווירת תקופתו של האב, ובו משולבים אוספיו מארץ ישראל וממדירה (צילום: שי בן אפרים עבור מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט)

עם זאת, אם שמיץ ניהל יומן ורשם קטלוג הרי שאלה אבדו מאז, וכך אבדו פרטי האיסוף לחלק מבעלי החיים שבאוסף (בעיקר נכונים הדברים לאוסף החרקים, אך גם לכ-60 חולייתנים). מעניין לציין שלמרות ששמיץ חי כאן מ-1908 ועד מותו ב-1922, באוסף מצויים כתריסר פריטים שניצודו בארץ קודם לכן (כמו אייל הכרמל), כך שקרוב לוודאי שנרכשו מציידים מקומיים או שנאספו על ידי אנשים אחרים במוסד.

כמו כן כולל האוסף יותר מ-50 פריטים "אקזוטיים" - רובם מפורטוגל ובעיקר ממדירה שבה שמיץ חי ועבד לפני בואו לארץ (הקדום שבפריטים אלו, תור מצוי, *Streptopelia turtur*, נאסף במדירה בשנת 1892), אולם יש גם פריטים מאירופה (למשל תמירון, *Himantopus himantopus* מצרפת), מאמריקה (דורבן עצים מקנדה, ארמדיל מברזיל, קוליברים וטוקאן מאמריקה הלטינית) וכן קקדו צהוב ציצית ווואלאבי מאוסטרליה, ציפורי גן עדן (כולל ציפור גן העדן המלכותית *Cicinnurus regius* מאינדונזיה ומגינאה החדשה) וכדומה. כיצד השיג שמיץ את הפריטים הללו וממי - אין אנו יודעים; סביר שהגיעו אליו במסגרת "חילופי פריטים" עם כמה מעמיתיו בעולם [ח"ג, ראו "תולדות האב שמיץ"]. רוב החולייתנים שבאוסף נאספו בשנים 1909-1912. מיעוטם נאספו מאוחר יותר. כמה פרטים נאספו בשנים 1929-1930, כמעט עשור לאחר מותו של שמיץ. איננו יודעים מי אספם, אולם נראה שהיה זה אחד מאנשי מסדרו, מאלו ששהו בירושלים ובטבחה.

גם אם מספר הפרטים שאסף שמיץ אינו עצום, הרי אין ספק שהאוסף מרשים ביותר בגיוון הטקסונומי של בעלי החיים המצויים בו. מבין המינים הארץ ישראליים מצויים בו יותר מ-130 מיני עופות (יותר מ-200 פרטים), כ-30 מיני יונקים (יותר מ-50 פרטים), וכ-40 מיני זוחלים (כ-140 פרטים, כנראה שחלקם לפחות לא נאספו על ידי שמיץ עצמו). כמו כן מצויים באוסף לפחות שני דגים. שמיץ לא בחל באיסוף מינים קטנים, נפוצים, "פשוטים" ו"לא מרשימים", והאוסף כולל על כן מכרסמים, שממיות, ציפורי שיר, זעמנים, וחרדונים אשר אפילו כיום, בעידן האיסוף המדעי יותר, יש המתעלמים מהם. כל אלו מייצגים חלק נכבד מאוד של הפאונה הישראלית. האוסף כולל גם יותר מ-100 ביצי עופות, שעדיין מצויות בתהליכי קְטלוג ומְחשוב.

התצוגה במוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט: מימין - הפרס שנכחד בשנת 1982 כמקנן בישראל, משמאלו הקטופה שנכחדה בשנת 1975, הדב הסורי, שנכחד בשנת 1917 (וניצוד על ידי ישראל אהרוני ופרט נוסף על ידי הצייד הגרמני אלפרד רוף בחרמון בשנת 1913) והאריה (לביאה), שנכחד מבקעת הירדן במאה ה-12 (צילום: יוסי לשם)

האוסף הגיע לאוניברסיטת תל אביב לאחר שנים בהן שהה בתנאים לא נאותים וללא תחזוקה. מצבם של חלק מהפרטים היה גרוע. לסתו העליונה של התנין, למשל, הייתה מופרדת משאר גופו, והראם הלך והתפורר. המפחלץ הראשי של מוזיאון הטבע על שם שטיינהרדט, איגור גברילוב, שיקם את הפוחלצים ביד אמן מסורה ואוהבת והחזיר את עטרתם ליושנה.

אוסף שמיץ הוא הארכיון היחיד הזמין לנו ללימוד ולחקר החי וסביבתו בארץ ישראל לפני 100 שנה וערכו לא יסולא בפז.

אוסף החרקים של האב שמיץ

אף שאוסף החרקים של האב שמיץ הוא קטן ממדים, חשיבותו רבה. כאשר נוצר לא נאספו הרבה חרקים בארץ ישראל, האיסוף היה בעל אופי אקראי ורוב הפריטים נעלמו או התפזרו בין האוספים בחו"ל. לצערנו חלק מן החרקים באוסף שמיץ אינם נושאים פתקי איסוף ולא ניתן לקבוע בוודאות אם נאספו בארץ ישראל או באזורים הסמוכים לה. במרבית פתקי האיסוף ששרדו מצוינים מקומות איסוף כירושלים וכפרים מצפון וממערב לה. לעומת זאת חלק גדול מהחרקים נושאים פתקי הגדרה, דהיינו הם נשלחו למומחים באירופה והוגדרו, לעיתים קרובות עד לרמת המין. בחלק מן המקרים הגדרתם תואמת את ההגדרה העכשווית.

חלק מאוסף החיפושיות של האב שמיץ שמצוי במוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט (צילום: ד"ר וסילי קרבצ'נקו)

האוסף הגיע לאוניברסיטת תל אביב עם סימני הזנחה. מצבם של חלק מן החרקים לא היה שפיר - הם היו מכוסים בעובש ובאבק, חלקם היו דהויים, נראה שבשל חשיפה ממושכת לאור. ייתכן שהיו זמן רב בתצוגה פתוחה או שהקופסאות היו תלויות על הקירות, כנהוג באירופה. בחרקים היו נעוצות סיכות חלודות, הפתקים הצהיבו והכיתובים דהו, אך בכל זאת ניתן היה עוד לקרוא את הכתוב עליהם. הפרפרים והחיפושיות הגיעו לידינו בתוך קופסאות עץ עם מכסי זכוכית. הנמלים, שהן אולי החלק החשוב ביותר באוסף, הגיעו בקופסת פלסטיק פתוחה, דוגמת קופסאות שבהן נמכר בשר קפוא בחנויות. בתחתית הקופסה הייתה חתיכת לבד עבה, ובה היו תקועות הסיכות. לדברי מי שהביא את קופסת הנמלים - היא הייתה זרוקה בפינה חשוכה ונלקחה עם יתר החומר כבדרך אגב, כמעט שלא במתכוון.

האוסף כולל בעיקר חיפושיות, נמלים ופרפראים. את סדרת החגבאים מייצגים חגבים גדולים: ארבה המדבר, גובי מצרי, כרבולתן הסלעים, (*Pareuprepocnemis syriaca*), ארבעה פרטים של סגא ענק וצרצר הבתים.

באוסף החיפושיות כ-100 מינים, רובם נפוצים גם היום בארץ ישראל, אך חלקם נדירים ויקרי מציאות. כאלה למשל הם כמה פרטים של רצה מן הסוג *Brachinus*, שהגדרת המין שלה עדיין אינה ברורה; האיילית הסורית *Lucanus cervus turcicus*, תת-מין אנדמי נדיר שמצוי היום בארץ רק בחרמון וביער אודם שבצפון רמת הגולן (המין נמצא כיום בסכנת

חלק מאוסף הפרפרים והעשים של האב שמיץ (צילום: ד"ר וסילי קרבצ'נקו)

הכחדה עקב התמעטות עצי אלון עתיקים), והחדקונית *Strophomorphus hebraeus*, שהיא הפרט השני הידוע למדע מלבד הפרט על פיו תואר המין (ב-2007 אסף ל' פרידמן את הפרט השלישי בהר חרמון בגובה 2000 מ'). רוב המינים מיוצגים על ידי פרט אחד ולעיתים רחוקות על ידי שניים-שלושה פרטים.

אוסף הפרפרים הוא המסודר והשמור ביותר מבין אוספי החרקים של שמיץ. נראה שערכו האסתטי הביא לטיפול מיוחד ולתשומת לב. למרבית הפרפרים אין פתקי איסוף. לפרפרים שנאספו בעיקר בטבחה שבצפון הכנרת בשנת 1908, היא שנת הגעתו של שמיץ לארץ, צמודים פתקים. לא ברור אם שמיץ אסף בעצמו את הפרפרים או קיבל אותם מקודמיו. על הפרטים הישנים נוספו פרטים שנאספו בשנים 1951-1953 בידי טרבור טרואוט (Trevor Trought), מומחה בריטי לגידול כותנה בשירות משרד החקלאות הירדני, שהיה גם חובב עשים, בשפך נחל יבוק בירדן. נראה שטרואוט טיפל באוסף, אך לא ברור אם הפרטים שלו נתרמו או ניתנו בתמורה לפרטים אחרים שעניינו אותו. אוסף הפרפרים כולל כמה מינים שנכחדו מישראל כמו מיני העשים *Acontia trabealis, Abrostola clarissa, Metopoceras felicina*, שלא נאספו מאז תחילת המאה ה-20, או כאלה שהפכו לנדירים ביותר כמו העש *Acontia titania*. אלה הם בעיקר מינים החיים בנאות מדבר לחות והמינים האנדמיים של מדבר יהודה ובקעת הירדן, שהיעלמותם קשורה להתייבשות ולהתחממות האקלים ולהרס של בתי גידול כתוצאה מפיתוח חקלאי.

אוסף הנמלים של שמיץ היווה בסיס לשני הפרסומים החשובים בחקר הנמלים של ארץ ישראל, ומכאן ערכו הרב. האב שמיץ ותלמידיו עשו מאמץ מיוחד לאסוף נמלים. הנמלים נשלחו לשווייץ, אל אחד המומחים הגדולים דאז, אוגוסט פורל, שפרסם ב-1910 רשימה של 25 מינים מארץ ישראל, כולל מין חדש של נמלה טפילית בקני נמלים מהסוג אסמית, שנקרא על שם שמיץ "כתפית שמיץ" (*Tetramorium schmitzi*). מאמר של פורל פורסם בצרפתית בשם "ליקוטים נמליים". האב שמיץ עצמו פרסם ב-1911 מאמר בגרמנית על הנמלים של ארץ ישראל, ובו מנה 53 מינים ותת-מינים. פורל השאיר אצלו חלק מן הנמלים של שמיץ, ואת החלק האחר החזיר עם ההגדרות. החומר המוגדר של שמיץ נחשב לאבוד, והיעלמותו גרמה לקשיים בזיהוי הנמלים בישראל. גילויו של החומר המוגדר באוסף החרקים, כשהוא נושא את פתקי ההגדרה המקוריים של פורל, היה חיוני ביותר לחקר הנמלים בארץ ופתר בעיות רבות בזיהוי המינים. האוסף כולל 36 מינים, יותר משליש מכ-100 מינים הידועים כיום בישראל. רוב המינים מיוצגים על ידי מספר פרטים, דהויים ומאובקים, אך במצב טוב למדיי. אמנם אין להם פתקי איסוף, אך מהפרסום של פורל אפשר ללמוד שרובם נאספו בירושלים או בסביבתה.

אוסף החרקים של האב שמיץ הוא אחד מאוספי החרקים המוקדמים ביותר הידועים מאזורנו. מלבד ערכו הרגשי וההיסטורי, חשיבותו רבה להבנת התמורות שחלו בטבע של ארץ ישראל ב-100 השנים האחרונות, לתיעוד פאונת החרקים בתקופה שבה כמעט ולא נערך מחקר אנטומולוגי בארץ, ובפרטים יקרי המציאות של המינים שנכחדו בינתיים מישראל או מן העולם.

שער שני

עולם החי בארץ הקודש

נשרים על פגר (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

רשימותיו הפופולריות של האב ארנסט שמיץ פורסמו ב-*Das Heilige Land*, "הארץ הקדושה", כתב העת של האגודה הגרמנית לארץ הקודש.

להלן תרגומן לעברית של חלק מכריע מהרשימות, המובאות בשני מקבצים. באחד רשימות על בעלי חיים שסודרו לפי סדר סיסטמתי מחסרי החוליות ליונקים, ובמשנהו רשמים מנוף הארץ ומחיי תושביה לפי סדר כרונולוגי.

מגרמנית: יהודית איילון, עקיבא ומרדכי קשת, רות שאל

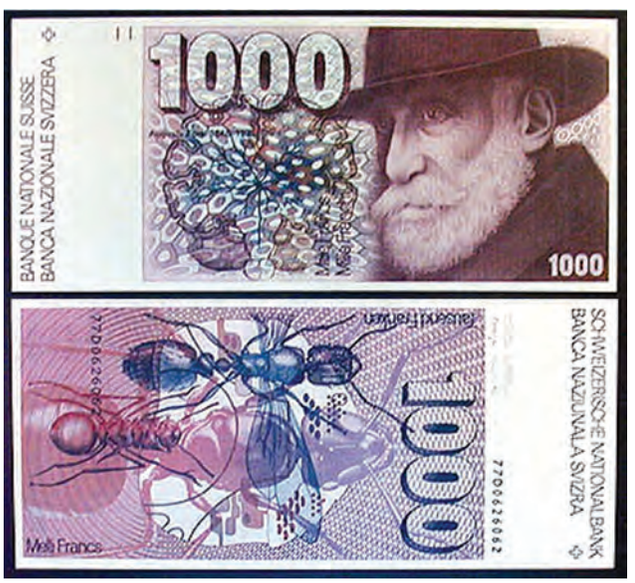
הערות השוליים שנוספו לרשימות השונות נכתבו על ידי חיים גורן, אלא עם כן צויין אחרת.

01

משהו אודות הנמלים של ארץ ישראל

הארץ הקדושה, 55 (1911), עמ' 237–240

הנמלים יכולות להיחשב לאחד מבעלי החיים האופייניים לארץ ישראל, כי במעט ארצות בגודלה הן כה נפוצות או מצויות במגוון מינים כה רחב. פוגשים בהן על כל צעד ושעל בתוך בתי המגורים ומחוצה להם, בדרכים, בשדות, בגנים ובשטחי הבור וכן במשטחי חול ובאדמה צחיחה. יש והן זעירות ואינן מגיעות לאורך של מילימטר; יש והן מגיעות לממדים של דבורים וצרעות אירופיות. נמלי ארץ ישראל מופיעות במגוון מינים עצום המתאפיינים בצבע, בצורה ובדגמים שעל גופם. סולם הגוונים של הנמלים נע מהיעדר צבע לאפור, אדום, וחום עד לשחור כפחם; יש נמלים בעלות צבע אחד או שניים, ויש בעלות עיטורים מגוונים ביותר. לא רק המינים נבדלים זה מזה באופן ניכר. גם בתוך המין עצמו נבדלים החיילים, הפועלות, הזכרים והנקבות, וזאת אף בלי להזכיר את העובדה שהזכרים מכונפים במשך תקופת מה ולאחריה הם נטולי כנפיים. גם אורחות החיים של המינים השונים של הנמלים מגוונים מאוד. יש מינים המקננים בתלוליות על פני האדמה, מתחת לאבנים או בתוך גזעי עצים, ואחרים מעמיקים אל תוך האדמה. יש מינים הניזונים מחומרים צמחיים ויש הניזונים מן החי. יש טפילים, יש טורפים ויש גם מינים עיוורים. יש נמלים הרצות במהירות הברק ויש המהלכות שפי. אך כולן חרוצות ופועלות בקדחתנות, וכך יש להבין את הפסוק התנ"כי הידוע: "לֵךְ-אֶל-נְמָלָה עָצֵל; רְאֵה דְרָכֶיהָ וַחֲכָם" (משלי ו, 6).

שטר 1000 פרנק שוויצרי לזכרו של פרופ' אוגוסט פורל, מומחה נמלים שהגדיר את המינים החדשים שהאב שמיץ מצא

שוקת לשתיית מים לזכרו של פרופ' אוגוסט פורל בפארק ציבורי בעיר לוזאן, שוויץ ובחזיתו מתוארת נמלה (צילום: יוסי לשם)

באכסניית פאולוס הקדוש מדריכים את חניכי סמינר המורים הקטן להתבונן בתשומת לב בטיוליהם הקבועים בסביבה הקרובה והרחוקה, לאסוף כל דבר התורם להבנת נפלאות הבורא ולהתפתחות מדעי הטבע. באשר לנמלים, הרי שבפחות משנתיים נמצאו רק בסביבות ירושלים יותר מ-40 סוגים, מינים, תת-מינים וזנים, והריהם מוצגים לראווה במוזיאון הטבע של אכסניית פאולוס הקדוש. כולם נבדקו בקפידה בידי המומחה הנודע בתורת הנמלים ד"ר אוגוסט

קמפונית קדושה ב"מעוף כלולות". הפועלות סביבה מגינות עליה, מתוך ספרו של ד"ר יעקב עופר, נלך אל הנמלה – מדריך נמלים בישראל, יובל עופר הוצאה לאור (איור: טוביה קורץ)

לבובית ירושלמית. פועלות מלקקות "טל דבש" מכנימות עלה, מתוך ספרו של ד"ר יעקב עופר, נלך אל הנמלה – מדריך נמלים בישראל, יובל עופר הוצאה לאור (איור: טוביה קורץ)

פורל באיבורן שבשוויץ,[17] אשר מנהל האכסניה[18] מקיים עמו חליפת מכתבים נמרצת כבר כמה שנים. הממצאים פורסמו בחלקם בכתבי עת גרמניים ובלגיים לתורת החרקים. יותר מעשרה מינים היו חדשים למדע, ולכן היה צורך להגדירם בפירוט ולהעניק להם שם חדש. וכך אכן היה. הפריטים שבאוספו הפרטי של ד"ר פורל וכן הפריטים הטיפוסיים באוסף מוזיאון פאולוס הקדוש הועמדו לרשות חוקרי חרקים ונמלים.

מאחר שכתבי העת הנ"ל אינם תמיד בהישג יד ואת החומר הנוגע לארץ ישראל ולירושלים אי אפשר לדלות ממקורות אחרים, להלן לפחות רשימת מינים שמצאו חניכינו בסביבות ירושלים לפי סדר א"ב, לתועלת חובבי הטבע המבקרים בארץ ישראל. ייתכן שחקירה מדוקדקת ושיטתית יותר בעתיד תחשוף מספר כפול של מינים בירושלים ותגדיל אולי פי עשרה את מספר המינים שנמצאו עד כה בארץ כולה. את המינים ששמם מודפס בהדגשה גילו התלמידים שלנו.

17 אוגוסט-הנרי פורל (Forel, 1848–1931), חוקר והוגה דעות שוויצרי, נודע במחקריו על המוח האנושי ועל הנמלים. ביתו ניצב עד היום בעירו Yvorne שבדרום-מערב שווייץ.

18 הכוונה כמובן לשמיץ עצמו, שב-1911 ניהל, בין היתר, את אכסניית פאולוס הקדוש שבה היה גם המוזיאון.

קן תלוי של אורגת האשלים. מתוך ספרו של ד"ר יעקב עופר, נלך אל הנמלה - מדריך נמלים בישראל, יובל עופר הוצאה לאור (איור: טוביה קורץ)

רשימת מיני הנמלים (על פי שמיץ, עם השלמות של לאוניד פרידמן ובסיועו של ארמין יונסקו-הירש):

מודגשים מינים חדשים למדע שמצאו האב שמיץ ותלמידיו

שם עברי	שם מדעי עכשווי	שם מדעי ב-Schmitz 1911
חרולית מחוספסת מין קטן, חציו אדום, חציו שחור. הנקבות גדולות יותר.	*Lepisiota bipartita* (Smith, F., 1861)	*Acantholepis Frauenfeldi Mayr var. bipartita Smith*
גחונית שמיץ **קרוב מאד למינים *holtzi Emery*, ovaticeps *Emery*, ו-*smythi kurdica Ratzki*, אבל שונה מהם. צהוב-אדום, אורך גוף 4 מ"מ, 2 גבעולים.**	***Aphaenogaster syriaca schmitzi* (Forel, 1910)**	***Aphaenogaster Schmitzi Forel***
עורפנית אטלנטית (דיווח שגוי, לא נמצאת בישראל) מין נפוץ מאד באלג'יריה.	*Bothriomyrmex atlantis* (Forel, 1894)	*Bothriomyrmex meridionalis Roger ssp. atlantis Forel*
קמפונית עצים	*Camponotus lateralis* (Olivier, 1792)	*Camponotus lateralis Ol.*
קמפונית ברברית (דיווח שגוי, לא נמצא בישראל, כנראה זיהוי מוטעה של קמפונית קוגלר).	*Camponotus barbaricus* (Emery, 1905)	*Camponotus maculatus F. ssp. barbaricus Em.*
קמפונית קדושה	*Camponotus sanctus* (Forel, 1904)	*Camponotus maculatus F. ssp. sanctus Forel*
קמפונית פולחת	*Camponotus fellah* (Dalla Torre, 1893)	*Camponotus maculatus F. ssp. thoracicus Fab. var Fellah Em.*
קמפונית קוגלר **נמצאה בסביבות ים המלח.**	***Camponotus kugleri* (Ionescu-Hirsch, 2010)**	***Camponotus maculatus F. ssp. thoracicus Fab. var mortis Forel***
קמפונית קדושה **שונה קצת מתת-המין *sanctus*; לזו ראש עבה יותר וקמור יותר.**	***Camponotus sanctus* (Forel, 1904)**	***Camponotus maculatus F. ssp. thoracicus Fab. var sanctoides Forel***
לבובית אוברט	*Crematogaster auberti* (Emery, 1869)	*Crematogaster Auberti Em.*
לבובית ירושלמית	*Crematogaster jehovae* (Forel, 1907)	*Crematogaster Auberti Em. ssp. Jehovae Forel*
כידן צהוב נמלה עיוורת, נוקשה, קצרת רגליים, נודדת וטורפות. קשה למוצאה, כי חיה עמוק בתוך האדמה. המלכה גדולה מאד, עיוורת וחסרת כנפיים, הפועלות בינוניות.	*Dorylus fulvus* (Westwood, 1839)	*Dorylus fulvus Westw.*

שם עברי	שם מדעי עכשווי	שם מדעי ב-Schmitz 1911
כתפית שמיץ **סוג חדש ומין חדש. המלכה חיה בקינים של בנאית צפונית. צהוב-חום אפל, אורך הגוף רק 3 מ"מ, עם 2 גבעולים.**	***Tetramorium schmitzi* (Forel, 1910)**	***Hagioxenus Schmitzi Forel***
נמלת קציר מצרית	*Messor aegyptiacus* (Emery, 1878)	*Messor barbarus L. ssp. aegyptiacus Forel*
נמלת קציר תיכונה	*Messor meridionalis* (André, 1883)	*Messor barbarus L. ssp. meridionalis Andre var. mediorubra Forel*
נמלת קציר דו-גונית	*Messor semirufus* (André, 1883)	*Messor barbarus L. ssp. semirufus Andre*
נמלת קציר וסמן	*Messor wasmanni* Krausse, 1910	*Messor barbarus L. ssp. semirufus Andre var. concolor Em.*
נמלת קציר משוננת	***Messor dentatus* (Santschi, 1927)**	***Messor barbarus L. ssp. semirufus Andre var. dentatus Forel***
נמלת קציר שחורה	***Messor ebeninus* (Santschi, 1927)**	***Messor barbarus L. ssp. semirufus Andre var. ebenina Forel***
נמלת קציר מזרחית נמלת הקציר היא הנמלה של שלמה המלך, היא אוספת זרעים אל תוך האדמה בשביל החורף.	*Messor orientalis* (Emery, 1898)	*Messor barbarus L. ssp. structor Latr. var. orientalis Em.*
נמלת קציר חלודה צהובה-אדומה בהירה, עדינה, רגלים בהירות ארוכות, ראש ועיניים גדולים. נדירה. הזכרים שחורים.	*Messor rufotestaceus* (Foerster, 1850)	*Messor rufotestaceus Foerst.*
מורית נאה	*Monomorium venustum* Smith, 1858	*Monomorium venustum Sm.*
מורית היאור המצויה	*Monomorium niloticum* Emery, 1881	*Monomorium venustum Sm. var. niloticum Em.*
מורית היאור הישראלית	***Monomorium niloticum niloticoides* (Forel, 1910)**	***Monomorium venustum Sm. var. niloticoides Forel***
נווטת כתומה	*Cataglyphis livida* (André, 1881)	*Myrmecocystes albicans Rsg. ssp. lividus Andre*
נווטת שחורה עם גבעול אחד, בזמן ריצה מהירה מרימות את הבטן, נמלים טורפות. באביב לפעמים אפשר למצוא על המחושים שלהן חיפושיות קטנות. הכניסה לקן תמיד פתוחה.	*Cataglyphis nigra* (André, 1881)	*Myrmecocystes viaticus Fab. ssp. niger Andre*

שם מדעי ב-Schmitz 1911	שם מדעי עכשווי	שם עברי
Pheidole pallidula Ngl.	*Pheidole schmitzi* (Forel, 1911)	אסמית שמיץ
Plagiolepis pygmaea Latr.	*Plagiolepis pygmaea* (Latreille, 1798)	סחבנית זוטית
Polyrachis simplex Mayr.	***Polyrhachis lacteipennis* (Smith, F., 1858)**	**אורגת האשלים** **תפוצתה בהודו, אוסטרלזיה ואפריקה. מין זה עוטף את הקן שלו בשרוול משי, שנטווה על ידי הזחלים, אותם הנמלים מחזיקים בפה ומשתמשים בהם כמנור אורגים. נמצא באזור ים המלח.**
Prenolepis longicornis Latr.	*Paratrechina longicornis* (Latreille, 1802)	אצנית ארוכת מחוש מין בעל תפוצה עולמית, נפוץ במגורי אדם, עדין, שחור, רץ במהירות רבה.
Tapinoma erraticum Latr.	*Tapinoma erraticum* (Latreille, 1798)	בנאית צפונית
Tapinoma erraticum Latr. var. nigerrimum Ngl.	*Tapinoma nigerrimum* (Nylander, 1856)	דיווח שגוי, לא נמצא בישראל, כנראה זיהוי מוטעה של בנאית צפונית
Tapinoma erraticum Latr. var. Israelis Forel	*Tapinoma israele* (Forel, 1904)	בנאית ישראלית
Tetramorium caespitum L.	*Tetramorium caespitum* (Linnaeus, 1758)	כתפית האדמה
Tetramorium caespitum L. var. Davidi Forel	***Tetramorium davidi* (Forel, 1911)**	**כתפית דוד** **אדום-כתום, אורך הגוף 3,7–3 מ"מ; דומה לכתפית שטוחת ראש *T. depressum* בכך שראשו שטוח, אבל בניגוד לראש החלק של האחרונה, הראש של כתפית דוד מחוספס.**
Tetramorium caespitum L. var. Schmidti Forel	*Tetramorium schmidti* (Forel, 1904)	כתפית שמידט
Tetramorium caespitum L. var. semileve Andre	*Tetramorium semilaeve judas* (Wheeler W. M. & Mann, 1916)	כתפית יהודה
Tetramorium caespitum L. ssp. punicum Smith var. biskraensis Forel	*Tetramorium punicum* (Smith, F., 1861)	כתפית צידונית

ירושלים, אוגוסט 1911

02

מכת הארבה בארץ ישראל

הארץ הקדושה, 4 (1915), עמ' 192–199

ב-22 במרס 1915, הגיעו להקות הארבה הראשונות מהצפון לירושלים. זמן רב חששו מהן. כבר ראו אותן פה ושם ברדיוס של 20–30 ק"מ. האם יחוסו על ירושלים והסביבה? לקראת צהרי ה-22 במרס עלתה הזעקה: "ארבה, ארבה!". מכיוון צפון-מזרח נראו עננים בצבע עשן מתקרבים. הם הבהיקו בגוון אדמדם ועל רקע השמש נראו כסופת שלג. השמש התעמעמה והאוויר עמד כמו עופרת מעל העיר, בדומה לליקוי החמה בקיץ הקודם. הלהקה חלפה במשך שלוש שעות מעל העיר בטווח של כמה קילומטרים, ובכל מקום הותירה סימני עיכול. הקרקע וכל המרפסות היו מלאות בצואה שחורה ארוכה. אותה תופעה התרחשה שוב ב-26 במרס ולאחר מכן עוד פעמים אחדות. הלהקות נחתו אחרי בית לחם וסביבתה והטילו את ביציהן המפחידות. מיד הופיעו גם חוקים והוראות על אודות המלחמה במכה זו, האמורה להתפשט בכל אימתה על כל השטח הבנוי אחרי שיבקעו הגלמים.

מתקפת הארבה בשנת 1915 (מתוך: *The Locust Plague of 1915*, Photograph Album, American Colony, LoB and the Matson Collection, 1915)

כל תושב זכר של הארץ חויב לספק 5–10 ק"ג ביצים או לשלם קנס בסך לירה טורקית אחת (23 פרנק). בדרך זו הגיעו ביצים רבות לשוק. כמה אלפי קילוגרמים הושמדו. מאחר שבסופו של דבר הוטל קנס על מוכרי ביצים ועל קוניהן, נראה שהממשלה זכתה בסכום נכבד של דמי קנסות (מדברים על 1,200 לירות), אך המרץ לאיסוף הביצים נחלש. בתחילת יוני או כבר בסוף מאי בקעו בני הדור החדש, שגודלם לא עלה על גודל זבוב, בשמו הם אף מכונים לפני השלת העור הראשונה, והם מילאו את הקרקע. הכול שרץ ושקק. נוכל לקבל מושג על הכמות הנוראית של הזחלים אם ניקח בחשבון שכל נקבה מטילה 4–11 פעמים, בטווח זמן של 15–40 יום, 60–90 ביצים בכל פעם ובבת אחת לחור שהיא קודחת לתוך הקרקע. הביצים מוקפות ריר המתקשה עם הזמן ומגן עליהן מעובש ומיובש. גודל הביצים כגרגר שעורה. הזחלים בוקעים מהגלמים לאחר 15–40 יום, בהתאם לטמפרטורה.

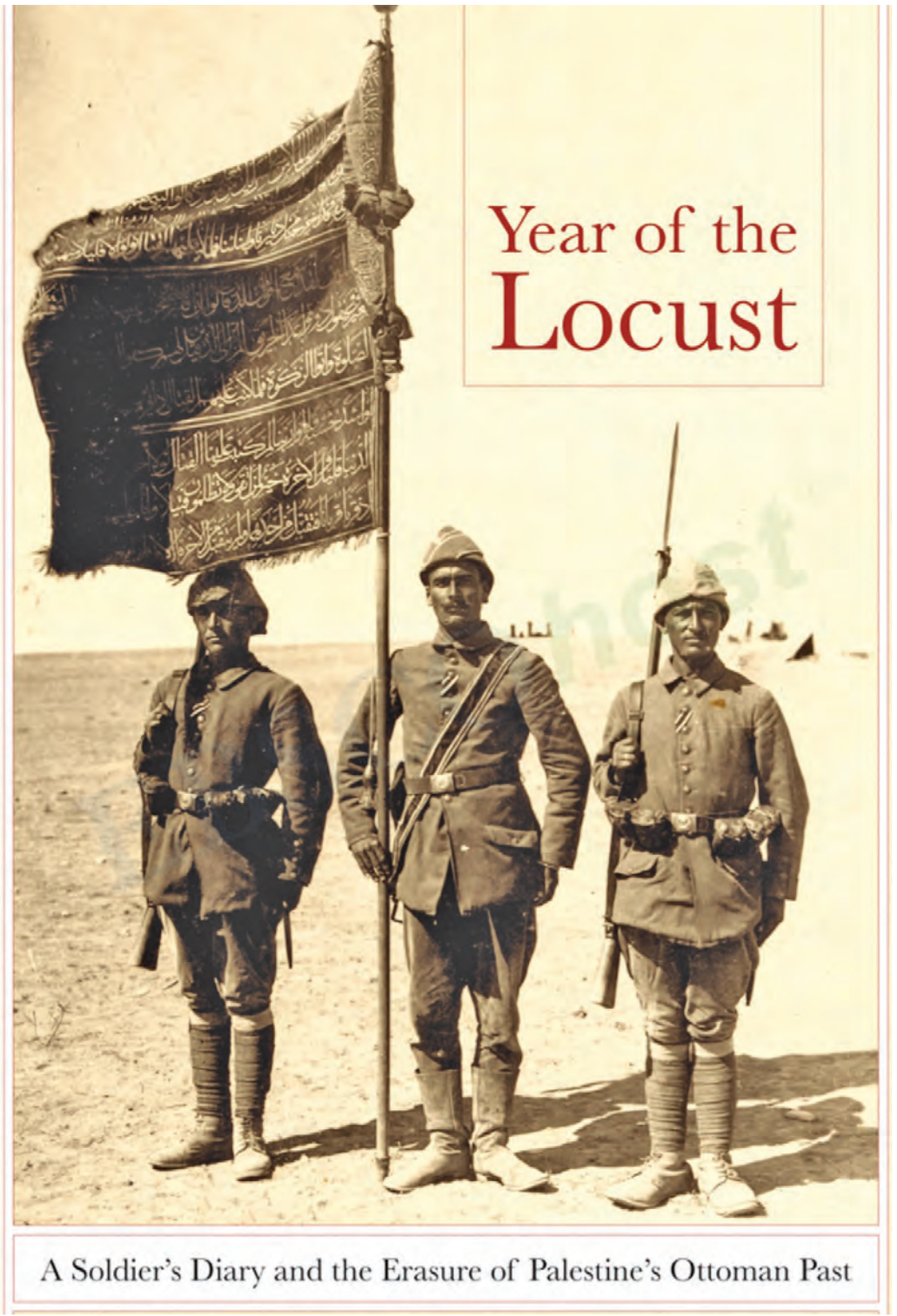
בשטח האגודה הגרמנית לארץ הקודש בטבחה אספו 900 ק"ג גלמים בשלושה

מתוך: ***The Locust Plague of 1915*, Photograph Album, American Colony, LoB and the Matson Collection, 1915**

ימים, דהיינו כ-200 מיליון בסך הכול. התפתחות הזחל או ארבה הנדידה, כך הם נקראים בגלגול ללא הכנפיים, נמשכת בין 40 ל-60 יום, תלוי בטמפרטורה ובכמות המזון הזמין. בפרק זמן זה הם עוברים חמש השלות. סמוך לבקיעה מתרחשת ההשלה הראשונה, ולאחר שישה-שמונה ימים - ההשלה השנייה. בין שתי ההשלות נשארים ה"זבובים" שכובים יחד בקבוצות. אחרי ההשלה השנייה הם נכנסים לתנועה ויוצרים את המושבות או להקות מטילות האימה. בהתחלה הם עוברים כל יום כ-100 מ', ועם גדילתם הם עוברים יותר מ-5 ק"מ ב-24 שעות. בדרך כלל נעים זחלי ארבה הנדידה חסרי הכנפיים על הקרקע. הם מתנהלים במסות שלמות, ופעמים נדמה כאילו לָבָה מתגלגלת על הקרקע. הם אינם מכירים בשום מכשול ומטפסים על חומות הגינות והבתים. בתחילת יוני נראו בתיה של נצרת וחומותיה לנוסע דרכה כמכוסים בירוקת. כאשר הזחלים נבהלים או פוגעים במכשול, הם מתקדמים בניתור ויכולים לקפוץ כ-20 ס"מ לגובה ו-30 ס"מ למרחק. כך הם נודדים לרוב ביום ונחים בלילה, אך אוכלים יום ולילה. הם רעבתניים באופן מיוחד. למרות שהם בדרך כלל צמחונים, הם גם "אוכלי כול" ואף זוללים זה את זה. הם צועדים קדימה בקבוצות גדולות ומשמידים כל מה שנקרה בדרכם: מה שהיה לפני בואם גן עדן פורח, נותר אחריהם מדבר שומם. אכן הנביא יואל הכירם היטב ותיאור את הופעתם במדויק: "לְפָנָיו אָכְלָה אֵשׁ, וְאַחֲרָיו תְּלַהֵט לֶהָבָה; כְּגַן-עֵדֶן הָאָרֶץ לְפָנָיו, וְאַחֲרָיו מִדְבַּר שְׁמָמָה, וְגַם-פְּלֵיטָה, לֹא-הָיְתָה לוֹ. כְּמַרְאֵה סוּסִים, מַרְאֵהוּ; וּכְפָרָשִׁים, כֵּן יְרוּצוּן. כְּקוֹל מַרְכָּבוֹת, עַל-רָאשֵׁי הֶהָרִים יְרַקֵּדוּן--כְּקוֹל לַהַב אֵשׁ, אֹכְלָה קָשׁ; כְּעַם עָצוּם, עֶרוּךְ מִלְחָמָה... כְּגִבּוֹרִים יָרֻצוּן, כְּאַנְשֵׁי מִלְחָמָה יַעֲלוּ חוֹמָה; וְאִישׁ בִּדְרָכָיו יֵלֵכוּן, וְלֹא יְעַבְּטוּן אׇרְחוֹתָם. וְאִישׁ אָחִיו לֹא יִדְחָקוּן, גֶּבֶר בִּמְסִלָּתוֹ יֵלֵכוּן... בָּעִיר יָשֹׁקּוּ, בַּחוֹמָה יָרֻצוּן--בַּבָּתִּים, יַעֲלוּ; בְּעַד הַחַלּוֹנִים יָבֹאוּ, כַּגַּנָּב" (יואל ב, 3-9).

אכן זה כך; לכל מקום הם חודרים. לובשים אותם עם הבגדים, מוצאים אותם בחדרים, בחדר האוכל, במיטה. הם נלווים אליך בישבך לשולחן, קוראים אתך בספר, זוחלים החוצה מעורפך ומתוך זקנך. אין מקום המוגן מהם. אך כל זה אפשר היה עוד לסבול. הגרוע ביותר הוא, כפי שכבר רמז הנביא, הנזק העצום של השדות והארץ, המתואר בפיו במילים הבאות: "כִּי-גוֹי עָלָה עַל-אַרְצִי, עָצוּם וְאֵין מִסְפָּר; שִׁנָּיו שִׁנֵּי אַרְיֵה, וּמְתַלְּעוֹת לָבִיא לוֹ. שָׂם גַּפְנִי לְשַׁמָּה, וּתְאֵנָתִי לְקָצָפָה;

כריכת הספר *Year of the Locust* מאת Salim Tamari, אודות חייו של חייל עות'מני בארץ ישראל בהוצאת: University of California Press, c2011 Berkeley (מתוך: Photograph, *The Locust Plague of 1915*
(Album, American Colony, LoB and the Matson Collection, 1915

חָשֹׂף חֲשָׂפָה וְהִשְׁלִיךְ, הִלְבִּינוּ שָׂרִיגֶיהָ. אֵלִי, כִּבְתוּלָה חֲגֹרַת-שַׂק עַל-בַּעַל נְעוּרֶיהָ. הָכְרַת מְנֻחָה וָנָסֶךְ, מִבֵּית יְהוָה; אָבְלוּ, הַכֹּהֲנִים, מְשָׁרְתֵי, יְהוָה. יֹשְׁדַד שָׂדֶה, אָבְלָה אֲדָמָה: כִּי שָׁדַד דָּגָן, הוֹבִישׁ תִּירוֹשׁ אָמְלַל יִצְהָר. הַבִּישׁוּ אִכָּרִים, הֵילִילוּ כֹּרְמִים, עַל-חִטָּה, וְעַל-שְׂעֹרָה: כִּי אָבַד, קְצִיר שָׂדֶה. הַגֶּפֶן הוֹבִישָׁה, וְהַתְּאֵנָה אֻמְלָלָה; רִמּוֹן גַּם-תָּמָר וְתַפּוּחַ, כָּל-עֲצֵי הַשָּׂדֶה יָבֵשׁוּ- -כִּי-הֹבִישׁ שָׂשׂוֹן, מִן-בְּנֵי אָדָם" (יואל א, 6-12).

דברי הפסוק אכן מתגשמים. כשאחרי ההשלה השישית ארבה הנדידה הופך למעופף, כל המלחמה נגדו היא ללא הועיל: גודלו ענק ואין תקווה! היה זה באמאוס-קוּביָה, בנחלה של האגודה הגרמנית לארץ הקודש. במשך שלושה ימים, עם כל הכוחות, ניסו למנוע מהקבוצות הנודדות מלהגיע לנחלה הפורחת. אך בבוקר הרביעי הגיעו להקות מעופפות ונחתו בכרם. מספר התוקפים היה אדיר, ועד מהרה לא הותירו בסביבה כל עלה ירוק. אחרי שעה התרוממו והכרם עמד קירח כמו באמצע החורף - בדיוק כך קרה גם לעצי התאנה, לזיתים, לברושים, בקיצור לכל דבר ירוק. סלק ובצל (למרות היותם טמונים באדמה) נאכלו מתוכה. מול האכסניה שלנו בירושלים משתרע כבר שנים שדה פלחה גדול, ולרוב גדלים בו שתילי כרובית. השתילים כבר עמדו בדרגת התפתחות מרשימה. בצהריים אחד נחתו להקות הארבה, ואחרי חצי שעה לא נותר ולו צמח אחד. הארבה אינו חס אף על קליפות העצים; הגינה של בית הספר הקתולי הגרמני לבנות[19] נאכלה לגמרי - כל הפרחים והשיחים נפגעו חוץ משניים: החרוב ומין של עץ לילך, שאליהם לא יתקרבו, כמו גם לעצי ההרדוף.

פלישת ארבה לאילת, 6 בנובמבר 2004 (מקור לא ידוע)

המושבות כה צפופות, שכאשר הן עוברות על מסילת ברזל הן גורמות לעצירת הרכבת. הקטר אינו יכול לעבור דרך המסה השומנית והדביקה, ורק אחרי פיזור חול הוא יכול להתקדם, כפי שקרה פעמים מספר במסלול ירושלים-דמשק. מאחר שתהליך העיכול מהיר ביותר והמזון שוהה בגוף הארבה רק דקות ספורות עד להפרשתו, גדולה רעבתנותו וכמויות החומרים הצמחיים שהוא בולע עצומות. במשך 24 שעות עולה משקלו של המזון הנאכל פי כמה על משקל גופו של הארבה עצמו. כפי שכבר נאמר, הזחלים טורפים לעתים גם זה את זה בתאווה גדולה. כשפרט נחלש או שוכב פצוע, האחרים זורקים עצמם עליו וטורפים אותו. פעמים רבות מורכבות מושבות הארבה מגדלים שונים, ובאזורים צחיחים ודלי צמחייה טורפים הגדולים את הקטנים. האויב האדיר ביותר של הארבה הוא אפוא הארבה עצמו.

הארבה הבוגר (המכונף) נשאר אחרי ההשלה השישית עוד כ-20 יום באותה סביבה; כאן הם עפים הלוך ושוב, מחסלים את הצמחייה ולבסוף מתאחדים ללהקה מפלצתית ועפים, כך נראה לי, לכיוון המנוגד שממנו בא הדור שלפניהם.

19 ב'נחלה הגרמנית-הקתולית' שברחוב הלל של היום, היא 'בית הספר שמידט הישן'; כיום המוזיאון ליהדות איטליה וקצין העיר ירושלים.

במעופם הם יוצרים עננים שלמים, הנראים תחילה כפתיתי שלג ונעשים כהים יותר ויותר במרחק. המרחק שאותו הם אמורים לעבור ביום הוא 150 ק"מ.

גודלו של הארבה מגיע עד 7 ס"מ. נראה שהנקבות אינן מתות מיד אחרי הטלת הביצים האחרונה. בין ארבה הנדידה מצאנו כמה נקבות זקנות שליוו את הלהקה בתחילה – אולי כמובילות. הן נשארו עם הזחלים במשך התפתחותם עד שהיו מסוגלים לעוף, ואז עפו עמם. אבל היכן נשארו הנקבות הזקנות האחרות? אולי הן עפו יחדיו אחרי הטלת הביצים האחרונה ואז מתו.

מלחמה נגד הארבה. בכל הזמנים נחשבת התקפת הארבה למכה אמתית, שעצמתה מגיעה בהדרגה כמעט לדֶבר, לרעב ולמלחמה. כל הארצות הטרופיות והסוב-טרופיות סובלות ממכה זו במחזוריות, כלומר יותר ממחצית פני כדור הארץ חשוף להרס שהיא מביאה בכנפיה: באירופה: דרום ספרד, איטליה, יוון, ארצות הבלקן, הונגריה, דרום רוסיה, איי הים התיכון; כל אפריקה, חוץ מהאזורים הפנימיים המיוערים והלחים; מדגסקר, כל אסיה, הפיליפינים, בורנאו ובאופן כללי כל האיים היותר גדולים של האוקיינוס השקט וההודי, אוסטרליה וניו זילנד, אמריקה מקנדה עד ארץ האש, חוץ ממזרח ארצות הברית וחלק מאמריקה המרכזית, כמו כן העמקים החמים של הנהרות הגדולים של ברזיל. אף שכיום נדירים יותר הרעב והמגפות שמסב הארבה הודות לקשר המהיר שבין הארצות, הנזק החומרי עדיין ניכר ומגיע לעתים לכמה מאות מיליונים. כתבי הקודש, סופרים יוונים, לטינים וערבים, תיעדו את זיכרון ההרס שהיה מלווה ברעב ובמחלות, שהפחיתו לעתים קרובות את האוכלוסייה. בזמננו המכה נוראית לא פחות. כך יודעים על מכת הארבה באלג'יר בשנים 1867–1868, שבה נספו ברעב 500,000 ערבים. לכן מובן שנוקטים את כל האמצעים כדי להילחם במכה זו. בירושלים ובארץ ישראל הסתייעו עד כה באמצעי הגנה מכניים. תחילה חיפשו את הביצים כדי להשמידן, אך ההצלחה הושגה רק בקנה מידה קטן. כשהזחלים בקעו וארבה הנדידה איים להרוס את הכול עברו לשימוש בפח גלי. כל משטח אבץ בעיר הוחרם, וכל גגות המחסה נלקחו לשפלה, שם נבנו קירות פח ארוכים ולאורכם נחפרו תעלות וחורים. הארבה נדחף לאורך קירות הפח וכך נפל לתוך התעלות והחורים. הזחלים לא יכולים לטפס על קירות הפח והם נחנקו מהמסה של עצמם. כך נהגו בארגנטינה, שממשלתה מחזיקה ב-30,000 ק"מ מחסומי אבץ. ב-1908 הושמדו כך כ-111,747,000 ק"ג גלמים, דהיינו יותר מ-100 מיליארד ק"ג ו-13,385,000 ק"ג "זבובים", דהיינו יותר מ-300 מיליארד [כך במקור!], ולמרות הכול כאילו לא קרה דבר, הם נראו רבים כמו קודם. כיצד יוכלו אפוא לעמוד בפני הארבה כמה אלפים של פחי אבץ בארץ ישראל? אמנם אפשר להגן כך על כמה שדות בשפלה, אבל אין בכך כדי להשמיד את מכת הארבה. הגלמים השורדים מספיקים מאה מונים כדי ליצור דור חדש בכמות זהה לקודם. בחבלי ארץ לא מעובדים צורת מלחמה זו אינה ישימה, ומלבד זאת היא מסייעת רק נגד ארבה הנדידה ולא נגד השלב המכונף. נגדם ניסו להפעיל אש, עשן ורעש – אבל ללא כל הצלחה. להדברה ביולוגית מדעית באמצעות החיידק *Coccobacillus acridiorum* הממשלה לא הסכימה. חיידק זה שהתגלה ב-1909 במקסיקו במדינת יוקטן גורם לשלשול של הארבה ומביא למותו. מרק בשר המשמר את החיידקים מותז באמצעות מפזר על הצמחים וגורם למגפה קטלנית בארבה. מאחר שהזחלים טורפים זה את זה, מועבר ביניהם הזיהום בזמן קצר ביותר. אך הואיל ואיש לא רצה להפקיד את גינתו או את כרמו בידי אחרים והממשלה גילתה עניין מועט בהדברה המדעית, נעשו רק כמה ניסיונות באמצעי זה – בין היתר גם באמאוס-קוביבה. הניסיונות אמנם הצליחו, אך השפעתם המעשית הייתה מבוטלת כי יש לטפל באותו אופן לא רק בלהקה אחת, אלא בכל הלהקות בשיטתיות. אולי הצרה עוד תביא למצוא מפלט באמצעי זה.

מלבד הנקיטה באמצעים הטבעיים, פנו תושבי הארץ למי שבסופו של דבר אדון לבדו על המלחמה, הרעב וכל מכה. הוכרז על יום תשובה ותפילה, והפטריארך הלטיני לקח על עצמו את התפילה למיגור הארבה. נעשה מה שניתן היה לעשות. במשך חמישה ימים היו כל תושבי ירושלים בחוץ במלחמה עם הארבה. כל החנויות היו סגורות והומתו מיליונים על מיליונים, ולמרות זאת המעופפים השמידו לבסוף את הכול.

צילום דריכה על ארבה. (מתוך: *The Locust Plague of 1915*, Photograph Album, American Colony, LoB and the Matson Collection, 1915)

צילום ריסוס נגד ארבה (מתוך: *The Locust Plague of 1915*, Photograph Album, American Colony, LoB and the Matson Collection, 1915)

הערבים מכנים את הארבה "חיילי אלוהים", כמו שגם בתנ"ך הם מכונים - צבאו של האדון. סופר ערבי תיאר אותם כדלקמן: "ראש להם של סוס, עיניים של פיל, עורף של שור, קרניים של אנטילופת ההרים, חזה כשל אריה, גוף כשל עקרב, כנפיים כשל עיט, ירכיים כשל גמל, רגליים כשל יען וזנב כשל עקרב. שש רגליים להם: שתיים קדימה, שתיים מאחור ושתיים באמצע, ובהן המַסוֹרים. הארבה הולך אחרי מנהיג ומתאסף כצבאות מלחמה; כשהראשונים קמים והולכים, באים האחרים בעקבותיהם. נקבותיהם מטילות את הביצים באדמה קשה וטרשית, שאי אפשר להבקיע אפילו בכלי עבודה חדים; הנקבה מכה באדמה עם זנבה ובעקבות זאת נוצר סדק (תעלת ההטלה) שלתוכו היא מטילה את הביצים".

סופר אחר תיאר באופן מדויק יותר את הטלת הביצים ואת התפתחות הארבה: "הנקבות מחפשות אחר אדמה טובה ובעזרת זנבותיהן חופרות גומות שלתוכן הן מטילות את הביצים, והן עפות משם ונטרפות על ידי ציפורים או מתות בכפור. כשהאביב מגיע בוקעות הביצים הטמונות באדמה ועל פני השטח מופיעים יצורים קטנים המחסלים את כל המזרע שלפניהם עד שהם גדלים ויכולים לעוף. אז הם מתרוממים ועוברים לארץ אחרת כדי להטיל שוב את ביציהם. כשארבה מתקרב לעיר יש להתחבא. כשהם לא רואים בני אדם הם ממשיכים הלאה, וכן יקרה גם כששורפים ארבה והם מבחינים בריח זה".

הופעתם הפתאומית במסות גדולות גורמת לדעה כאילו הם באים מהים. נראה שבשל הופעה זו משווה הקוראן את ההמון הקם לתחייה ביום הדין לארבה. מותר להרוג אותם בכל האמצעים והם מותרים למאכל כבשר ללא דם כמו הדגים, בכל זמן ובכל צורה; אך "תמר אחד טוב יותר מארבה אחד". המשפט "מכניס אורחים יותר מהאיש שנותן את חסותו לארבה", מתייחס לבדואי שלתוך חדרו נכנסו ארבה, והוא איים במוות על האנשים שרצו ללקטם ושמר עליהם עד שהשמש הייתה במלוא חומה והארבה התעופף. אז אמר: "עכשיו תוכלו לעשות אתם כלבבכם כי הם יצאו מחסותי" (אנציקלופדיה של האסלאם, כרך 1).

03

בעלי חיים מוזרים בארץ הקודש

הארץ הקדושה, 54 (1910), עמ' 18–21

בשנה החולפת נתגלה בשטחי האגודה הגרמנית לארץ הקודש בטבחה יצור לא מוכר לעולם המדע ואשר לא נמצא עד כה בשום מקום אחר בעולם.

בטבחה, בתוך בור מים טבעי אשר נוצל לרחצה עוד בימי הרומאים עקב תכונותיו הטרמיות והמינרליות (ולכן בנו סביבו), הבחינו הלזריסטים[20] בסרטנים קטנים ולבנים בינות לדגים. רק ביגיעה רבה אפשר היה ללכוד מעט פרטים. עם תנועת המים הקלה ביותר נעלמו הסרטנים בבוץ. שני פרטים של סרטנים לבנים אלו השייכים למשפחת *Caridida*e נשלחו דרך מר גרוסמן,[21] בעל המלון הגרמני בטבריה, למוזיאון הבריטי בלונדון. ד"ר ו"ג קלמן,[22] מומחה בחסרי החוליות, בדק אותם ותיארם לפרטי פרטים בחוברת מיוחדת של "פעילות החברה הלונדונית ע"ש לינֶה" (*Transactions of the Linnean Society of London*)[23], כרך 11, חוברת 5. תחריט בגודל רבע גיליון מתאר את הסרטן ואת איבריו הייחודיים ביחס ליתר הסרטנים ארוכי הבטן.

צילום סומית הגליל, מין אנדמי שחקר ד"ר משה צורנמל (צילום: הדסה בן הרצל, DOIT)

20 Congregation of the Mission, מסדר נזירים קתולי שמקורו בפריז. נזיריו קרויים גם וינסנטינים על שם ונסן דה-פול, מייסד המסדר בראשית המאה ה-17; הכינוי לזריסטים מקורו במרכזם הראשון שהיה במנזר לזרוס הקדוש בפריז. נציגי המסדר הגיעו לארץ בשנת 1890, כאשר וילהלם שמידט (ר"ל) ונזיר נוסף הגיעו לנהל את מוסדות האגודה הגרמנית והתיישבו בירושלים.

21 מכיוון שהכתבה מ-1910, הרי שהכוונה היא לריכרד גרוסמן (Grossmann, 1873–1916), מייסדו ומנהלו הראשון של "מלון טבריה" (כיום המבנה הריק של אכסניית הנוער על שם מיוחס). גרוסמן עסק בצילום ובאיסוף בתחום מדעי הטבע.

22 הוא ויליאם תומס קלמן (Calman, 1871–1952), זואולוג סקוטי איש העיר דנדי, ששימש בשנים 1927–1936 אוצר המוזיאון לטבע בלונדון.

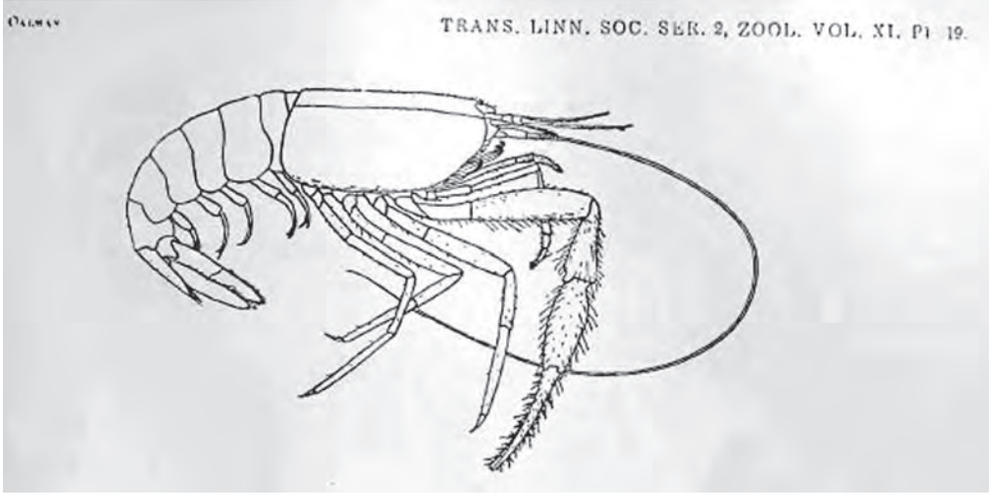
23 נוסדה ב-1788 וקרויה על שמו של קרל לינה (לינאוס) השוודי, אבי הסיסטמטיקה המודרנית במדעי הטבע. חברה זו מובילה בעולם בחקר הסיסטמטיקה, ומחזיקה ברשותה את כל אוספיו של לינאוס.

ד"ר קלמן קבע מיד שבעלי חיים אלה הם עיוורים לחלוטין. עובדה זו וכן צבעם הלבן של הסרטנים מעלים את האפשרות שמקום חיותם הוא במקווי מים תת-קרקעיים. אך לאיזה סוג של סרטנים ארוכי בטן יש לשייך מין זה? סימנים רבים מעידים כי המין משתייך לסוג פונטוניה, בעוד שסימנים חשובים אחרים מורים על הסוג קפצן. סימנים מובהקים יותר אינם תואמים אף לא אחד מסוגים אלו, ומחייבים קביעת סוג ומין חדשים לגמרי למדע בשם סומית (*Typhlocaris*). עד כה היו ידועים רק שני מינים של סרטנים תת-קרקעיים עיוורים מהסוג קפצן, האחד נמצא בקובה והאחר בטקסס. ד"ר קלמן הזמין לשם השוואה פרטים של המינים הללו מהמוזיאון הלאומי בארצות הברית. בדיקתו העלתה שהם שונים בתכלית מהפרטים שנמצאו בטבחה. שני הפרטים שהועברו למוזיאון הבריטי נמסרו שם למשמרת בשם סוֹמית הגליל (*Typhlocaris galilea*; בעבר נקרא *Typhlocaris calman*), מאוחר יותר נתפסו בטבחה שישה פרטים נוספים וגדולים יותר של הסומית, והרי הם שמורים במוזיאון של אכסניית פאולוס הקדוש בירושלים.

המעיינות ומקווי המים המצויים בנחלת האגודה בטבריה[24] היו מוכרים היטב לחוקרי הטבע של ארץ ישראל מזה שנים רבות. לבד מהסוג והמין החדש של הסרטן ארוך הבטן, היו במקום דגים מיוחדים במינם שרק שם ניתן היה לצפות בהם היטב ולחקרם. מדובר במיוחד במעיינות עין-א-טין ועין א-טבחה.[25] במחקריו הנרחבים על סוריה וארץ ישראל מיקד החוקר הצרפתי ד"ר לורטֶה[26] את תשומת הלב בין היתר בדג טברנון שמעון (*Tristramella simonis*; בעבר נקרא *Cromis simonis*) שמצא כאן, וגם הכומר וחוקר הטבע הנרי בייקר טריסטרם התייחס אליו בספרו "עולם החי והצומח של ארץ ישראל" (*Flora and Fauna of Palestina*).

וכך כתב ד"ר לורטה:

במקווי מים אלו מוצאים הטלות של הדג טברנון שמעון. גודל הביצים כקוטר כדורי רסס מספר 4 וצבען ירוק עמוק. נקבת הדג מכינה גומה בין צמח הסוף לשורשיו ומטילה בתוכה 100–200 ביצים. לאחר ההטלה היא נותרת באפיסת כוחות בקרבת מקום. הזכר לעומתה נרגש ביותר ושוחה מסביב להטלה ומעליה, מן הסתם כדי להפרותה. לאחר כמה דקות הוא מעביר את הביצים אחת אחת לתוך פיו ושומר עליהן בצדי חלל הפה הנראה מורחב ונפוח שלא כמידתו. אמנם כמה ביצים נשמטות מפתחי הזימים, אך הן נשארות צמודות אף כי אינן דבוקות זו לזו. רק בהיתפסו

סומית הגליל שצוירה והוגדרה על ידי קלמן שהגדיר את המין סומית (מתוך: *Transaction of the Linnean Society of London*, 1909, 11:93-97, plate 19)

24 הכוונה כמובן לנחלת האגודה בטבחה!

25 עין א-טין הוא עין התאנה, מעיין שנובע מדרום לתל כנרות (הוא תל ע'ורימה) ויצר ביצה שיובשה רק ב-1925; כיום מצוי בשטחי המעבדה לחקר הכנרת ואתר ספיר. עין א-טבחה הוא הגדול במעיינות הנובעים בבקעה זו, קרוי גם עין נור ובירכת עלי א-דאהר (שכנראה שיפץ את הבריכה). עין א-טבחה נמצא בתחומי אגודת ANSMI האיטלקית, שבין מנזר הלחם והדגים הגרמני-בנדיקטיני לשטח כנסיית הבכורה או שולחן האדון הפרנציסקנית. על המעיין מכסה מבנה מתומן.

26 לואי שרל אמיל לורטה (Lortet, 1836–1909), צרפתי חוקר מדעי הטבע, פיזיקאי, בוטנאי וזואולוג, וכן אגיפטולוג ידוע. הוא סייר בארצות המזרח הקרוב החל מ-1873 ועד למותו. ערך שישה מסעות מחקר בארץ, האחרון ב-1897, ובין היתר תיאר את הדגים בכנרת. פרסם ספרים חשובים והיה חבר באגודות מחקר גאוגרפיות.

ובהיאבקו על חייו מרפה הזכר מאחיזתו בביצים. בתוך "מדגרה" מוזרה זו עוברות הביצים את כל שלבי התפתחותן. הדגיגים בוקעים בפי אביהם, ואף כי הם לחוצים "בכלאם" הם נשארים צמודים כגרעיני הרימון הבשלים...

פיו של "האב האומן" מתרחב עתה למימדים כאלה שאינו יכול כלל לסגרו ומראהו מוזר ביותר. דגיגים אחדים מוצאים מפלט בין הזימים. האחרים נשארים בתוך פי האב, כשפני כולם מופנות החוצה. הם יוצאים מתוך מחבואם רק כאורכם מגיע לכארבעה צול [הוא אינטש, שווה ל-2.54 ס"מ] וכאשר לא נשקפת להם סכנה בחוץ. מפליא איך הזכר נושא בפיו 200 דגיגים יכול להיזון במשך כמה שבועות בלי לבלוע עם האוכל כמה מצאצאיו. הטלת הדגים מתרחשת באביב.

דג מפורסם אחר שנתגלה לא מכבר על ידי ד"ר לורטה בעין-א-טבחה ואינו מצוי בכנרת הוא אמנונית יוסף (*Astatotilapia flavi Josephi*; בעבר נקרא *Chromis flavii Josepfi*).

המין שלישי שגילה ד"ר לורטה הוא אמנון הגליל (*Sarotherodon galilaeus*; בעבר נקרא *Chromis microstomus*). דג זה מצוי לדעתו רק בעין-א-טבחה ובעין א-טין. המין שגילה טריסטרם, טברנון ליסתני (*Tristramella sacra*; בעבר נקרא *Hamichromis sacera*), מצוי לרוב על פי עדותו במי המעיינות הנזכרים, ונראה שפרטיו נמשכים לכאן בשל חום המים. גם למין זה התנהגות רבייה דומה לזו של הטברנון שמעון שהוזכר לעיל. יש לציין גם דג אחר, שפמנון (*Clarias*; בעבר נקרא *Clarias macracanthus*) השכיח במעיינות טבחה ומכונה בפי העם "ברבוט". דג זה מגיע לאורך של רגל (=30.48 ס"מ), אוהב קרקע בוצית ומחפש אותה בעיקר להטלה.

טריסטרם מספר כיצד רצה לחצות באביב של 1887 תעלה שעומקה לא עלה על רגל והיא נמשכה כחוט מן המעיין אל האגם. פתאום ראה תהלוכה מתמשכת של דגים אלה העולים בתעלה מן הכנרת אל המעיינות, נראה שלצורך רבייה:

"בלא לשים לב לנוכחותי הקרובה, נעו הדגים בשורה, כאשר ראשו של דג צמוד אל זנב הקודם לו. היו מקומות בהם הייתה התעלה כה רדודה, שחצי גופם העליון של הדגים היה מחוץ למים. במקומות אחרים, למרות שהמים נעלמו כליל מתחת לחול וחלוקי נחל, הדגים נדחקו קדימה כמו בתוך המים. תפסתי כמה מהם וזרקתים הצדה. הם השמיעו קול הדומה ליללת חתולים וחיפשו במרץ רב את דרכם בחזרה אל המים, מעל לעשב וסלעים. בחרתי שישה פרטים, שאורך כל אחד מעל 3 רגל, הכנסתים לשק שאלתרתי ממעילי הנחתים ושמתיו על סוסי. כך הבאתי אותם לאוהלי שהיה מרוחק כשלוש שעות הליכה משם. כל אותה עת המשיכו להשמיע קולות מוזרים כמו בתחרות. לא רק שהיו רעננים ועליזים בתום שלוש שעות רכיבה - הם נותרו בחיים עוד יומיים. האחרון ששרד הוכנס שוב לתוך המים. טעמו של בשר הדג הדומה לזה של הצלופח היה טעים ביותר ועלה על טעמם של דגי כנרת אחרים. גם ד"ר לורטה מאשר שדגים אלה משמיעים קולות".

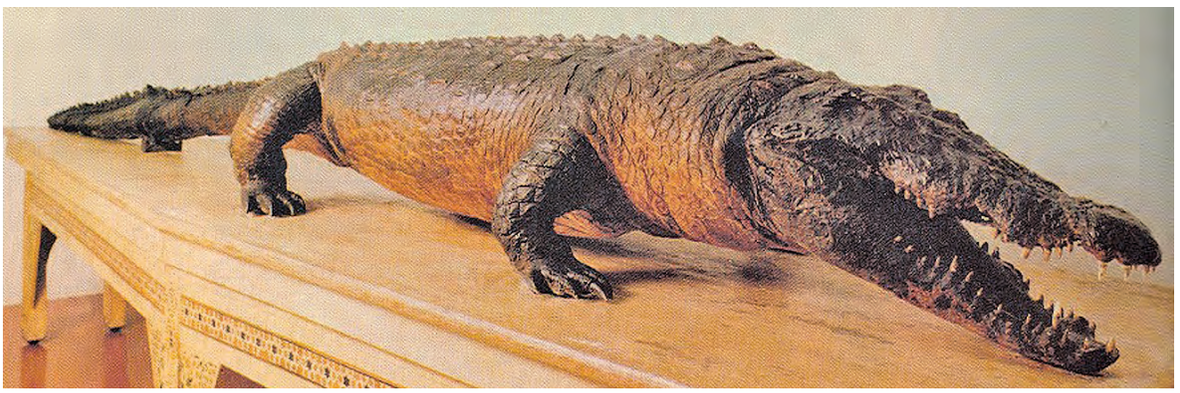
פרטי ארבעת המינים שנזכרו לעיל שרויים עתה בכוהל במוזיאון החדש של אכסניית פאולוס הקדוש, וגם כמה דגיגים של טברנון שמעון שהוצאו מפי אביהם. הם משמשים להדגמה לתלמידינו הצעירים, לעולי רגל רבים ולמבקרי הבית האחרים.

04 תנינים בארץ ישראל

הארץ הקדושה, 65 (1921), עמ' 117–119

קשה להאמין שבאזור קטן בארץ ישראל (בשפכו של נחל זרקא [כיום: תנינים] לים, בין יפו לחיפה), חיו תנינים עד לאחרונה, בשעה שבמצרים הם נכחדו זה מכבר ויש להעפיל עד למקורות הנילוס כדי לראותם בטבע.

אמנם אין בידינו עדויות ישירות של צייד או של חוקר טבע מהימן שלכדו תנין או לפחות ראו אותו בבירור, אך אין ספק כמעט שלפחות ארבעה תנינים ניצודו שם בזמן האחרון. האלמנה צלר,[27] שעודה בחיים, סיפרה בשנה שעברה לחוקר הטבע הנודע דוקטור מסטרמן[28] על תנין שניצוד ב-1869: "בהיותנו בנצרת שמענו רבות על התנינים בנחל הזרקא. באחד הימים סיפור לנו איש נצרתי ששהה באזור זה שניצוד בו תנין ופגרו עדיין מוטל, ובעלי הבטיח לו בקשיש הגון אם יביאהו. הראש, השלד והזנב היו שלמים, אך הרגליים חסרו. הפגר התייבש מהשהייה בשמש, אך הסירחון שנדף ממנו עדיין היה עז. בעלי אמר מיד שהכומר טריסטרם יקבל את הראש שנחתך בקפידה, ומאחר שנסענו לאירופה, לקחנו עמנו את הראש ובעלי נכח בהצגתו לפני האספה המדעית בלונדון. באותה עת בא איש מאום-אל-פאחם שבדרום הכרמל והביא כמה ביצי תנינים, אף הן מנחל זרקא. צורתן לא הייתה כשל ביצה והן לא היו חלקות כביצי יען, אלא נראו כאבנים לבנות והכילו חומר צהוב ודביק. היה זה לפני 51 שנים".

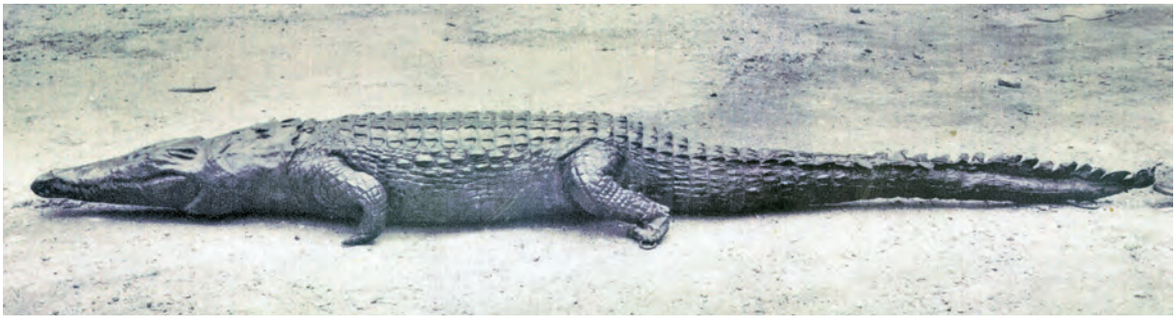
פוחלץ תנין, אותו הביא עימו הדוכס הבווארי מקסימיליאן יוסף ממסע עלייה לרגל ב-1838. הפוחלץ, ממצרים או מהארץ, שמור ב'חדר האורינטלי' של אוסף המאובנים במנזר בנץ (Banz) שבפרנקוניה העילית (Oberfranken) (צילם: חיים גורן)

ב-*Quarterly Statement*, כתב העת של קרן המחקר הבריטית[29] מחודש ינואר 1921, מוסיף ד"ר מסטרמן ששמע בעצמו ממר צלר פרטים נוספים. ד"ר מסטרמן משער שייתכן שרגלי התנין נטרפו בפי צבועים, תנים או כלבים ומציין שבשהותו בגליל שמע לעתים מזומנות על מציאת ביצי תנין.

27 יוהנס צלר (Zeller, 1830–1902) הגיע לארץ ב-1857 כמיסיונר בשירות ה-Church Missionary Society הבריטית; שירת תחילה בשכם ומשם עבר לנצרת בה שהה כעשרים שנה והקים את הקהילה האנגליקנית בעיר. ב-1876 עבר לירושלים וניהל את בית הספר לנערים שהקים הבישוף סמואל גובאט (Gobat, 1799–1879), שבתו, Hanna Maria Sophie, נישאה לצלר, והיא זו שמסרה את המידע.

28 ארנסט ויליאם גרני מסטרמן (Masterman, 1867–1943), רופא-מיסיונר, למד רפואה באדינבורג וב-1892 הוצב בבית החולים של "האגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים" ברחוב הנביאים בירושלים. הוא שירת בארץ עד 1914 ושילב עבודה רפואית במחקר מדעי. הוא נודע, בין היתר, כנציג "קרן המחקר הבריטית" בירושלים, מטעמה סימן בין 1900–1913 את גובה פני ים המלח על סלע בולט ליד עין פשחה, הוא "סלע ה-P.E.F."

29 בשמו המלא Palestine Exploration Fund, Quarterely Statement.

תנין שנמצא בגנזי ה-P.E.F. בלונדון, ונשלח על ידי הכומר צלר מנצרת לטריסטרם, שלא הצליח לצפות או לצוד תנין בארץ ישראל (צילום: ידין רומן, P.E.F.)

על נוכחות תנין בשנת 1872 כותב הכומר הנרי בייקר טריסטרם, המומחה המובהק ביותר בזמנו לעולם החי בארץ ישראל בספרו *Natural History of the Bible*[30]: "יש לנו הוכחות ברורות לנוכחות תנינים בארץ ישראל בזמננו בביצות של נחל זרקא או תנינים, הנובע לא הרחק, בשומרון, וזורם דרך שפלת Savon [=השרון]. כבר פליניוס וסטרבו מזכירים את נוכחותו של התנין שם, והנוסע-חוקר פוקוק[31] מזכיר את לכידתו של תנין במקום עוד במאה הקודמת. ערביי הסביבה מכירים אותו היטב, וב-1872 הביא לי אחד מהם תנין שאורכו 9 רגל שזה אך ניצוד, ואשר ראשו ושלדו עדיין שמורים עמדי".

מעורו המרשים של תנין שלישי שנמצא בזרקא בשנות ה-80, אפשר להתפעל עד היום בווילה של סכופניק בחיפה.[32] הקונסול, הבעלים הקודמים של התנין שעודו בחיים, קנה אותו מפלאח שצד לטענתו את התנין ליד הזרקא. יעקב ביצר,[33] הבורסקאי הגרמני שטיפל בעור התנין וחי עדיין, זוכר היטב את הפלאח אשר הביאו. בעור התנין המרשים היה חסר הראש שרוצץ כולו וארבעה טפרים. את אלה קיבל המהנדס שומאכר[34] למזכרת, כי הוא גילה עניין ברכישת התנין כולו אבל זה כבר הובטח למר סכופניק. כאשר הגברת ניוטון,[35] בעלת הווילה הנוכחית, רכשה אותה, עמדה על כך שעור התנין יישאר בה ואף ביקשה מאחיו של מר סכופניק, שהיה בקי בכל הפרטים, לחבר מסמך בעניין זה. הוא נפטר בינתיים וחבל שהמסמך אבד, אך אפשר למצוא מידע על אודותיו בעיתון המצרי *Egyptian Gazette*.

על תנין רביעי שנמצא במאי 1893 מדווח ד"ר מסטרמן, על סמך מכתבים. קלרק והווארד, שני אדונים מירושלים, פגשו ליד שער מנזר הכרמליטים בחיפה פלאח שהיה שקוע בשיחה עם משרת המנזר כשלרגליהם תנין... הפלאח ניסה למכור אותו לאחד הכמרים במנזר הכרמליטי אשר קנה ממנו שתי ביצי תנין יום קודם לכן. מר קלארק לא הסתפק בראיית הביצים וקנה אותן מהכומר. "לביצים הייתה צורת נקניק קיימברידג'. הן היו מעוגלות משני קצותיהן, צבען תכלכל-לבנבן, וקליפתן דמויות החרסינה הייתה מצוירת כמו עור חזיר מעובד". לאחר מכן הגיעו הביצים למר סלה מריל, קונסול ארצות הברית [בירושלים],[36] ונמכרו עם אוסף המוזרויות הגדול שלו לקולג' הווארד.[37]

30 מדעי הטבע במקרא, יצא לראשונה בלונדון ב-1867 בהוצאת ה-Society for Promoting Christian Knowledge, וזכה למהדורות רבות.

31 ריכרד פוקוק (Pococke, 1704–1765), איש דת בריטי וחוקר. סייר באזור בשנים 1737–1741; ב-1738 ביקר בארץ ונודע כאחד מהראשונים שהטילו ספק במסורות דתיות מקובלות שהועברו לכל המבקרים כאן.

32 סכופניק שימש כנציג הקונסולרי הספרדי בחיפה גם במהלך מלחמת העולם הראשונה. לא עלה בידנו למצוא את פרטיו הביוגרפיים.

33 הכוונה כנראה ליוהנס ביצר (Bitzer, 1853–1917), טמפלר איש המושבה בחיפה.

34 גוטליב שומאכר (Schumacher, 1857–1925), טמפלר, מהנדס, מודד וארכאולוג, מהחשובים והמשפיעים בקרב אנשי המושבה הגרמנית בחיפה.

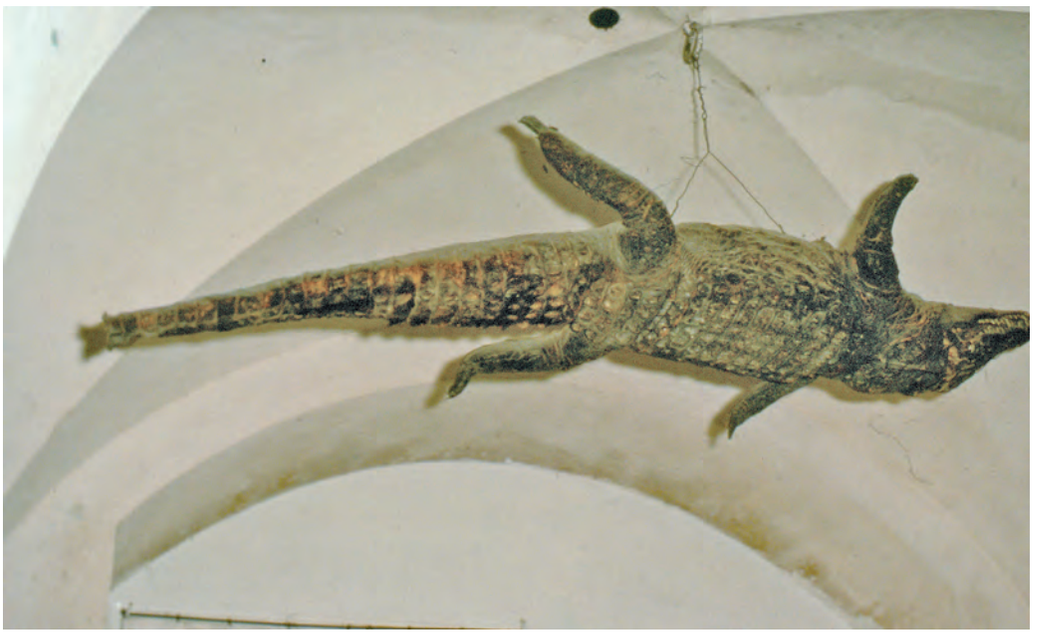
35 פרנסס ניוטון (Newton, 1871–1955), מיסיונרית אנגליה שחייתה בחיפה ועל הכרמל מ-1889 ועד ל-1938.

36 סלה מריל (Merrill, 1837–1909), קונסול ארה"ב בירושלים בשנים 1882–1885, 1891–1894, 1898–1907, ואיש דת. כבר בשנות ה-70 של המאה ה-19 שימש ארכאולוג של החברה האמריקאית לחקר הארץ, היה מעורב רבות במחקר ונודע באיבתו לאנשי המושבה האמריקאית.

37 כך! והכוונה מן הסתם לאוניברסיטת הרווארד.

כששאלו את הפלאח על מקור התנין הסביר שעם חלוף הגשם ובואו של חום הקיץ, עוזבות הנקבות את מקווי המים כדי להטיל את ביציהן ולהדגירן בשמש (ידוע על שני מקווי מים המאוכלסים בתנינים). שניים מחבריו ראו במשך היום עקבות תנינים בסביבה, והוא הצטרף אליהם כדי לראות אם תופיע תנינה במחצית הראשונה של ליל הירח. כאשר זה עלה, יצאה התנינה ממקווה המים והחלה להטיל את ביציה במרחק 20 יארד מן המים. הם חסמו חרש את דרכה למים, ירו בה והיכוה למוות, הביאו אותה לביתם ואכלו את בשרה. לשאלתו של מר קלארק אם הוא חושב שיש תנינים נוספים בבריכות הנחל, ענה: "כן, אבל הם כה חוששים שרק לעתים רחוקות אפשר לראותם. למי יש סבלנות לחכות להם? כאשר הנקבות מטילות ניתן ללוכדן". הוא עצמו טרם צד תנין קודם לכן, אך קרוביו צדו פרט אחד בשנה שחלפה ואכלו את בשרו. מר הווארד קנה ב-20 פרנק את העור הטרי שהיה ללא פגם. הוא ניקה וייבש אותו עם מר קלארק במלון, וכאשר נסע לאנגליה נתן אותו במתנה ל-P.E.F. [Palestine Exploration Fund, הקרן לחקר ארץ ישראל], בתנאי שיוצג במוזיאון המיועד לכך תוך ציון שמו כנדבן.[38]

למרות הוכחות אלו על נוכחותם של ארבעה תנינים לפחות בנחל זרקא בתקופה שבין 1869–1893, מוזר הדבר שאף עד מהימן ומוכר לא ראה תנין חי ליד הנחל או בתוכו. המהנדס שומאכר מחיפה תיאר ב-*Quarterly Statement* משנת 1887 את מאמציו לצוד תנין בעזרת בדואים מקומיים, וטען שאי אפשר היה לטעות בעקבות התנינים הטבועות בחול ובסוף שנדרס בנתיב ירידתם למים. הבדואים הכניסו למים פיתיון – חצי עז קשורה בקרס ובשרשרת ברזל, וכשבדקו למחרת הפיתיון נעלם ורק השרשרת נותרה. כל החיפושים במעלה הנחל לא הועילו. הוא [שומאכר] יכול היה רק להעיד: "בביקורנו השני ליד הבריכה הראה עצמו לרגע תנין ליד הגדה אך לא נצפה שנית". נראה שהתנינים לא נכחדו כליל. בשנים 1912 ו-1913 הציע לי כמה פעמים רקטור קנדלר[39] המנוח לרכוש מאדם אמין מהסביבה תנין מהזרקא תמורת 100 פרנק עבור מוזיאון פאולוס הקדוש בירושלים. מאחר שלא עמד לרשותי סכום כסף למטרה זו, נאלצתי לוותר. האם יבוא בקרוב מישהו ויספק הוכחה ניצרת שעדיין חיים תנינים בזרקא?

התנין שהיה תלוי כמובייל באוסף האב שמיץ במרתף האגודה הגרמנית לארץ הקודש בירושלים (צילום: יוסי לשם)

חיפה, אפריל 1921

38 התנין אכן הגיע למשרדי הקרן בלונדון והועבר בשלב מסוים למוזיאון לטבע בקנסינגטון, לונדון, שם הוסיפו לתנין את הראש; נראה שהוא נמצא עדיין שם. פרופ' שמעון גיבסון, שסיפק לנו מידע זה, הוסיף גם תצלום של התנין.

39 קנדלר ניהל אז את המוסדות הגרמניים-קתוליים בחיפה.

05

מה שמספרים על נחשים והכשות

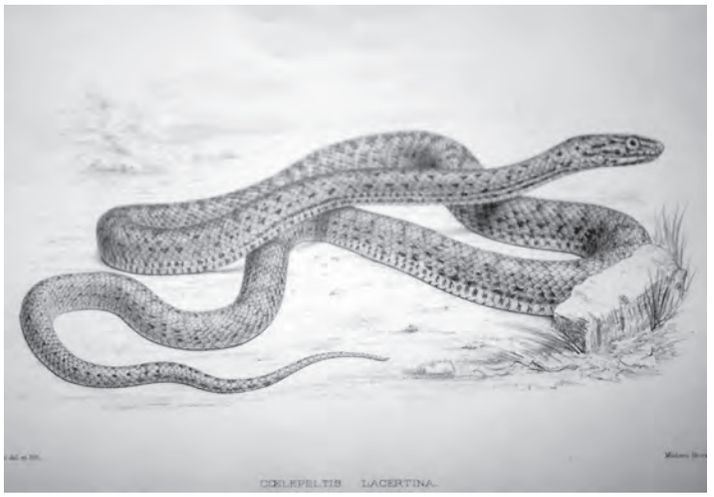
הארץ הקדושה, 66 (1922), עמ' 119–122

בשנה זו פגעה מכת נחשים קשה בכל אזור הכנרת. כתוצאה מכך צפו ועלו סיפורים רבים, ישנים וחדשים, פרי המציאות ופרי הדמיון, על נחשים, הכשות ודרכי ריפוין. אין לתמוה על כך שכל מספר מנסה לעלות על חברו, זה אופייני לא רק במזרח. הסיפורים אינם זהים, כי תשומת הלב שמעניק השומע, הפליאה שהוא מביע ורצונו לדעת עוד מפתים את המספר לדיווחים עתירי דמיון. ואם עוד מעמידים למספֵּר שאלות, אז אי אפשר תמיד לומר שטיפש אחד יכול לשאול יותר שאלות מאשר מאה חכמים יכולים לענות. למדריך אמתי יש תמיד תשובה. כך אמר מורה הדרך שלי בדרך מיריחו לירושלים. ומספר טוב יודע הרבה, הרבה מאוד, ותשובותיו נובעות מאליהן. ובאשר לסיפורים על נחשים: אני מכיר מיסיונר בעל כושר רטורי, היכול לבדר את מאזיניו במשך שעות ארוכות בספרו על נחשי מרכז אמריקה.

חיוויאי בולע צפע (צילום: יורם שפירר)

נחזור לארץ ישראל. כמות הנחשים בארץ רבה מאוד. לפני המלחמה ספרנו במוזיאון פאולוס הקדוש כ-20 מינים שונים, חלקם ארסיים. הזעמן השחור (*Dolichophis jugularis*) הוא הגדול מכולם, ואף שהוא מסוכן פחות מנחשים אחרים, גורמת הופעתו הפתאומית לבהלה ניכרת גם לאמיץ שבאנשים. הערבים מספרים סיפורים הרפתקניים ביותר על נחשים אלו, וטוענים שהם מסוגלים לעוף ולהפיל אדם מלוא קומתו ארצה, ואם יתנגד, יקדחו בו חור. אורכו של הזעמן השחור מגיע ל-2.5 מ' ועוביו - כמעט לזרוע אדם, והוא נפוץ במיוחד בכרמים ואינו ארסי.

תלום קשקשים (מתוך: "החי והצומח של ארץ ישראל", הנרי בייקר טריסטרם)

הנחש השני בגודלו הוא צפע ארסי, שנראה לעתים רחוקות ביום ופעיל בעיקר בלילה. אולם נראה שהמסוכן והגרוע מכולם הוא השפיפון (*Pseudocerastes fieldi*), שאורכו מגיע ל-25-30 ס"מ בלבד. ובכל זאת שומעים יחסית מעט על מקרי אסון. "שנה זו", כותב לנו ביולי האב זונן מטבחה,[40] "היא שנת הנחשים הגדולה, וכל מיני נחשים פוגעים בנו". גם עקרבים מופיעים השנה יותר מבדרך כלל, כותב האב זונן. כמעט כל שבוע שומעים על הכשות, ולצערו המקרים מסתיימים לעתים קרובות במוות. לפני שבוע לעת ערב הכיש נחש בכפר נחום את האח רוגרסיוס, פרנציסקני גרמני, בזמן שהאכיל את סוסו. מיד טיפלו בו כי הבחינו שהנחש ארסי. הבהילו אותו עוד באותו לילה לבית החולים הסקוטי בטבריה המרוחקת שלוש שעות, אך איחרו את המועד והוא מת למחרת.[41]

שפיפון (צילום: איל ברטוב)

40 יוהנס זונן (Sonnen, 1856–1957), כומר לזריסטי גרמני, הגיע לארץ בשנת 1901 ושירת בה עד למותו. עבד בירושלים וב-1905 נשלח לנחלה בטבחה, אותה ניהל מאפריל 1910 ועד לספטמבר 1913. נקבר בחלקת הקברים בגן אכסניית סנט צ'רלס במושבה הגרמנית. לזכותו כמה פרסומים, ובהם על הבדואים והחקלאות באזור הכנרת, וכמה איסופי מוצגים מדעיים, שנכללו במוזיאון אותו הקים שמיץ.

41 איש המנזר הפרנציסקני בכפר נחום, כמובן שלא השתייך לגרמנים הקתולים בטבחה אבל בכל זאת צוין על ידם כ-Landsmann. בית החולים הסקוטי בטבריה (כיום המלון הסקוטי) נחנך ב-1894 ונוהל על ידי "הרופא הגלילי" ד"ר דייויד ואט טורנס (Torrance, 1862–1923), עד למותו מלבד הפסקה במלחמת העולם הראשונה.

בטבריה נפגעו בתקופה האחרונה שישה אנשים ביום אחד מהכשת נחש. חמישה מהם הובאו מיד לבית החולים האנגלי,[42] וקרוביו של השישי קראו לעזרה בה בעת למשביע נחשים המכונה "רפאי" [Rafa'i בגרמנית]. בארץ זו עדיין שולטות השקפות משונות, ואנשי נחשים אלו נודעו בכוחם לבטל את השפעתה של הכשת נחש. בין ערביי עבר הירדן יש שבט מיוחד המתמחה במלאכה זו. כמה רפאים פזורים בטבריה ובכפרים שבסביבותיה, והם זוכים להערכה רבה. כשנחש מכיש אדם, שולחים מיד לקרוא לרפאי. מספרים שהרפאי קובע על פי השליח הבא אליו אם יש סיכוי לריפוי אם לאו בנקטו שיטה מוזרה; הוא מכין שיקוי מחלב, שמן ורוק מפיו ומערבב אותם יחדיו. על השליח לשתות את המשקה. אם הוא מתגבר על גועל הנפש ואוצר את המשקה בתוכו, יש סיכוי להצלת החולה. אם הוא מקיא, אפסו לכך הסיכויים. מספרים על נער שנחש הכישו ליד צפת. אביו רץ מיד לכפר המרוחק כשעת הליכה בלבד וביקש מהרפאי לעזור לבנו. הלז נתן לאב את כוס השיקוי. הוא התגבר על הגועל שאחז בו ושתה. אך אבוי, הוא לא הצליח "להחזיק" את המשקה בתוכו, והכול פרץ החוצה מפיו ומנחיריו. היה זה סימן רע מאוד והרפאי סירב להתלוות אל האב. לאחר שהרבה להפציר בו ניאות לצאת לדרך אך לשווא. הנער מת בו ביום.

כיצד מטפל הרפאי בחולה? בטבריה מספרים על הטיפול בילד הנזכר, שהושקה לא בכוס אחת של שיקוי אלא ב-20 רוטל חלב ושלושה רוטל שמן שאותם היה חייב לשתות תוך 12 שעות.[43] כאשר מחשבים את הכמות, אם רוטל שווה לשלושה ליטרים, המספרים אינם נשמעים אמינים. בכל אותו זמן גם עיסו את החולה, אבל כאמור הוא מת כעבור 12 שעות.

המקרה המצער הזה מעסיק כרגע את הממשל. הלוואי שיביא לכך שאחרים במצב כזה יפנו במהירות האפשרית לקבל סיוע רפואי. נראה שדרכי ריפוי אגרסיביות קיימות בקרב חוגים ועמים, וקשה לקבוע אם יש בהן תועלת רפואית. במקרים רבים מאמינים בתרופות אלו מאות שנים, כפי שנראה בהמשך גם באשר לתרופה לעקיצת עקרב.

האנשים כאן, והנוצרים בכללם, מאמינים כמעט כולם בשליטה של הרפאים בנחשים ומספרים עליהם סיפורים שלא יאמנו. בעבר הירדן אמורים להיות אנשים המחזיקים נחשים באוהליהם ובשדותיהם כשומרים, ואיש לא יעז להיכנס לשדהו של רפאי או לגנוב מרכושו כאשר הנחש הופקד כשומר. יום אחד עברה ליד אוהלו של רפאי תהלוכת נישואין, והוא הזמין את האורחים לנוח בצלו. בשעות אחר הצהריים רצו בני החבורה להמשיך בדרכם כדי לשוב לביתם לפני השקיעה, אך הוא הפציר בהם להישאר. הם דחו את הזמנתו ולבסוף המשיכו בדרכם בניגוד לרצונו. רק התרחקה החבורה כ-50–100 צעדים והנה נחש דולק בעקבותיהם. היה זה שומרו של הרפאי. הוא הקיף את החבורה והדף אותם חזרה למאהל. רק כשבעליו אותת לו, נעלם. בפחד ואימה נשארו כך כל הלילה ורק עם בוקר שחררם הרפאי.

כנגד עקיצת עקרבים קיים כאן אמצעי פשוט וזול - תופסים עקרבים חיים, וזה דבר של מה בכך כי הם שורצים מתחת לכל אבן, זורקים אותם לתוך בקבוק שמן וכאן הם מתפתלים ופולטים את ארסם עד שנשמתם פורחת. בשמן עקרבים זה מושחים את הפצע שגרמה עקיצת העקרב ומיד פגים הכאבים והנפיחות יורדת. מי לא יעלה בדעתו להשתמש באמצעי זה הנהוג כאן מאות שנים? לפני 300 שנה מת הקדוש פרנץ מסאל,[44] שבין כתביו נמצאו גם השערות קדומות על מדעי הטבע. גם הוא כותב שארס עקרב המומס בשמן הוא אמצעי בדוק נגד עקיצות. כמה זמן פעיל אמצעי ריפוי זה? האם בכל זאת אין אמצעים טובים ממנו?

42 הכוונה כמובן לבית החולים הסקוטי; לא היה קיים בטבריה בית חולים אחר באותו הזמן.

43 יחידת משקל שהייתה נהוגה בארץ בתקופה העות'מאנית. יש נתונים שונים לגבי ערכה המדויק. לונץ כותב: רוטל - 12 אוקיא - 6 פונט - 2.904 ק"ג.

44 פרנציסקוס מסאל (Sales, 1567–1622), הבישוף של ז'נבה, פעל רבות לשיקום מעמד הכנסייה הקתולית בקרב הקלוויניסטים. על שמו המסדר הסלזיאני שנוסד בידי 'דון' ג'והן בוסקו במחצית השנייה של המאה ה-19 וקיבל אישור אפיפיורי ב-1873. בארץ: בקרמיזן, בית ג'ימאל ונצרת.

06 דורסי היום של ארץ ישראל

הארץ הקדושה, 57 (1913), עמ' 224–230

כאשר עמדתי לקבוע את נושא הרצאתי התכוונתי לדבר באופן כללי על עולם הציפורים של ארץ ישראל. בבדיקה יסודית נוכחתי שהנושא רחב מדי, ונאלצתי להצטמצם בתחום אחד בלבד והוא – העופות הדורסים. גם מתחום זה אוציא מהרצאתי את דורסי הלילה או את הינשופים, ואקדיש את שיחתי רק לדורסי היום.

כבר דוד, המלך-הנביא, כה הוקסם מציפורי ארץ הקודש, ממספרן הרב, מהוד מעופן, מתפארת לבוש נוצותיהן, מנועם שיריהן, עד שביקש מהן להצטרף אליו לשירת תשבחותיו לאלוהים: "הַלְלוּ אֶת-יְהוָה, מִן-הַשָּׁמַיִם...וְכָל-בְּהֵמָה; רֶמֶשׂ, וְצִפּוֹר כָּנָף" (תהלים קמח, 10). ואדוננו ישוע בעצמו – האם לא הזכיר תדיר את העופות שראה סביבו כדי להסביר את אמתות הברית החדשה לעם? הוא פנה אל הנשרים או אל העורבים ואחר כך אל היונים או אל הדרור, אל התרנגולות ואל אפרוחיהן, כדי להמחיש לנו במראה עיניים ובמופת את אהבתו הגדולה אלינו.

לא אחד מכם אמר ודאי בלבו בדרכו להרצאה הזאת מה מייחד את ציפורי ארץ ישראל. הרי אין רואים כאן בירושלים אלא דרורים, סיסים, נחליאלים ועורבים אחדים וזה הכול. ואכן מי שנשאר בתחום העירוני ואינו פוקח במיוחד את עיניו, יכול להניח שיש רק מבחר מצומצם של מיני ציפורים בארץ ישראל. ובכל זאת ב-1888 יכול היה האב האנגליקני טריסטרם להגדיר ולתאר 348 מינים של ציפורים רק בארץ ישראל. ערכם של פועלו ושל ספרו על בעלי החיים בארץ ישראל תקף עד היום, אולם מדע בעלי החיים התקדם באופן ניכר מתקופתו וכיום מתקרב מספר המינים שנוכחותם בארץ הקודש מוכחת ל-500.

נשרים במצוק (מתוך: *Voyage in Orient* ,Rudolph)

דווקא בארץ ישראל הקטנה שוררים תנאים מיטביים לקיום מינים רבים, בשל מגוון בתי הגידול הקיימים בה: הפסגות המושלגות של הלבנון; העמקים הטרופיים המיוחדים של בקעת הירדן; הביצות המהבילות של החולה מול ערבות החול במזרח ארץ הקודש ובדרומה המפרידות בינה לבין מדבריות

ערב; המים המתוקים של ים כנרת והמים המלוחים של הים התיכון; העמקים המטופחים לאורך חוף הים וההרים השטוחים של הרי מואב, כל זאת בטווח של כ-200 ק"מ, כולל שטחים רחבי ידיים שאינם מאוכלסים כלל ושטחים אחרים צפופים למדי.

תנאי נוסף תורם לגיוון הרב של מיני בעלי החיים בארץ הקודש. בארץ זו נפגשים שלושה עולמות שונים של בעלי חיים: האירופי או הפלארקטי, האסיאתי הדרומי או ההודי; האפריקני או האתיופי. רוב הציפורים של ארץ ישראל משתייכות לאזור הפלארקטי, אבל גם העולם האתיופי וההודי מיוצגים כאן.

באה העת לדבר על הדורסים של ארץ ישראל. איני צריך לתארם יתר על המידה כי הדוגמאות מוצגות לפניכם. אתם יכולים להבחין במקור הנוטה בחזקה כלפי מטה ובלסת העליונה החופה על התחתונה. ללסתות יש שפות חדות ושיניות בולטות (פחות או יותר); שורש המקור מכוסה בשכבת עור דקה, ובה נמצאים הנחיריים. צורת המקור אופיינית לכל מין ומשמשת לעתים כסימן היכר שלו. ראייתם של דורסי היום חדה במיוחד. עיניהם גדולות ומרחיקות ראות; צבען עז ועצמות בולטות מגינות עליהן. דורסי היום ניחנו ברגליים ובאצבעות חזקות במיוחד וציפורניהם העצומות (טפריהם) חדות כמחט. כפות הרגליים מכוסות בגבשושיות עבות המגינות על הדורס מלפצוע עצמו בעת דריסת הטרף. הדריסה ממיתה מיד את הטרף והמקור משמש לקריעת הבשר. צבע נוצותיהם של דורסי היום כהה בדרך כלל, ולעולם אינו ססגוני.

עיט שמש מגן על פגר עגור ומותקף על ידי עיט צפרדעים באגמון החולה (צילום: דרור גלילי)

הנוצות מכסות את כל הגוף כמעט עד האצבעות, ויוצרות מעין "מכנסיים" מעל השוקיים. כנפיו הארוכות של דורס היום נעות בתנופה היוצרת את מעופו האדיר. הדורסים הגדולים נושאים עמם בקלות ולמרחקים גדולים גם שלל כבד כגון שפנים, כבשים או ילדים קטנים. ישנם דורסים שעשויים להתרומם לגובה של 9,000 מ', כפי שצפה אלכסנדר פון-הומבולדט על הצ'ימבוראזו.[45] בהיותו בגובה של 6,000 מ' פרץ דם מנחירי אפו ומאוזניו בשל השתנות לחץ האוויר, אבל הוא הצליח לצפות בקונדור מלכותי המרחף מעליו במלוא הודו ומתרומם לגובה עד שנראה כנקודה בלבד. לא חלפה כרבע שעה ואותו הקונדור נראה שוב בעמק, המשתרע אך במעט מעל לפני הים. באיזה מבנה גוף אדיר ניחנה הציפור הזאת, הצולחת בזמן קצר וללא פגע הפרש של 9,000 מ' ושל 50 מעלות לפחות! כל הדורסים הם משחרי טרף קיצוניים, אבל יכולים לעמוד ברעבונם זמן רב. הם מטילים את חיתתם על ציפורים ועל יונקים הקטנים מהם. ריבוים הטבעי מוגבל יחסית, והם מקננים רק אחת לשנה. המינים הגדולים מטילים שתיים עד שלוש ביצים, ולכמה מהם תטולה של ביצה אחת בלבד. הדורסים מקננים בדרך כלל על צמרות עצים גבוהים. רוב הדורסים של ארץ ישראל מקננים במערות או בנקיקי סלע גבוהים. קיניהם של הנשרים ושל הפרסים גדולים למדי. בשכבה הראשונה של הקן הם מניחים מקלות או ענפים רחבים, ועליה עשבים, סבכי עצים ועלים רכים יותר. השקע שלתוכו מוטלות הביצים אינו עמוק והוא מרופד בצמר, בסחבות, בפיסת אדמה או בחומרים רכים אחרים. הזכר והנקבה בונים במשותף את הקן ומזינים את הגוזלים, שאינם שבעים לעולם. הגוזלים בוקעים מביציהם אחרי שלושה עד ארבעה שבועות ובולטים בגולגולותיהם ובעיניהם הגדולות ללא כל יחס לגודלם ולנפחם. ההורים מזינים אותם תחילה בבשר שהם מקיאים מזפקם ואחר כך מניחים לפניהם נתחי בשר קטנים. בשלב הבא מבתקים הקטנים בעצמם, ללא עזרה, חתיכות בשר של שלל מת או חי. עם התבגר הגוזלים משלחים אותם הוריהם מן הקן והם נאלצים להסתדר בכוחות עצמם. בתקופת גידולם של הגוזלים ההורים תוקפניים ביותר ואין הם מהססים מלתקוף אפילו בני אדם.

הדורסים בארץ ישראל נחלקים לשתי משפחות גדולות: דמויי הנשר ודמויי הבז. את הראשונים מייצגים ארבעה מינים, והראש הקירח מנוצות הוא סימן ההיכר המשותף להם. את נציג המין הקטן והנפוץ ביותר אפשר לראות מדי יום בקרבת בית המטבחיים הירושלמי ליד ביתניה - הלוא הוא הרחם (*Neophron percnopterus*). מאחר שהרחם ניזון משיירי מזון רקובים, הוא נחשב בצדק למשטרת התברואה היעילה ביותר בטבע. הרחם הבוגר איננו ציפור מכוערת כלל: צבע ראשו צהוב לימון וכן צבע הרגליים, צווארו אפור-צהוב ושאר נוצותיו לבנות. רק אברותיו העיקריות שחורות, וכשהוא באוויר נראית מחצית הכנפיים שחורה ומחציתן לבנה. לפרטים הצעירים נוצות בצבע שחמחם. הרחם דוגר על שתיים עד שלוש ביצים, כפי שמוצג כאן. יורשה לי להצביע על ביצת הרחם הקטנה והבהירה כל כך. אילו אמרתי לכם "הביצה הזאת הוטלה באחד החדרים של אכסניית פאולוס הקדוש", הייתם רואים זאת כבדיחה. אבל זוהי אמת לאמתה. ב-26 באפריל לפני שלוש שנים, הובא אלי רחם חי שהופתע באחד הלילות בקנו. יחד עמו הובאה גם ביצה שנמצאה שם. כדי שלא להיפצע מציפורני הרחם או ממקורו, הכניסו אותו לשק בו נותר חור להוצאת הראש. העוזר שלי היה טרוד בעניינים דחופים והוא נאלץ להשאיר את הרחם באותה תנוחה בשק שלושה ימים. כאשר הציפור שוחררה כדי להחליק את כסות נוצותיה שהתבדרה בתוך השק, מצאו אותה אחרי מחצית השעה רובצת על רצפת האבן של החדר ולידה ביצה. למרות צום של ארבעה ימים ואף שהייתה כלואה בתנאים קשים, הטילה נקבת הרחם את ביצתה השנייה. הביצה שקלה פחות מרבע ממשקלה הרגיל של ביצת רחם ממוצעת, וגם קליפתה הייתה דקה ביותר.

45 אלכסנדר פון הומבולדט (Humboldt, 1859-1769), מאבות הגאוגרפיה כמדע מודרני, יצא ב-1799 עם ידידו בופלנד למסע מחקר בן חמש שנים בדרום אמריקה, במסגרתו גם חקר את רכס האנדים וטיפס ב-1802 על הר הגעש הרדום צ'ימבורסו (6,268 מ', ההר הגבוה ביותר באקוואדור). ראה לאחרונה וולף, אנדריאה, המצאת הטבע: הרפתקאותיו של אלכסנדר פון הומבולדט, הגיבור האבוד של המדע (תרגום: עמנואל לוטם) ירושלים, תל אביב: שוקן, תשע"ה.

נשר בולם לקראת נחיתה (צילום: עמית האס)

השני הוא הנשר המקראי (*Gyps Fulvus*), הנפוץ למדי בארץ ישראל. לפני זמן מה יכולתי לראות ארבעה פרטים על הר הזיתים, כאשר חגו גבוה וציירו את עיגוליהם מלאי ההוד. ראשיהם הלבנים בלטו נפלא על הרקע הכחול-עמוק של השמים. נראה שהם נמשכו לכאן בשל פגר של גמל שהיה מוטל בקרבת מקום. לפוחלץ הנשר המונח כאן מוטת כנף של 2.60 מ'. היו בידיי נשרים שמוטת כנפיהם הגיעה כמעט ל-3 מ'. הנשר מטיל רק ביצה אחת או שתיים, בהיקף של כ-30 ס"מ וברוחב 9.85 ס"מ, כפי שאתם רואים בעיניכם. צבעה לבן זך והוא מנומר לעתים רחוקות בכתמים אדמדמים.

אנו מגיעים עכשיו אל ענק הנשרים בארץ ישראל, עזניית הנגב (*Torgos tracheliotus*; בעבר נקרא עזניה שחורה *Aegypius monachus*)[46] הנקראת כך בשל עטרת הנוצות בעורפה! העזנייה נדירה, ואת הפרט המוצג לפניכם השגתי בתנאים מיוחדים. אחד הספקים הטובים ביותר של מוזיאון פאולוס הקדוש הוא בדואי שחור, שחי כל חייו באוהלים בין מרסבא לנבי מוסא. כאשר אחת הבהמות בעדרו מתה, הוא הניח אותה בשדה בקרבת מסתור בטוח והמתין בסבלנות לתנים, לצבועים או לדורסים. ואמנם לאחר זמן מה הופיע נשר לבן-ראש והסתער על הפגר, אבל כדורו של הבדואי הידוע כקלע מוכשר פגע בו והרגו. הבדואי רצה להבטיח את שללו, והנה הופיע דורס גדול נוסף שבא לזלול מהפגר, וכדור שני של ה"נמרוד" [=גיבור ציד] שלנו פגע באחת מכנפיו. הדורס קורקע. הבדואי השליך מיד חבל אל שללו, והאיש מצא עצמו פתאום כבעל נציגי שני המינים הגדולים ביותר של הנשרים. העופות היו במשקל נכבד, האחד מת והשני משותק כנף. ואיך יביאם למנזר פאולוס הקדוש בירושלים המרוחק ארבע שעות הליכה? הבדואי מצא דרך ועצה. הוא קשר היטב את רגליו של העוף המת אל רגליו של משותק הכנף, והעמיס את המטען הכפול הזה על גבו של חמור כפי שמעמיסים שק. הבדואים אינם חברים באגודת צער בעלי חיים... אחר שלוש שעות הודיעו לי: "בשער האכסניה

46 האב שמיץ התבלבל כאן, מכיוון שהעזניה השחורה היא מין נפרד.

עומד איש ולו מטען של נשרים". אפשר לדמות את תדהמתי למחזה הזה אשר לא הונצח לצערי בתצלום מידי. בצד אחד מתנדנד הנשר לבן-הראש המת, ובצדו עזניית הנגב פגועת הכנף, והחמור המסכן שנאלץ לצעוד ללא הפוגה כי אם יעצור תנסה העוזנייה לנקר בבטנו.

נסיים את שורת הציפורים ביפה, בנדיר ובאדיר התעופה מכל הנשרים, המקשר בין משפחת העיטים למשפחת הנשרים, כפי שרומז שמו המדעי *Gypaetus barbatus*, וכוונתי לפרס המזוקן. לצערי, לא הצלחתי לרכוש פרט שלם לאוסף שלנו. כבר לפני עשרים וחמש שנים אמר טריסטרם על הפרסים של ארץ ישראל: "הם נהיו כה נדירים, שיספיקו אצבעות של יד אחד לספור את החיים עדיין". בכל זאת לפני ארבע שנים מצאה קבוצת המחקר של בית הספר למקרא[47] הזה פרט אחד בזרקא מעין, שמצפון-מזרח לים המלח, אך למרבה הצער הוא היה מת ובמצב של ריקבון. עמיתי האב זונן הצליח למדוד את אורך הכנפיים כ-75 ס"מ. אני עצמי הצלחתי להשיג כנפיים אחרות קטנות יותר, שאפשר לראותן כאן ואורכן - 63 ס"מ.

פוחלץ פרס מאוסף האב שמיץ (צילום: יוסי לשם)

1986 זוג עזניות הנגב האחרונות שקיננו בדרום הערבה (צילום: בני שלמון)

באותה השנה הצלחתי דווקא לרכוש גולגולת שלמה ולה הזקנקן האופייני על עצם הלסת התחתונה. צייד ירה בציפור זו ופצעה ליד עין פרעה שבוואדי קלט. הציפור נפלה ארצה אך לא הצליחו לאתרה. אחרי שלושה ימים מצאה הצייד מכורסמת למחצה על אחד הסלעים כשראשה מיובש לגמרי מהשמש אך שמור היטב.

אנו מגיעים למשפחת הבזיים (*Falconidae*) של ארץ ישראל, המונה סוגים רבים. לא אנצל לרעה את סבלנותכם, ואסתפק בציון שמותיהם. את משפחת המשנה של העיטים בארץ ישראל מייצגים העיט הזהוב (*Aquila chrysaetos*; בעבר נקרא עיט הסלעים) - מלך העיטים; עיט הערבות (*Aquila nipalensis*; בעבר נקרא *Aquila rapax*); עיט החורף (*Aquila pomarina*); עיט צפרדעים (*Aquila clanga*) והעיט השחור האפריקאי (*Aquila verreauxi*). בארץ ישראל נפוץ גם עיט הנחשים (נקרא כיום חיוויאי, *Circaetus gallicus*) המהווה חוליית מעבר בין משפחת המשנה של העיטים לזו של העקבים. מהעקבים מופיעים כאן עקב חורף (*Buteo buteo*); עקב עיטי (*Buteo rufinus*; בעבר נקרא *Buteo ferox*); איית הצרעים (*Pernis apivorous*), דיה אדומה (*Milvus milvus*) ודיה מצויה (*Milvus migrans*). מעמד מיוחד במשפחת הציפורים של ארץ ישראל יש לעיט הדגים (נקרא כיום שלך, *Pandion haliaetus*).

מתת-המשפחה של הזרונים נראו כאן זרון תכול (*Circus cyaneus*); זרון סוף (*Circus aeruginosus*); זרון פס (*Circus pygargus*) וזרון שדות (*Circus macrourus*). אנו מוצאים בארץ ישראל את כל המינים האירופיים וכן את הנץ (*Accipiter*), האויב הגדול

47 בית הספר הצרפתי למקרא ולארכיאולוגיה שהוקם בירושלים בשנת 1891 בידי דומיניקנים צרפתיים בראשות האב מארי ז'וזף לגרנז' (Legrange, 1855-1938).

הארון עם פוחלצים של נשר, פרס ושקנאי במרתף של אכסניית פאולוס הקדוש (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

פוחלץ עיט שחור מתוך אוסף האב שמיץ, ניצוד בעין גדי ב-24 בפברואר 1911 (צילום: עזרא חדד)

של הציפורים הקטנות. בראש תת-המשפחה הגדולה של הבזים עומד בז הציידים (*Falco cherrug*), אך מצטרפים אליו הבז הנודד (*Falco peregrinus*), בז עצים (*Falco subbuteo*), בז גמדי (*Falco columbarius*) ולבסוף בז ערב (*Falco vespertinus*) ובז מצוי (*Falco tinnunculus*).

מהרשימה הארוכה כל כך ברצוני ליטול דוגמה אחת או שתיים ולפרטן. תחילה אדבר על החיוויאי. היו לי כמה פרטים של העיט הזה. עליך לראותו ממש כדי לקבל מושג על יופיו ועל הברק המקסים שרושפות עיניו הגדולות בצבע הענבר. הן באמת יהלומים צהובים, והעין לא תשבע לראותן. אני משער שגם הנחשים עצמם נשארים מרותקים וקפואים ממבט שכזה... הנקבה מטילה ביצה אחת עגולה ככדור. רגליה ואצבעותיה של הציפור מכוסים בקשקשים גדולים וחזקים במיוחד, המחסנות את הציפור נגד כל פגיעה או הכשה של נחש הלפות בטפריה. כפי שרומז שמה של הציפור, הנחשים הם מזונה הבלעדי.

גאוותו של מוזיאון פאולוס הקדוש בתחום הציפורים הוא העיט השחור האפריקאי. גם על פרט זה עליי להודות לבדואי השחור מנבי מוסא. גם בציפור זו קשור אירוע מיוחד. כדי לקבוע את שמה נטלתי עצה מכל הספרות שברשותי, אולם עמלי היה לשווא. אני שולח עתה את העור לגרמניה כדי לפחלץ את העוף ולהגדירו מדעית. בינתיים הפניתי את השאלה לשמו של עיט שחור לגמרי בעל על-שת צחור כשלג לצפר נודע. הוא ענה לי שאין ציפור כזו באזור הפלארקטי. עכשיו מתברר שמין כזה מצוי באפריקה ובייחוד בחלקה הצפון-מערבי. צוותי מוזיאונים שונים מאירופה, כמו המוזיאון על שם רוטשילד בטרינג שבאנגליה,[48] שמעו שהעיט השחור מצוי בארץ ישראל וחשבו שזו טעות, כי הדבר לא ייתכן. הפרט ששלחתי הוצג במוזיאונים שונים בגרמניה ובאנגליה וחזר לאחר כבוד לירושלים. בינתיים יכולנו לשמוע שגם ציידים אחרים ראו כאן את העיט השחור האפריקני ונראה שהוא גם דוגר בארץ.

48 ליונל וולטר רוטשילד (1868–1937), הברון רוטשילד השני, למד זואולוגיה בקימברידג', עסק בבנקאות והיה חבר בפרלמנט הבריטי. בבעלותו היה האוסף הזואולוגי הגדול ביותר שבו החזיק אדם יחיד, והוא הפכו למוזיאון ופתח אותו ב-1892 לקהל בעיר טרינג שבהרטפורדשייר.

אמנם יכולתי לספר עובדות מעניינות גם על מינים וסוגים אחרים, ובייחוד על בז הציידים, הניצוד עד היום בידי הבדואים בעבר הירדן לשם אילוף (בזיירות) כמו בימי הביניים.

אך הבה נמהר לסיים, ומלאי התפעמות מגדולתו ומחכמתו של הבורא המתגלות באופן כה מופלא בעולם הציפורים של ארץ ישראל ובמיוחד בקרב דורסי היום, נסיים בקריאתו של משורר תהלים המלכותי: "הללו את ה'... כל ... רמש וצפור כנף!".

הרצאה פופולרית-מדעית בבית הספר הדומיניקני למקרא בירושלים ב-4 בדצמבר 1912

ירדן, ישראל וסיני מהוות את גבול התפוצה הצפוני של העיט השחור. הפרט שניצוד בעין גדי, הוא העדות היחידה עד היום באזורים הפליארקטיים. פרטים נצפו מעת לעת בעשורים האחרונים במדבר יהודה ובהרי אילת. בשנת 1965 היה נסיון קינון של זוג עיטים שחורים בנחל דישון בגליל שנכשל (יגאל סלע, מידע בעל-פה). בירדן קיננו עד לפני כשני עשורים שני זוגות בואדי רם ובואדי דאנא, אך כנראה שכיום נכחדו. [י.ל.]

בז מצוי ב"קרב אוויר" עם כחל (צילום: אהרון שמשון)

07 דורסי הלילה של ארץ ישראל

הארץ הקדושה, 58 (1914), עמ' 216–224

גבירותי ורבותי! כבר אשתקד היה לי הכבוד להסב את תשומת לבכם לדורסים של ארץ ישראל. מאחר שהתברר שהחומר נרחב מדי, נאלצתי להצטמצם רק בדורסי היום של ארץ הקודש (ראו "הארץ הקדושה" 1913, עמ' 224). עלי להודות שאחרי ההרצאה הייתה לי הרגשה כאילו באו דורסי הלילה להתלונן, באמרם: "מדוע נבצר מאתנו להופיע בפני אספה כה מכובדת? לנו זכות גדולה יותר מלאחינו דורסי היום. אנו, שכה מיטיבים עם האנושות, לא מוכרים כהלכה. פוחדים מפנינו, נגעלים מאתנו ורודפים אותנו עד חרמה, רק משום שאנו חיים בחשכה. על התועלת שאנו מביאים אין יודעים דבר!" לא יכולתי לסתור טענה זו, והריני מניח, גבירותי ורבותי, שאתם שבעי רצון מכך! הביטו נא בפוחלצי הנציגים המעטים של המשפחות השונות של דורסי הלילה בארץ ישראל, כמה רצינית ופילוסופית חזות פניהם, כמו אומרים הם: "חיינו הנסתרים, המתנהלים בדרך כלל רק בחסות החשכה, הם סיבה טובה לעיסוק בנו בפרטי פרטים".[49]

ינשוף עצים וגוזל בקן סלסלה (צילום: אמיר עזר)

תנשמת צדה נברן (צילום: אמיר עזר)

מהם סימני ההיכר של דורסי הלילה? בתכלית הקיצור שונים הם מדורסי היום בסימנים הבאים: (1) עיניהם גדולות במיוחד, מכוונות קדימה ולא לצדדים, ועטורות בדרך כלל בצעיף – זר נוצות דקיקות וקשיחות; (2) ראשם גדול במיוחד; (3) מקורם קצר מאוד; (4) האצבע החיצונית של כל רגל יכולה לנוע קדימה ואחורה; (5) כסות נוצותיהם עבה באופן יוצא דופן אך גם רכה מאוד; (6) חוש השמע שלהם מחודד ביותר וקשור לחללים גדולים במיוחד בגולגולת בסמוך לאיבר השמיעה; (7) צווארם גמיש ומאפשר להם לעשות סיבוב ראש מלא בלא לשנות במאום את תנוחת הגוף כולו. לבסוף ובעיקר, שונים דורסי הלילה מדורסי היום באורח חייהם המתנהל רובו ככולו בחשכה, או ליתר דיוק – בדמדומים. אם נראה דורסי לילה גם ביום ובאור השמש הבהיר – הרי יהיה זה רק לעתים נדירות; רעב, דאגה לצאצאים הרעבים,

49 מרבית המוצגים מהמוזיאון של אכסניית פאולוס הקדוש.

הפרעה במקום מחבואם או התרחשות יוצאת דופן אחרת, הם שאילצום להיראות לפני בוא החשכה. כאשר ציפורי לילה אלה מופיעות לאור היום, הרי שבדרך כלל עטות עליהם מיד ציפורי יום, גדולות כקטנות, ברעש ובשצף קצף ומגרשות אותן בנקירות. דרורים ואף ציפורי שיר קטנות מופיעות לפניהן ללא מורא, כאילו יודעות הן שזהו יריב הנמצא מחוץ לתחום מחייתו הרגיל, ולכן אינו יכול להתגונן. אולם למעט אור זקוקים גם דורסי הלילה. בחושך מוחלט אף הם אינם יכולים להתמצא, ובוודאי שלא לצאת לציד. אישונם הענק קולט אף את קרני האור הקלושות ביותר, אך לעומת זאת אין הוא יכול לשאת כמעט את שפע אור היום.

אצל דורסי הלילה אפשר להבחין בדרך הטריפה המיוחדת, יותר מבכל משפחת ציפורים אחרת. הטרף אינו נקרע לגזרים, אלא נבלע כולו בשלמות. כל מה שניתן לעיכול נעכל על ידי מיצי הקיבה השרירית במיוחד ונספג. עצמות, שערות, נוצות, טפרים, אברות כנף, בקיצור - כל מה שלא נעכל - נלחץ לכדי כדור קשה למדי ונפלט מן הקיבה בהקאה. כדורים אלה, הקרויים צנפות, אפשר למצוא לעתים במספר גדול ליד הקנים או ליד מקומות הלינה של דורסי הלילה. ישנם צַפָּרים שזהו תחום התמחותם והם מונים בדקדקנות את מרכיבי הצנפות. כך אפשר לדעת בדיוק מהו הנזק שגורמים דורסי הלילה או מהי התועלת שהם מביאים, ומן הראוי לומר זאת מיד - יש לראותם כמביאי תועלת מובהקים לאנושות. תפריטם מורכב בעיקר מעכברים, חולדות ומזיקים אחרים, ורק לעתים נדירות מציפורים הנחשבות מועילות. בדיקת תוכן הצנפה מאפשרת לעתים לקבוע בביטחון את מינה של הציפור שפלטה אותה, וביתר ודאות מהם בעלי החיים שנאכלו. נזדמן לי להיווכח בכך אישית; לפני יותר מעשר שנים הביאו לי דייגים צנפה כזו מאי סלעי, בלתי מיושב ומנותק בין מדירה לאיים הקנריים.[50] שלחתיה אל הרוזן הנס גייר פון שוופנבורג, הידוע כמומחה בתחום זה.[51] גודל הצנפה הוכיח שבאי זה מצויים, או לפחות חולפים, פרטיו של מין מיוחד של ינשוף שקיומו באזור לא היה ידוע כלל. בין היתר מצאו בצנפה גם מקור, עצמות רגל ונוצות האופייניים לציפור נדירה ביותר שעד אז רק שיערו את הימצאותה באזור, ובאמצעות הצנפה אושר הדבר בוודאות.

יש לציין תכונה מוזרה אחרת של דורסי הלילה והיא צריחתם, המחרידה כפליים באישון ליל. על אנשים הנוטים לפחדים ולאמונות טפלות היא משאירה רושם עמוק. בארצות רבות נגזר שמן של ציפורי הלילה מצווחותיהן המוזרות, המביאות חוגים נבערים מדעת לראות בהופעת דורסים אות מבשר רע.

לבד מצווחתן הלילית המחרידה, יש שהן נוהגות להפיק רעש מוזר נוסף, מעין פצפוץ, באמצעות הקשה של שני חלקי המקור זה בזה. יש וקולות אלה מבטאים סיפוק, אך לעתים גם אי-שקט, פחד או כעס.

דורסי הלילה אינם יכולים לעוף מהר, על כן לעולם לא ירדפו אחר טרפם. אולם מעופם רך ושקט ביותר, ולכן ביכולתם להפתיע אותו פתאום. תעופתם החרישית ואפופת המסתורין נוצרת בשל כנפיהם שהן מעוגלות ולא מחודדות, אברות הכנף ונוצות ההגה הרחבות וכיסוי נוצותיהם השופע.

עד כאן, גבירותיי ורבותיי, ההבדלים בין דורסי הלילה לדורסי היום. במספרם המוחלט וכן במספר מיניהם מפגרים דורסי הלילה אחרי דורסי היום, הן בעולם כולו הן בארץ ישראל. בארץ הקודש הוגדרו כעשרה מינים שניתן לסווגם לשלוש משפחות, אם לוקחים בחשבון רק את ההבדלים הבולטים לעין: ינשופים (*Asio*; נקרא בעבר *Otidae*), תנשמות (*Tyto alba*; בעבר נקרא *Strigidae*) וליליות (*Strix*; בעבר נקרא *Kauze*).

50 המאמר מ-1914. ב-1904 היה שמיץ עדין באי מדירה.

51 הנס הרוזן גייר פון שוופנבורג (Geyr von Schweppenburg, 1884–1963), אורניתולוג ויערן גרמני, פרסם כ-250 חיבורים בנושאי צפרות וערך ופרסם כמה מסעות מחקר.

את הינשופים אפשר לזהות על פי שתי ציציות נוצות בשני צדי הראש, מאחורי האוזניים. לתנשמות ולליליות אין ציציות כאלה. הליליות נבדלות מהתנשמות בגופן הגוצי. מיני הינשופים הם השכיחים בארץ ישראל: אוח (*Bubo bubo*), קטופה (*Ketupa zeylonensis*), ינשוף עצים (*Asio Otus*). משפחת התנשמות מיוצגת בארץ ישראל רק במין אחד ויחיד, ומשפחת הליליות בשניים: כוס ולילית. מתן השמות המדעיים לציפורי אירופה, צפון אפריקה ואסיה הצפון מערבית, סבל במשך תקופה ארוכה משינויים. בתקופה האחרונה החל ד"ר ארנסט הרטרט,[52] מנהלו המדעי של מוזיאון רוטשליד בטרינג שבאנגליה, לערוך תיאור קפדני של כל הציפורים האלה, והוא עשה זאת על סמך עיון בכל הספרות הרלוונטית ובאוספי הציפורים האירופיים המושלמים ביותר. רשימה זו מקובלת כיום כמעט לחלוטין וכך הושגה יציבות מסוימת במתן השמות. גם אנו ננהג לפיה.

הפרט האחרון של קטופה שאותר בישראל על אקליפטוס באל-חמה, מורדות הגולן, 1975 (צילום: עמיצור בולדו)

מהמשפחה הגדולה של הינשופים נעסוק תחילה בסוג *Bubo*, הזהה לאוח האירופי. בארץ ישראל חי האוח כמעט רק בדרום, ביהודה ובעבר הירדן הדרומי. בצפון הארץ נמצא עד כה רק פרט אחד. למין זה שלושה תתי-מינים: *Bubo bubo aharoni*, *Bubo bubo interpositus*, *Bubo bubo ascalaphus*. מתת-המין הראשון, השייך לעולם החי האתיופי, מכירים כאן רק פרט אחד. השכיח מכולם הוא תת-המין השני, המכונה גם האוח הפרעוני ומופיע במיוחד בסביבת באר שבע ועזה. תת-המין השלישי נפוץ בעיקר בסביבת ירושלים. כך המצב לפחות לגבי שני הפרטים המונחים לפנינו (הבאים מסביבת מר אליאס שבדרך לבית לחם ומעין פארה, צפונית-מזרחית לירושלים). ההבדלים שבין שלושת תתי-המין הללו הם זניחים, ובהתייחס לאחרון שבהם יש לשאול האם אינו בן כלאיים של שני-תתי המין האחרים. הציפור הצעירה המוצגת כאן שמקצתה עוד עטויה בפלומה, היא אוח צעיר שנמצא ב-3 במאי 1911 במערת סלע עמוקה בוואדי לטוף - מערה שאי אפשר היה להגיע אליה בטיפוס מלמטה אלא רק בעזרת חבלים ארוכים דרך קיר הסלע האנכי. אוח צעיר זה היה הבן היחיד במשפחתו. למרות הטיפול המסור ביותר שזכה לו באכסניית פאולוס הקדוש, הוא מת לאחר 14 יום, כנראה בגלל בעיות עיכול לאחר שנהנה מארוחות שופעות בשר. הקן במערה היה גדול ביותר ומורכב מערמת קש עם הרבה צמר ושערות.

האוח הוא מלך דורסי הלילה הן מבחינת גודלו הן מבחינת כוחו. מוטת כנפיו מגיעה עד ל-1.5 מ' ואין הוא מתיירא אף מן העיט. עדים מהימנים דיווחו כיצד למשל ראו בהרי סאבוי שבמזרח צרפת קרב בין עיט לבין אוח, אשר טופריהם היו תקועים זה בבטנו של זה, עד כי לא יכלו יותר להוציאם. כגוף אחד נפלו ארצה, ושניהם מתו בעקבות פציעתם הקשה.

קרב דומה נצפה בציריך שבשוויץ. האוח יצא מנצח אך צנח לארץ עם העיט, כי לא הצליח לשלוף בזמן את טופריו מתוך גופו. גם כאשר האוח נפצע קשה בכנפיו, עדיין יש בו סכנה. הוא נשכב פרקדן, מאיים על אויבו במכות מקור ומוכן להתגונן עם טפריו החזקים מפני כל מי שמתקרב אליו.

52 ארנסט יוהאן האוטו הארטרט (Hartert, 1859–1933), צפר גרמני, אוצר מוזיאון רוטשילד בטרינג מייסודו ב-1892 ועד 1929.

אוח עיטי (צילום: עזרא חדד)

זללן גדול הוא האוח. ארנבת צעירה אינה טרף גדול מדי לארוחה כל עיקר, אך האוח יודע גם להסתפק במנה הגונה של חולדות, עכברים, ואף צפרדעים או לטאות. יש והוא מגיח עוד לפני רדת השמש ממקום מחבואו בחורבות או במערות סלעים. קריאתו המבהילה או-או-הו בוודאי הקנתה לו את שמו הגרמני Uhu [כך גם בעברית או-ח]. ידוע כיצד נוהגים ציידים להשתמש בשירותיו לאחר שאילפו אותו. הם קושרים אותו בעזרת שרשרת דקה במקום פתוח למדי. באותה עת מסתתר הצייד בקרבת מקום בתוך בקתה. עד מהרה מגלות ציפורי היום את האוח ובאות להתגרות בו - הן נכנסות לטווח הירייה של הצייד הנחבא וכך הופכות לטרף קל...

בגודל ובכוח יתחרה בו רק מין אחד, שאינו ידוע כלל באירופה, הקטוֹפָה, הטורפת בעיקר דגים. פרט לארץ ישראל נמצא עד כה מין זה רק בפרס. בפרט הראשון צפה הכומר האנגליקני טריסטרם בעכו ובוואדי אל-קורין [=נחל כזיב]. כמו כן ראה פרט אחר גם בוואדי חמאם [=נחל ארבל] בסביבת הכנרת. מר גרוסמן, בעל בית מלון בטבריה, השיג פרט רביעי, והוא הואיל ברוב אדיבותו להעניקו למוזיאון שלנו. את הפריט המוצג כאן השאיל לי ברצון הפרופסור ד"ר ג' דלמן, מנהל המכון הגרמני האוונגלי לחקר קדמוניות המקרא.[53] תודתי נתונה לו גם בעבור ינשוף אחר, שעליו ארחיב את הדיבור להלן. שתי הציפורים הן מהאוסף העשיר שלו. אך צייד הקטופות בר המזל ביותר הוא האב טפר,[54] עמיתי בטבחה, שצד שלוש ציפורים כאלה לעצמו, וזאת בטבחה גופא. את הפרט הראשון צד לפני שנתיים, והוא חשבו לאוח רגיל. אני פקפקתי בדבר וחשבתי שמא זו קטופה, אך כדי לדעת זאת בוודאות שלחתי את האדר למוזיאון המלכותי בברלין. התשובה שקיבלתי הייתה: "אכן הציפור הינה הקטופה הנדירה, אבל אנא התאזר בסבלנות. עלינו להשאירה במוזיאון כי אין לנו עדיין כמוה! תוכל לרשום אותה על החשבון שלנו ולחפש לעצמך אחרת". ואכן, התאזרתי בסבלנות. במשך החודש האחרון נתמזל מזלו של הכומר טפר לצוד עוד שני פרטים. אחד כבר נמסר למוזיאון רוטשילד באנגליה, והאחר נשאר במוזיאון פאולוס הקדוש. ובכן במשך 30 שנה נרכשו בארץ ישראל רק שבעה פרטים של ינשוף מיוחד במינו זה. מאחר שהשתתפתי בפועל בציד הלילי של השניים האחרונים, מכיר אני מניסיוני האישי את מלוא יופיו של היצור בעודו חי, ובמיוחד את הברק הנפלא של עיניו, אך גם את כוחו שלא ישוער. מכיוון שהירייה ריסקה רק כנף אחת וגרמה לפציעות נוספות קלות בלבד, היה צריך להמית את הציפור. רק בכל משקל גופי וכוח שרירי הצלחתי לחנקה.

53 גוסטב הרמן דלמן (Dalman, 1855–1941), תאולוג, בלשן וחוקר ארץ ישראל, הקים בירושלים בשנת 1902 את המכון שתרגום שמו הוא "המכון הגרמני-אוונגלי לחקר קדמוניות ארץ הקודש בירושלים" וניהל אותו עד למלחמת העולם הראשונה. המכון קיים עד היום במשכנו בבית הגנן שבמתחם אוגוסטה-ויקטוריה. האוסף של דלמן מקורו בישראל אהרוני.

54 יוהנס טפר (Täpper, 1881–1946), כומר לזריסטי, הגיע לארץ ב-1903 ולטבחה ב-1911. הוא ניהל את הנחלה, הרחיב ופיתח אותה ובעיקר את האכסניה, עד לגירושו בידי הבריטים ב-1939.

הקטופה נבדלת מהאוח בעיקר בגווניה ובציור שעל נוצותיה. השרשכף בנוי לציד דגים ולכן הוא קרח מנוצות. גם האצבעות מחוספסות ביותר ודוקרניות בתחתיתן, כדי שהדגים לא יחליקו מאחיזתן. הקטופה מצויה רק ליד אגמים ונהרות, אולם מתצפיותי בטבחה אפשר ללמוד שהיא גם עורכת ביקורים ליליים אצל הדרורים שבצמרות העצים ואינה בוחלת בהם כתוספת לתפריט הדגים. לעתים קרובות שמעתי כיצד התרוממו לפתע הדרורים שכבר נרדמו, ובקול צווחה ופרץ התעופפו להם ממקום מחבואם.

מהסוג *שעיר* (*Otus scops*) מצויים לפחות שני תתי-מינים בארץ ישראל: *שעיר משורטט* (*Otus brucei, Otus brucei hume*), הדומה ללילית הגמדית באירופה, אך גם שונה ממנה, והשעיר (*Otus scops*), הלילית הגמדית האמתית. תת-המין הראשון מקנן בארץ ישראל, כי נמצאו קנים וכמו כן ביצים. תת-המין השני חורף בלבד ככל הנראה. אף על פי כן, מצאתי שני קנים שלדעתי יש לייחסם לתת-מין זה.

יש המדברים על הופעה ואף על דגירה של תת-מין, *Otus scops pulchelluss C paul* הנבדל אך מעט מהשעיר המשורטט. השעיר מצוי בארץ ישראל בחורף בתדירות גבוהה למדי. כסות נוצותיו הנאה משלבת גוונים של אפור, חום ושחור. זוהי ציפור חברתית וקלה לאילוף. לטענתו של בופון, חוקר טבע צרפתי בן המאה ה-18,[55] הרי שהשעיר מועיל ביותר לחקלאות בשל להיטותו אחרי נברנים. ידועים מקרים רבים שבהם הופיעו נברנים בהמוניהם בשדות וכרסמו הכול, עד שהופיעו שעירים שהצליחו להדביר לחלוטין את המזיקים.

שעיר משורטט (צילום:יהונתן מירב)

שעיר מצוי (צילום: אמיר עזר)

55 ז'ורז'-לואי לקלרק, הרוזן בופון (Buffon, 1707–1788), חוקר מדעי הטבע שנודע בעיקר בזכות 36 כרכים של ה-*Histoire naturelle* שפרסם. היום רואים בו את אבי מדעי הטבע.

גם לסוג ינשוף שני מינים בארץ ישראל: ינשוף העצים (*Asio otus*) ינשוף השדות (*Asio flammeus*; בעבר נקרא ינשוף הביצות, *Asio brachyotus*). לינשוף העצים ציציות אוזניים מפותחות מאוד. הוא דומה באורח חייו לאוח, אך חסר את אופיו הפראי. אולם אם יהין אדם להתקרב אל קנו וינסה ליטול ממנו גוזל, לא יהסס הינשוף לתקוף אותו בחמת זעם.

לינשוף השדות ציציות אוזניים קצרות. לאמתו של דבר כמעט שאין להבחין בהן כלל. ינשוף השדות חורף בארץ ישראל בקרבת ביצות, חורבות ומצוקי סלעים חשופים המרוחקים ממעונות האדם. הוא ניזון מצפרדעים ומעכברים, ובעתות רעב ינסה מזלו גם בדיג, אף כי רגליו מכוסות הנוצות לא יצלחו למלאכה זו.

לפנינו מוצגים שני פרטים הנראים שונים מאוד זה מזה ממבט ראשון, אך משתייכים בכל זאת לאותו מין.[56] הציפור הבהירה יותר היא פשוט מקרה של אלביניות. לעתים קורה כי פרוותם או כסות נוצותיהם של פרטי אותו מין של חיה תהיה בהירה מזו של בני מינם, ולעתים תהיה אף לבנה. פרטים אלו מכונים אלבינו. כך במקרה שלפנינו, אלא שכאן זוהי אלביניות חלקית. יש חולדות או עכברים לבנים כליל וכמו כן גם עורבים ושחרורים לבנים. לפני כחודש צדתי בטבחה דרור שאברות כנפיו וזנבו היו לבנים לגמרי. תכונה מיוחדת ומוזרה להם לינשופי הביצה: הם מקננים לעתים בתוך מאורות ארנבות או במחילות של חיות אחרות.

פוחלץ לילית המדבר (*Strix hadorami*) מאוסף האב שמיץ, שהתבלבל וזיהה אותה כינשוף שדות חצי אלבינו. לילית המדבר נצודה ב-26 במרץ, 1910, בעין פארה בואדי קלט (צילום: הדורם שיריחי)

לילית המדבר שצולמה במדבר יהודה, בוגר מביא לשני גוזליו מניפנית (צילום: אמיר בן דב)

56 האב שמיץ, שהיה זואולוג מצוין, נכשל כאן והתבלבל בזיהוי, מתברר כי הייתה בידו לילית המדבר (*Strix hadorami*; בעבר נקראה *Strix butleri*). הוא זיהה אותה בטעות כינשוף בהיר, והפסיד בכך את זכות הראשונים לגלות את לילית המדבר בארץ, שהתגלגלה לישראל אהרוני, הזואולוג העברי הראשון [י.ל.].

נעבור למשפחת התנשמות, המתאפיינת בעיגול הנוצות המובהק מסביב לעיניים ובכנפיים מחודדות יותר. בארץ ישראל המשפחה מיוצגת רק על ידי התנשמת הרגילה, הנקראת תנשמת הפנינה (*Perleule*). צבע נוצותיה שונה מאוד מארץ לארץ, ולכן נקבעו כמה תתי-מינים. זה של ארץ ישראל שייך לתת-המין *Alba alba*. הגוון האדום-חום נסוג אצלה לרקע והחזה לגמרי לבן. ההבדלים בין תתי-המינים אינם ניכרים כמעט לעין רגילה. כאן לדוגמה יש תנשמת אחרת, שהבאתי מהאי מדירה. המומחים קראו לה *Alba schmitzi*, מאחר שכל הפריטים שנמצאו באי מתאפיינים בכתמי פנינה גדולים יותר, בעיגול נוצות לבן יותר סביב העיניים עם כתם חום, חזה תחתון בצבע קרם עם פנינים לרוב ועוד. התנשמת מוכרת בכל אירופה ומהווה מקור לפחד ולאמונות טפלות של אנשים נבערים מדעת. בכפר רודפים אותה במרץ רב. מילדותי אני זוכר איך מצאתי לא אחת תנשמת ממוסמרת בשער האסם לאות ניצחון או הרתעה לבנות מינה. ובכל זאת, ציפור זו היא אחת מהמועילות ביותר. הרוזן מגייר-שוופנבורג, שכבר הזכרתי, בדק עד 1906 כמות עצומה של 19,100 צנפות של תנשמות. ומה מצא בהן? שאריות של נברני שדות - 18,936; עכברים רגילים - 9,494; חדפים - 12,926; מכרסמים אחרים - 325; צפרדעים - 161; חולדים - 74; עטלפים - 67; חולדות - 65; סמור - 1; ציפורים - 653, רובן דרורים. קשה לצפות להוכחה חותכת יותר לתועלת המרובה שמביאה התנשמת לאדם. ביציה עגולות פחות ואליפטיות מאלו של דורסי הלילה האחרים. ממבט בקנים המוצגים כאן של מיני הינשופים השונים ניכרות ביציהם מביצי יתר משפחות דורסי הלילה בצבען הלבן, בצורתן הכדורית ובקליפתן נטולת הברק. אצל דורסי הלילה יש לעתים קרובות מרווחים גדולים בהטלת הביצים לדגירה, מאחר שהציפור האם עוד מוסיפה להטיל ביצים פעמים רבות לאחר שהדגירה החלה. אין דבר מצחיק מלראות צעירי תנשמות אלה בכסות הפלומה שלהם. תארו לעצמכם כדורים של צמר צחור הנחים על שתי רגליים קטנות, כאשר לא ניתן להבחין לא בזנב ולא בראש, והראש מוסתר לחלוטין בשמלת המוך. אם נעמדים לפני כדורי צמר אלה ומשמיעים רחש, הם זוקרים את ראשיהם ומביטים בתשומת לב. אם עושה הצופה תנועה כלשהי הם מחקים אותה, ואז תנוחתם כה משעשעת, שגם האדם הרציני והקודר ביותר לא יתאפק מלפרוץ בצחוק רם. רעבתנותן של החיות המגודלות לא תיאמן. השגתי אחת מיד לאחר שבלעה חולדה, שגודלה הגיע לכל הפחות לשליש מהתנשמת עצמה. המקור יכול להיפתח ולהימתח עד כי גם החולדה הגדולה ביותר תיבלע אל תוכו.

נותרה לנו כעת לדיון רק המשפחה האחרונה - הכוס (*Kautz*), הכוללת בארץ ישראל שני מינים: כוס החורבות (*Athene noctua*), הקרובה לכוס הגרמנית, ולילית, או בכינויה כאן *Strix aluco mauritanica*, *Syrnium aluco auritanica*, הקרובה ללילית הגרמנית. הציפור הראשונה היא השכיחה מכל הינשופים בארץ ישראל ומצויה לרוב בכרמי זיתים. היא מוצאת מסתור ותנאים מצוינים לקינון בגזעי הזית החלולים. זהו גם הינשוף היחיד הנראה באור יום, ולעתים אף בצהריים. כתת-מין שמה העברי לילית [בעברית!]. בהזדמנות זו אציין שלפי טריסטרם מוזכרים בתנ"ך חמישה מיני ינשופים: לילית, ינשוף, שעיר, תחמס וכוס. *Strix* הוא הלילית; *Bubo ascalaphus* הוא הינשוף; *Otus scops* הוא השעיר; *Strix flammea* הוא התחמס; *Athene noctua* הוא הכוס. ד"ר הרטרט סבור לעומת זאת שיש לזהות את הלילית עם *Athene noctua*, והצעתו נראית לי מבוססת יותר. הכוס המוזכרת בתהלים קב, ו' כתושב חורבות, נראה לי כ-*Syrnium aluco mauritanica*. זהו המין האחרון שבו נעסוק וגם הפרט האחרון שהשגתי בנסיבות מוזרות. הוא נמצא בבית ישן ליד ממרא התנ"כית או חברון, והובא אלי ברוב חסדו של האדון ד"ר מאדר, ששהה במקום במסגרת מחקר מדעי.[57] הציפור הרכה, שהייתה עוד בשמלת הפלומה שלה, נפלה מהקן והוצעה לאדון ד"ר מאדר תמורת כמה מרשרשים. בסבלנותו ארז אותה בקפידה והביאה לירושלים. באכסניית פאולוס הקדוש הייתה הציפור הצעירה לשעשוע העיקרי לנער, שהאכילה בבשר קצוץ דק. שלושה ימים אחרי בואה תפס הנער עכבר והרגו, החזיקו בזנבו ונענעו לפני הכוס הקטנה. לפתע התעורר

57 הארכאולוג הגרמני-קתולי אנדראה אווריסטוס מאדר (Mader) נודע בחפירותיו בארץ, בין היתר במתחם הכנסייה הביזנטית באלוני ממרא (רמת אל-חליל) בשנים 1926–1928 ובכנסיית הלחם והדגים בטבחה בשנות ה-30 של המאה ה-20. לארץ הגיע עוד לפני מלחמת העולם הראשונה מטעם המכון של חברת המחקר הגרמנית-קתולית על שם גרס, שהוקם ב-1908.

האינסטינקט של הציפור הרכה וחסרת הנוצות. היא תפסה בעכבר ובמכה אחת בלעה אותו לקיבתה. רק הזנב נותר עוד מבצבץ, וחיש קל נעלם עם הבליעה השנייה. אחרי כמה שבועות הופיעו הנוצות הראשונות. הכוס הועברה לחדר גדול יותר, ותוך חודשים אחדים הצמיחה את כסות נוצותיה השלמה. ציפור זו, שלא הייתה מוכרת לי עד אז, נשלחה מפוחלצת לגרמניה ולאנגליה, כדי לדייק בהגדרתה המדעית. היא הוגדרה כ-*Syrnium aluco mauritanica*, תת-מין של הכוס שנמצא עד כה רק במרוקו ובצפון מזרח אפריקה. והרי שוב הוכחה לכך שעולם החי של ארץ ישראל החופף בדרך כלל למגוון האירופי והפליארקטי, כולל לעתים גם מינים מהעולם ההודי או האתיופי והאפריקני.

זוג כוסים (צילום: אהרון שמשון)

דברים אלו על דורסי הלילה של ארץ ישראל הנחתי שיעניינו אתכם, גבירותי ורבותי. נוכחנו לדעת שציפורים אלו, שפעמים כה רבות אינן מוערכות כראוי, אף הן יציר כפיו של הבורא ומביאות תועלת ניכרת לאנושות. לכן ראויות הן לטיפולנו המסור, ובשום פנים לא לרדיפה, לפחד או לדחייה. לכן צדק מחבר תהלים כאשר קרא לכל הציפורים להודות לאלוקים, ולא הוציא מן הכלל את דורסי הלילה: "הַלְלוּ-יָהּ הַלְלוּ אֶת-יְהוָה... הַחַיָּה וְכָל-בְּהֵמָה רֶמֶשׂ וְצִפּוֹר כָּנָף" (תהלים קמח, 10).

הרצאה פופולרית-מדעית בבית הספר הדומיניקני למקרא בירושלים ב-17 בדצמבר 1913

08 עולם הציפורים של הכנרת

הארץ הקדושה, 58 (1914), עמ' 109–113

היה זה ב-3 בינואר החולף (1913). היה זה כמו יום אביב אמתי, והאגם השתרע לאור השמש חלק כראי, כך שבבואת הציפור החולפת מעליו נראתה במים בבירור – ממש כמו באוויר. כל זה עורר את הרצון לצאת הפעם מתוך טבחה היפה ולבקר גם בחופיו המזרחיים והצפוניים של האגם הקדוש, ובמיוחד להכיר מקרוב את עולם הציפורים שלו בעונה זו. סמכתי מעשה למחשבה ויצאתי לדרך. בסירת דייגים שהייתה בסביבה נמצאו ארבעה דייגים מוסלמים שתכננו לעבוד בלילה שבין ה-3–4 בינואר במפרץ טבחה העשיר בדגה. סוכם אתם שלמחרת היום יעמידו לרשותנו את הסירה על מלחיה מ-8 בבוקר עד 5 בערב, תמורת תשלום של ארבעה מג'ידייה, דהיינו כ-12 מרק.

צייד של שקנאים (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

השלל הלילי הנכבד של ארבעה דגי אמנון במשקל קילוגרמים אחדים האחד, וכמה מאות דגים קטנים יותר אוכסנו עם הרשתות בטבחה עד לחזרתנו – וכך החל מסע השיט. היינו חמישה נוצרים ומשרת מוסלמי, נוסף על ארבעת הספנים. זמן קצר לאחר השעה 8 הפלגנו מהמזח של טבחה[58] ונפרדנו מלהקות דרורי הבית (*Passer domesticus*) ודרורים ספרדים אדומי ראש (*Passer hispaniolensis*), מזמרתם המלודית של הבולבולים (בעבר נקראו זמיר ארץ ישראלי, *Pycnonotus xanthoprymnos*) והצופיות (*Nectarinia osea*), העלוויות (*Phyloscopus*), זמירי הסוף (בעבר נקראו קניות, *Acrocephalus, Busch schlupfer*) ודומיהם, האוהבים להתלהק על עצי האקליפטוס הגבוהים, בפרדסים או בסבך השיחים הנמוכים. כלברכנו בדרך צלחה התעופף נחליאלי צהוב מתחת לרציף הלוך ושוב, וגבו הכחול של שלדג לבן חזה (*Halcyon smyrnensis*) שעף לאורך החוף הבהיק בשמש. הפרפור רצה גם הוא להראותנו את להטוטיו לאות פרדה, בהיותו ציפור מים ויבשה כאחת. גבוה מעל המים חתר נמרצות באוויר בשהותו במקום אחד כשמקורו נטוי למטה, ואז צלל במאונך לתוך המים ומיד הופיע שוב.

58 באכסניה הגרמנית-קתולית בטבחה היו אז שני מזחים – המזח העות'מאני הוקם בשלהי 1905 כחלק מפרויקט הרכבת בקו חיפה-דרעא; המזח הקטן יותר נבנה קודם לכן בידי הגרמנים.

האכסניה בטבחה לחוף הכנרת בגלויה, 1920 (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

רצינו לחצות את ים הכנרת מצפון-מערב לדרום-מזרח, מהלך 10 ק"מ, ולבקר בחוף המזרחי את גרסה המקראית – היא כרסה, או כורסי כיום.[59] בתנאים רגילים נמשך שיט כזה כשלוש שעות, אך ארבעת הספנים שלנו חתרו במרץ כה רב, בעודם מלהיבים זה את זה בקריאות הדדיות ובשירה, עד שהגיעו למטרה בשעה וחצי בלבד.

כבר בראשית המסע משכו את תשומת לבנו הטבלנים הרבים שהחיו את האגם למלוא רוחב העין. הם נראו על גבי הראי הבהיר והרחב כנקודות שחורות קטנות וגדולות. הנקודות הגדולות יותר היו טבלנים מצויצים (*Podiceps cristatus*), הקטנות – טבלנים גמדיים (*Tachybaptus ruficollis*), שהיו כמעט תמיד ביחידות ולעתים רחוקות בקבוצות קטנות. הם היו פעילים כל העת; צללו, צדו דגים ועלו אל פני המים כעבור זמן ממושך למדי, לעתים במרחק הגון ממקום צלילתם. הטבלנים הגמדיים היו פחות פחדניים, ומה משעשע היה לראותם מתרוממים מעט לפני הצלילה ונוחתים בקשת לתוך עומק המים – דבר שקשה יותר לראותו אצל הטבלנים המצויצים.

שלדג לבן חזה צולל לטרפו (צילום: דב קלעי)

59 האתר המסורתי של נס החזירים בחוף המזרחי של הכנרת.

פרפור עקוד ברפרוף בעת ציד דגיגים (צילום: חררדו קוללאו)

כעבור שיט של רבע שעה, בהביטנו לאחור אל טבחה, התפעלנו מחדש משילובה הנפלא בנוף ואמרנו פה אחד: "כמה חבל שלא צולמה פנינה זו של הכנרת מכאן". ואכן, התמונות הרגילות של טבחה אינן מציגות אותה מצדה היפה ביותר. אך גם מחשבות נוגות החלו משתלטות עלינו בזכרנו כיצד היו חופי האגם פורחים והומים מאדם בזמנו של ישוע, וכיצד גם בתקופה הביזנטית והצלבנית הייתה כאן אוכלוסייה נוצרית טהורה. עכשיו מיושבים החופים רק בבדואים כופרים, והם שוממים בדרך כלל וללא צל עץ. בתקווה לימים טובים יותר שיבואו לים כנרת, פרצנו בשירה סוערת של אוֶוה מריה מעומק הלב.

זמן קצר לאחר הפלגתנו אפשר היה לראות שחפי אגמים אחדים (*Chroicocephalus ridibundus*) מתעופפים לידינו או שוחים במימי האגם. צדנו שחף אגמים לבן לגמרי, ולו רגליים ומקור אדומים כשָני וקצות כנפיים שחורות. ככל שהתקרבנו לכורסי, כך התרבו השחפים. אך מה זה מתרחש מול עינינו על חופי האגם? 40 או 50 דמויות שחורות ותמירות עמדו שם בסך, נראים בתוך המים. יש שחשבו שאלה אנשים; יש שאמרו לא, אלה פרות או כבשים שחורות הנוהגות בארץ זו לרדת די עמוק לתוך המים הרדודים כדי לשתות; יש שחשבו על כלונסאות תקועים, וכולם טעו. כאשר התקרבנו התברר שהייתה זו להקה גדולה של קורמורנים שהתחממו בשמש ועסקו בעיכול שלל הדיג מן הלילה שחלף... הם ישבו על לשון צרה, חולית, שיצר פלג ההרים של ואדי סמק, וכך נראו כעומדים באמצע האגם. היירייה שירינו (ממרחק גדול מדי לצערנו) גרמה רק להתרוממות הלהקה כולה, וזו נחתה על האגם רק בדרום הרחוק. בהזדמנות זו יכולנו להבחין בבירור בהבדל שבין תעופת הקורמורנים לבין זו של השחפים השחורים (*Larus fuscus*) השווים כמעט בגודלם. נפנוף הכנפיים של הראשונים הוא מהיר ונמרץ, ואילו זה של האחרונים שקט וחגיגי.

גרַסָה כיום היא רק כפר קטן, ובו בקושי תריסר בקתות חומר עלובות. רק עץ גדול נותן כאן צל, ומסביבו - שדות מעובדים, שטחי בור וחורבות. מציפורי היבשה ראינו כאן בעיקר עפרונים מצויצים (*Galerida cristata*) ומין מיוחד של חנקן (*Lanius*). על ביקור בחורבות הכנסייה הנוצרית שבנה סבסטה, לפי עדותו של פטרוס, לזכר ריפויו של מי שלגיון של שטנים שכן בו, החלטנו לוותר בהיותן בפנים הארץ. מסורת שבעל-פה וכתביו האבנגליים של לוקס הקדוש

"בארץ הגדריים, השוכנת נוכח הגליל" (ח, 26), אמנם מטים את הכף לצד המקום הזה כמקום הריפוי, אך עם זאת אין עוד מקום ליד חופי הכנרת שם החוף יורד בתלילות למים כמו לרגלי ההר עורימה שליד טבחה,[60] שם יכול היה עדר החזירים הנמלט ליפול למים ולטבוע...

עלינו על סירתנו, או יותר נכון נישאנו לתוכה בידי שני ספנים, כי החוף הרדוד לא אפשר לספינה להגיע עד החוף. רק עתה, לאחר נסיעה של כחצי שעה בין טבלנים גמדיים ומצויצים רבים, אמורים היינו להגיע אל גן העדן של ציפורי המים. זהו החוף הצפוני-מזרחי של האגם. כאן צפינו בצי שלם של שחפי אגמים השטים להם בנחת על פני האגם. כמו חיל אדיר בהתקדמותו, היוו הם קו לבן, ארוך ורציף, במרחק מה מהחוף אך במקביל אליו. הערכנו את מספר השחפים האלה באלף לפחות. בהתקרבנו, התרומם תחילה להפתעתנו המאסף, ולאחריו שוב קבוצה של כ-50 ציפורים. לאחר מכן התרוממו כל היתר וחלפו על פנינו כענן לבן, ענק, חגו סביב וירדו שוב אל פני האגם.

כעבור זמן מה התחדש המחזה שכבר הוזכר קודם. ליד החוף, משני עברי הנחל הקטן הנשפך אל הכנרת בחופה הצפוני-מזרחי, ניצבו שורות שורות, עד אין סוף, דמויותיהם השחורות של הקורמורנים. כמו שני גדודי משמר של כ-250 איש האחד הם ניצבו נטועים בקרקע. טרם נזדמן לי לצפות כך בברנשים שחורים אלה. אמנם כבר ראיתים כאשר הם עפים בראש חץ, ובהזדמנויות אחרות עטו על הים בקרבת החוף וערכו מצוד ממש על הדגים בטור דמוי קשת. בתפריטם המורכב מדגים בלבד ובזללנותם - הקורמורנים הם בוודאי אויבי ענף הדיג, אך יש בהם גם מן התועלת, כי הם מצביעים על האזורים העשירים בדגה ולעתים מבריחים ממש להקות דגים אל תוך הרשתות.

רק בשפך הירדן לכנרת, בפינה הצפונית של האגם, ירדנו ליבשה כאשר אנו מכוונים בעצמנו את הסירה אל תוך הנהר התנ"כי. בחוף השמאלי, בצל עצי אקליפטוס גבוהים, מצאנו פינת חמד כדי לסעוד את לבנו. תשומת לבנו רותקה לא רק לעולם העופות אלא גם לדברים אחרים. בחופי הירדן והכנרת מצאנו עושר עצום של קונכיות חלזונות מים מתוקים שנפלטו החוצה, בעיקר מגדלן מגובשש, שקונכיותיו יצרו מצבורים רציפים על הקרקע ואפשר היה לאספן במיליונים. ייתכן שהחרדנו מרבצו צב ביצות (*Mauremys caspica*) שאורכו כ-35 ס"מ (לא יכולתי להבחין אם היה צב הביצות האירופי או צב הביצות הכספי), והוא חמק לתוך הסוף. אך מפתיעה ביותר הייתה נמייה שאורכה כמטר, אותה "חולדת פרעה" שחלפה פעמיים לאור היום מתחת לעצי התפוז ללא פחד ולנגד עינינו ממש, בשעה שידוע ש"גזלן תרנגולות" זה מבצע את מלאכתו רק בלילה! גם נחש שאורכו מטר כמעט, שלוון קולר (*Adabes modestus*), מצאנו בעת שהפכנו אבן. מאחר שידענו כי אינו ארסי, הרי בוודאי פחד מפנינו יותר משפחדנו מפניו.

עם בואנו התעופפו רק כמה עורבים אפורים מצמרות האקליפטוסים, והמקום לא נראה לנו מבטיח שפע ציפורים. אך עד מהרה ביקרה אותנו פנינת הציפורים של עמק הירדן - הסופית, הנוצצת בכחול, אדום-חום, שחור ולבן. היא כפולה בגודלה מהשלדג האירופי אך דומה לו בעושר צבעיה. גם חצי תריסר חופמים (*Charadriidae*; בעבר נקראו *Schnepfen*) שכלל לא חשבנו עליהם התעופפו לידינו. כמה הייתי רוצה לצוד אחד, לא כל כך בגלל הצלי הטעים שמכינים ממנו אלא בגלל התקווה לתפוס ציפור מטובעת ולקבוע אם הסופייה חורפת בארץ ישראל.

מקרוב מאוד נראו סלעיות (*Weisen schmaelzer*) עם חזן החום, חנקנים אפורים-לבנים ופרפורים עקודים (*graudfischer*). ממרחק רב יותר דימינו לראות אפילו שני שקנאים וחסידות, למרות שבנות מינן כבר המשיכו בנדידתן לאפריקה. בהמשך השיט משפך הירדן לתל חום, הוא כפר נחום התנ"כי, זומנו לנו הפתעות חדשות פרט לציפורי המים שכבר

60 תל ע'ורימה הוא אתר העיר המקראית כנרות, לחופה הצפון-מערבי של הכנרת. השרידים בצדה המזרחי של הכנרת, במקום בו מראים היום את המנזר של כורסי, נתגלו רק בשנות ה-70 של המאה ה-20, אך האב שמיץ כותב על האתר כבר בשנת 1914.

הזכרנו. תחילה ראינו אווזי בר בודדים וגם בקבוצות גדולות. רובם היו אווזים רגילים, כפי שיכולנו לזהות כשהתרוממו ועפו. צפינו גם בכמה קרקירים (*Anas crecca*; בעבר נקרא *Krickenten*) קטנים ואחריהם ראינו מטס של אנפות ארגמניות (*Ardea purpurea*; בעבר נקרא *Blaesshuehner*) בכסות שחורה ומצח לבן כשלג. בסוף נגלה לעינינו מראה נהדר של 15 עד 20 אנפות אפורות (*Ardea cinerea*; בעבר נקרא *Fischereiher*), מהם עפים בנפנוף כנף כבד לאורך החוף הצפוני-מערבי, ומהם עומדים בשקט סטואי על גושי בזלת שבאגם ומחכים למשהו ראוי לנגיסה לארוחת ערב. מיוחד היה למצוא אנפה ארגמנית יחידה הבולטת מיד בצבעיה השונים לגמרי ובגובהה הנמוך בין האנפות האפורות שנוצותיהן אפורות בהירות.

מרוצים משפע ההנאות אמרנו שלום לבן ארצנו החביב ונדלין,[61] השומר הנאמן של חורבות כפר נחום הכוללות את בית הכנסת הנהדר. הוא נראה כחייל פרוסי חסון אך תמיד מסביר פנים בגלימתו הפרנציסקנית. עד מהרה שבנו מאושרים לטבחה האהובה שלנו.

סירה בכנרת, לחופה של האכסניה הגרמנית-קתולית בטבחה (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

61 הפרציסקני ונדלין הינטרקרויזר (Hinterkreuser), ארכיטקט בהכשרתו, שהה בארץ מ-1908 וחפר את בית הכנסת בכפר נחום בשנים 1906 עד ל-1915. מכונה במקורות גם ונדלין ממנדן (Menden), עיר במדינת ריין-וסטפליה שבגרמניה.

09

ברכת ציידים בכנרת

הארץ הקדושה, 60 (1916), עמ' 231–232

רוח הציד מפעמת בלא מעט קצינים גרמנים המשרתים בצבא הטורקי. ברבים אחרים טמונה החיבה לטבע, שבזכותה נאספו כבר במלחמה זו תצפיות מעניינות בידי חיילים בארצות הכבושות, בבלגיה ובצפון צרפת, ברוסיה ובסרביה. גם ארץ ישראל מציעה לחוקר הטבע כמו גם לצייד גירויים לאין שיעור בצפון ובדרום, במזרח ובמערב. ברור שכל עוד לא מושג הניצחון הסופי, מלאכת המלחמה הגסה נשארת העיקר ומשמחות הציד או מתצפיות בטבע אפשר ליהנות רק דרך אגב. ובכל זאת רצוי להסב את תשומת הלב לכמה הנאות שמציעה הכנרת לצייד, כאשר לחופיה נקודות מוצא נוחות: הן המלון הגרמני בטבריה הן האכסניה הגרמנית בטבחה.

ציד של תן זהוב בעזרת כלבים
(מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

אפשר לצוד כאן ארנבות, חרטומנים, חופמים, חוגלות, שלווים ועוד. החוגלה המקומית (*Alectoris chukar*) כל כך כבדה, זוהרת וצבעונית, שהחוגלה הגרמנית שלנו מחווירה לעומתה. גם אם לא בכל הימים, יש כאן פרפראות לצייד, ש"נמרודים" גרמנים מעטים יכולים להתפאר בהן. אם נתחיל בחיות טרף, עוד אשתקד ניצודו לא הרחק מכאן שני נמרים נהדרים, אחד באביב, האחר בסתיו. עוד ניצודו אשתקד במקומות שונים סמוך לכנרת צבועים. בזמן האחרון נצפו בטבחה כמה זאבים. הופעת תנים היא כה שגרתית, שבקושי שמים לב אליהם כשמיד אחרי שקיעת השמש הם מיללים בזעקת הילדים שלהם בזוגות או בלהקות קטנות ואינם חוששים להתקרב לבתי המגורים. בגדות הכנרת עצמה חיות לוטרות אחדות שלכידתן נחשבת בעיני הדייגים לחסד גדול, ונמיות מעמידות בסכנה תמידית את חצר התרנגולות שלנו. גם חיות צמחוניות מעניינות אינן חסרות. כמה ציידים גרמנים יכולים להתפאר שצדו דורבן או שפן סלע? שתי חיות אלו אינן נדירות כאן כלל. צפון הכנרת הוא "אלדורדו" [ארץ זהב אגדית] לציד חזירי בר (*Sus scrofa*). לעתים ניצודים חזירים כה מרשימים עד שיש צורך בשלושה חמורים חסונים כדי לשאת פרט אחד המבותר לחלקיו. ומה יכול להיות יפה יותר מציד צבאים!

רחמיו של איש שאינו צייד נכמרים אמנם על מותן על חיות אהובות, יפות וקלות רגליים אלה, אך המחשבה על צלי צבאים עסיסי עשויה להקשות גם לב רך. רק לפני שבועיים כשביקרתי בהר האושר המרוחק רק שעה מטבחה, ניתרו לפניי במרחק זריקת אבן שני צבאים שמיהרו להסתלק. הטבעת הלבנה הזוהרת על אחוריו של הצבי מהווה עבור הצייד גירוי ליריה.

וכמו בעולם היונקים, כך גם בעולם הציפורים מציע אזור הכנרת לצייד הגרמני כה הרבה יוצאים מן הכלל. מ"בנימין הציפורים", שהוא קוליברי ארץ ישראל או הצופית (בעבר נקרא יונק הדבש, *Nectarinia osea*) ועד לנשר המקראי האדיר ועיט השמש (*Aquila heliaca*), עקב עיטי שאינם נדירים, גם לא הבזים והזרונים והינשופים. בין האחרונים מופיעה הקטופה הגדולה השייכת כבר לפאונה ההודית ומזונה הבלעדי הוא דגים. דרור ספרדי (*Passer hispaniolensis*)

צייד בדואי צד בעזרת בז מאולף (בזיירות) וכלבים סלוקים (מתוך: *Voyage in Orient*, Rudolph)

פוחלץ לוטרה מאוסף האב שמיץ (צילום: יוסי לשם).

וזמיר ארץ ישראל או בולבולים נפוצים כל כך עד שהם הופכים לצרה - הראשונים למזרע והאחרונים לגני הירק. מלבד אלפי חוחיות (*Carduelis carduelis*) מקשט את הנוף השלדג לבן חזה (*Halcyon smyrnensis*) בכסות נוצותיו הצבעונית והמפוארת והפרפור העקוד את גדות האגם. וכמה ציפורים שורץ האגם עצמו! להקות של קורמורנים גדולים (*Phalacrocorax carbo*), טורי קורמורנים גמדיים (*Microcarbo pygmaeus*), אווזי בר ושחפים ממינים שונים נראים פעם פה, פעם שם, ובמיוחד בחורף. כמו כן הים מלא חיים, באגמיות ובחופמאים ממינים שונים. עוד בשבוע שעבר חזיתי במראה נפלא אם אמנם נדיר של 30-40 שקנאים צחורים כשלג שנחתו באמצע האגם, יצרו בו ראי קטן וזוהר ואז במשך שעתיים עד שלוש שעות שטו במעלה האגם לעבר שפך הירדן לכנרת.

ציפורים ניצודות תלויות לייבוש באוהל
(מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

זוג צופיות וקינן (מתוך: "החי והצומח של ארץ ישראל", הנרי בייקר טריסטרם)

אך בואו וראו! ברור שלנוצרי מאמין המבקר בכנרת מזומנות הנאות גבוהות ונעלות יותר מאלו של מלאכת הציד וחקר הטבע, אך אלו אינן צריכות לפגום באלו.

טבחה, 4 באפריל 1916

10 שקנאים על ים כנרת

הארץ הקדושה, 62 (1918), עמ' 127–128

הופעת שקנאים בכנרת אינה שכיחה. כמה מצלייני ארץ ישראל ומבקרי האגם הקדוש היו ודאי מאושרים לו ראו במו עיניהם את הציפור האגדית, שהיא סמל נוצרי המוכר להם רק מציורים על מזבחות ועל בגדי קודש. יש שנים שבהן השקנאי אינו נראה ולו פעם אחת מעל האגם, ובאחרות אפשר לראותו כמה פעמים ובלהקות. על השנים האלה, המשופעות בשקנאים, נמנית גם השנה הנוכחית, שנת 1918. כבר ב-15 במרס אפשר היה להבחין בלהק של 30 שקנאים לפחות באמצע האגם, במרחק של כרבע שעה מצמח, תחנת הרכבת שבדרום הרחוק ביותר. עופות נהדרים אלה – שכמעט אינם נופלים בגודלם אף מברבור, חשדניים ביותר, ודי בהתקרבותה של סירה להביא להמראתם. כדי להתרומם מעל פני המים חותר השקנאי במהירות קדימה, מכה באברותיו הפרושות במים עד שאלה יכולות לשאתו. במקרה שלנו עף להק השקנאים כ-10 ק"מ הלאה ונחת שוב באגם בקרבת הגדה המזרחית. מעופם של השקנאים קל על אף גודלם. הם יכולים להתרומם לגובה כה רב בחוגם מעגלים מעגלים, עד שייראו כמו ציפורים קטנות ביותר. במקום להושיט ראש וצוואר בתעופה, כציפורים אחרות, עושה השקנאי הפוך: הוא מכופף את צווארו הארוך אחורנית ומניחו על גבו, כאשר ראשו ומקורו הענק נחים כמו מקופלים על הצוואר.

מראה מרהיב הוא לראות להקת שקנאים כזו שטה מרחוק. היא נראית כמו אי לבן המשנה אט אט את צורתו. בדרך כלל נשארים העופות צמודים זה לזה, אך לעתים אפשר גם לראות כמה פורשים, אם כ"חלוץ" אם כ"מאסף".

כדי למצוא את מזונו אין השקנאי יכול לצלול כעופות אחרים. גודל גופו ועצמות השלד החלולות מונעים זאת ממנו. על כן הוא בוחר לו אתרי ציד רדודים שבהם צווארו הארוך מאפשר לו להגיע לקרקעית, ומקורו הענק, המצויד בחלקו

שקנאים בהמראה (צילום: אהרון שמשון)

להקת שקנאים נודדת בחניית ביניים על הכנרת (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

העליון בקרס חזק וחד, משמש לו כלי ציד מצוין. כאשר להק שקנאים יוצא לציד הם יוצרים בדרך כלל מעגל או חצי מעגל הפתוח כלפי החוף. בחבטות כנפיים חזקות על המים הם מבהילים את הדגים הנסים ונדחקים לחוף, ואז תופסים ובולעים אותם, או מאחסנים אותם בשק הזפק הרחב. על אף שהמשפט הבא נשמע דמיוני, הוא אמת לאמתה. אדם יכול להכניס את ראשו ללוע השקנאי, כי ה"שק" והלסת התחתונה גמישים ביותר.

קל להבין כיצד נוצרה האגדה הנוצרית הרווחת לפיה השקנאי יכול לפעור את חזהו ולהאכיל את גוזליו בבשרו ובדמו. כדי להאכיל את צאצאיו בדגים המאוחסנים בשק הוא פוער לפניהם את מקורו הענק, כשהלסת התחתונה האדומה נשענת על חזהו הלבן, ומה שהגוזלים מוציאים משק הזפק נראה כאילו יוצא מהחזה עצמו.

את הדר צבעיו המדהימים באמת של השקנאי זכיתי לראות בימים הראשונים של חודש מאי השנה. שוב הופיע להק של ה-20 שקנאים מדרום-מזרח לעיר טבריה. חייל מחניון המשאיות ירה ברובה הקרבין שלו מתוך סירת מנוע. הכדור פגע בצווארו של שקנאי אחד וריסק את קנה הנשימה שלו ואת הוושט. היה זה זכר בן שלוש. לבד מן האברות השחורות היה צבע הנוצות לבן עם גוון ורדרד נהדר. רק ליד הזפק היו נוצות צהובות. ציצית הראש בקדקוד הייתה לבנה לגמרי, הרגליים בצבע הבשר, האזורים הקרחים סביב העיניים היו שוב בצבע ורוד ושק הזפק צהוב. על המקור העליון נמשכים שלושה פסים כחולים, ועל המקור התחתון שניים רחבים. חלקים אחרים של המקור וקצהו - צבעם אדום לוהט, כך שהמקור כולו נראה כמעשה פסיפס כחול-אדום.

בזמן הפשטת העור התברר מה עז היה כוח החיים של השקנאי שנורה. באמצע עצם החזה, בין שכבת השומן לעור, נמצא כדור ירי כבד וקצת פחוס עטוף כולו ומבודד, ועוד כדור קטן ביותר בין הגולגולת לבין ציצית הנוצות. אמנם יש הטוענים שבשר השקנאי אינו אכיל כי ריחו כריח שמן דגים, אך אני יכול לגלות לכם שבשר השקנאי שהושרה בחומץ 24 שעות, מהווה צלי חמצמץ ועדין שאפשר לדמותו לזה של צבי או אייל.

טבחה, מאי 1918

11א עולם החי ליד הכנרת

הארץ הקדושה, 62 (1918), עמ' 166–169

מרבית אנשי הצבא האוסטרו-הונגרים המיועדים לחזית הדרומית של ארץ ישראל חולפים בסביבת הכנרת ברכבת או במכונית. חלק מהם ישמחו בוודאי לדעת על עולם החי שבסביבה תוך מתן דגש מיוחד לשוני בינו לבין עולם החי בגרמניה.

אשר ל**טורפים**, אפשר לומר שמחלקה זו מיוצגת בכבוד אף בסביבתו הקרובה של האגם. במשך השנים האחרונות ניצודו: **נמר, צבוע, נמייה, זאב, תן, שועל, דלק, לוטרה, גירית ודוב**. הנפוצים ביותר הם **התן והנמייה**.

את התן אפשר לשמוע כמעט מדי ערב ברוב ימות השנה, ויללותיו מזכירות בכי ילד קטן. לעתים תכופות רואים תן במשך היום ובמבט ראשון טועים לחשוב שזה כלב. הוא נוטה יותר לברוח מאשר לתקוף, עוצר לרגע לאחר הליכה קצרה ומסתכל אם עוקבים אחריו.

גם הנמייה, המסוכנת כל כך לתרנגולות, מופיעה לעתים ביום ויש ותתקוף אף אווזים בוגרים, כפי שכותב שורות אלו יכול היה להיווכח בעצמו. הזאב והדלק נדירים יחסית בסביבות האגם. לפני שלוש שנים עוד ניצוד נמר בעקבו אחרי עדר עזים סמוך לכפר הנוצרי רמה, המרוחק שלוש שעות מהאגם.

צבועים אחדים ניצודו בידי בעל בית ההארחה אלפרד רוף מטבריה,[62] גם בערוצים הנשפכים לאגם וגם בהרים שבסביבה.

המקום שבו אפשר לפגוש **דובים**, במורד הדרומי של הר החרמון הגדול[63], מרוחק כ-30 ק"מ מהאגם וזהו כנראה גבול תפוצתו הדרומי ביותר של טורף זה. בכפר מג'דל שמס מופיע כמעט מדי שנה בעונת אסיף הפרי דוב זה או אחר החומדים את הפירות המתוקים.

משמאל, אלפרד רוף, הצייד הגרמני, אוחז בידו את בתו, עם כלב הציד שלו ועם עמיתיו הציידים (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

מעניין לציין שבדיקת פרוות דוב שנשלחה למוזיאון הזואולוגי המלכותי בברלין, הוכיחה שמדובר בתת-המין השונה מהותית מדוב הלבנון שהוגדר כבר באופן מדעי. לפי דיווח ישיבתה של "החברה לחקר מדעי הטבע" (ברלין 1917) קיבל תת-מין זה את השם *Ursus syriacus Schmitzi*. "נמרוד" הגרמני שנזכר לעיל, מונה בין מזכרות הציד הרבות שלו גם פרווה של מין הדוב הזה, וגם פרווה מפוארת של נמר שניצוד לא הרחק מהאגם.

62 אלפרד רוף (1890–1983) היה אחיה של פרידה גרוסמן (1884–1972) שנולדה רוף. אביהם מת כשאלפרד היה בן 8. פרידה נישאה ב-1904 לריכרד גרוסמן, בעליו של 'מלון טבריה', אלפרד למד בבית הספר של הטמפלרים בנצרת ובהמשך בחיפה, בגיל 14 עבר ללמוד את מלאכת הרעפנות בחברת הבנייה של האחים ביילהרץ, וב-1905 עבר לטבריה לסייע במלון. ב-1914 נשא את אנה קרייס, מאוחר יותר חזר לחיפה ללמוד הנהלת חשבונות ומסחר. בעקבות התאבדותו המוקדמת של ריכרד גרוסמן שב לטבריה לסייע לאחותו בניהול המלון, עד ל-1930. שמיץ מתייחס אליו ברבות מכתבותיו, בדרך כלל כ'צייד בן ארצנו'.

63 הר החרמון, בניגוד ל'חרמון הקטן' שהוא גבעת המורה.

בעוד אני מדווח, והנה נתבשרתי שבדואי המוכר לי היטב פגש לא פחות מארבע גיריות צעירות במרחק של פחות משעה מהאגם לכיוון צפת. אף כי הגיריות פעילות בעיקר בלילה, הן התחממו בשמש ושיחקו בשטח הטרשי בצהרי יום, ללא כל חשש. הבדואי הצליח להתקרב אליהן בלא שיבחינו בו, התערב בהן, תפס גירית שניסתה להתחבא בחור עמוק והרג אותה בחבטת מקל אדירה. אם כי לא היה זה פרט בוגר ממש, הייתה פרוותו צפופה וצבעה נאה. באותה עת סיפר לי אחד מבני הסמכא שלי שהגירית אינה נדירה בסביבה זו כלל ועיקר. הבדואים כאן מעריכים את בשרה כטעים ביותר. בעניין זה יכולתי שוב להיווכח מה רב חלקן של האמונות הטפלות בארץ זו. סופר לי בכל הרצינות כי בשר הגירית הופך לעשיר בשומן וטעמו הולך ומשתבח ככל שמרבים לחבוט בגירית אפילו לאחר מותה. האכילה באותה הזדמנות נערכה מיד. כאשר הביאו אליי את הפרווה הטרייה לגמרי כבר סיימו לאכול את כל בשרה של הגירית ואף גולגולתה פוצחה ונאכלה.

בין הטורפים השכיחים אפשר למנות גם את **חתול הבר** (*Felis lybica*) בעל כפות הרגליים השחורות והזנב עטור הטבעות.

בין היונקים הגדולים יותר שאינם טורפים מוצאים בסביבת האגם את **חזיר הבר, הצבי, האיל**, שכעת בוודאי יש לראותו כנכחד, **הדורבן, שפן הסלע והארנבת**.

אנשי הכפר הנוצרי מע'ר יוצאים בדצמבר מדי שנה לציד חזירי בר בשפלת הבטיח'ה שבצפון האגם. כמוסלמים מתעבים הבדואים המתגוררים כאן את החזיר ואת בשרו. גם אם אפשר לשכנעם ללכת בעקבותיו - לא בנקל ניתן לדבר על לבם לירות בו. האדוקים בדתם ייחשבו טמאים אם יעשו כן, גם הם וגם רוביהם, וחזיר שניצוד - לא יגעו בו. לעומת זאת מחבבים הנוצרים את ציד החזיר לצורכי אכילה או מכירה. הם צדים פרטים נהדרים ומעבירים את שללם לכפרם המרוחק על גבי חמורים או פרדות. ראיתי חיות כה עצומות, שגם אחרי הניקוי והוצאת הקרביים יכולה הייתה בהמת משא רצינית לסחוב בקושי רק את מחציתן.

מניסיון אוכל לומר שמחזירי הבטיח'ה אפשר להכין בשר משומר מאיכות גבוהה - גם נקניקים וגם קותלי חזיר. אך הציד בביצות הבטיח'ה כרוך בסיכונים ובטרחה: סכנה בגלל התקפה לא צפויה של חיה שזה עתה נפצעה; טרחה בגלל הגשם המתמשך והקושי למצוא את העקבות.

זכיתי לראות **זוג צבאים** יפה במרחק שלושת רבעי שעה מטבחה שעל האגם. החרדתי אותם כה קרוב מרבצם, עד כי הייתי יכול לגעת בהם במקל ארוך. הם התרחקו בזריזות מפליאה בקפיצות בינות לגושי הבזלת, בעוד הכתמים הלבנים הזוהרים שבאחוריהם ריצדו הנה והנה באור השמש. זה קרה בפסגתו המבודדת של ההר הקרוי בפי הבדואים תושבי המקום "הר עצי הברכה", וחוקרים נוצרים רבים רואים בו את הר האושר.

אוסף הקרניים של גרוסמן המנוח בעל המלון מטבריה הוא עדות לכך שעוד לפני שנים מעטות הופיעו איילים בסביבה, אם כי עדיין לא ברור אם נמנו עם אותו מין שפרטיו חיו לפני שנים מעטות בכרמל או בסביבות צפת והר הג'רמק (הר מירון).

לאירופים ייראה **הדורבן** כחיה המוזרה ביותר שלחופי האגם. בהיותו לילי פוגשים אותו לרוב רק מת. אפשר לצוד אותו במלכודת או באמצעות רובה בליל ירח בהיר. קוציו היפים והארוכים המוכרים לנו כעטי נוצה מגנים על גופו מיריות - אם לא כוונו לאיברים פגיעים במיוחד. הדורבן יודע להשתחרר מהמלכודת אליה נקלע. אם כל ראשו לא נתפס במלכודת, הרי שלמחרת היום יימצאו בה רק כמה קוצים. לעתים הדורבן משתחרר כשהוא קורע את כף רגלו, ולעתים הוא אף קורעה בשיניו. הדורבן גורם לנזקים גדולים בגני הירק. בשרו נחשב מעדן גם לחך האירופי. הבדואים מאמינים שבשרו

דורבן (צילום: איל ברטוב)

מרפא מחלות עור ולכן הם צדים אותו. בדרום ארץ ישראל אפשר להבדיל בין שני תתי-מינים: *Histrix hirs Aharoni* ו-*Histrix hirs Schmitzi*. עדיין לא נקבע סופית לאיזה תת-מין שייך דורבן הכנרת או שמא יש לייחדו כתת-מין נפרד.

לבן אירופה ממוצע מוכר שפן הסלע המצוי בבטיח'ה עוד פחות מהדורבן. מקום המרבץ האהוב על שפני הסלע הוא מורדות הגבעות העוטרות את עמק הכנרת, שם אפשר לראותם בעדרים בימי שמש. שפן הסלע דומה בגודלו לארנבת והוא חסר זנב. בפרוותו החומה אפשר להבחין באמצע הגב בכתם צהבהב בגודל אגרוף. הוא נפוץ בדרך כלל רק באפריקה, וצפון הכנרת הוא לפי שעה גבול תפוצתו הצפוני ביותר. פרט שנשלח למוזיאון המלכותי בברלין תואר והוגדר *Procovia Schmitzi*, נבדל מהשפנים שנמצאו באזור ים המלח.

אך לעתים רחוקות תופיע "רב אמן העששת" (הארנבת) בדרום האגם. אי אפשר להעלות על הדעת עריכת ציד ארנבות בארץ ישראל כמקובל לגבי בנות דודן באירופה. רק זוגות ספורים של ארנבות יצליחו להתקיים בששת החודשים השחונים שבהם לא יורד גשם כלל. בעקבות מחסור באבק שרפה במלחמה נאסר הציד, אך התן, השועל ועופות דורסים בוודאי עושים שמות בצעירי הארנבות. ובכן, מי שנפשו חשקה בציד ארנבות דווקא - אל יעשה זאת ליד אגם הכנרת.

11ב עולם החי ליד הכנרת

הארץ הקדושה, 63 (1919), עמ' 9–11

הערת המערכת: כדי להביא את מחקריו בשדה הטבע של כבוד קדושתו האב שמיץ בפני קוראינו בשלמות הראויה, אנו מביאים להלן את המשך מאמרו ומקווים שיש בו עניין לציבור הרחב.

אם במאמרים קודמים עסקנו בחיות הטרף שבסביבת האגם ואחר כך בכל היונקים הגדולים, הרי עלינו להפנות כעת את מבטנו אל מיני יונקים קטנים ומשונים ולשאר הולכי על ארבע, הזכאים גם הם לתשומת לב המבקרים.

האם לא מפליא הדבר שאין כאן בארץ חפרפרות כלל? את מקום החפרפרת האירופית, המהווה מכת מדינה כה חמורה במקומות רבים, ממלא ליד האגם ובשאר אזורי הארץ החולד (*Spalax ehrenbergi*; בעבר נקרא *Spalax typhlus*); הוא דומה לחפרפרת בחיצוניותו ונראה שאף באורח חייו, אך נזקו רב משלה מאחר שהוא מכרסם אמתי המסוגל להשמיד תוך זמן קצר שדות שלמים של תפוחי אדמה, ערוגות של בצל וגידולי שורש אחרים. את העובדה שכמעט אין מגדלים את תפוח האדמה החביב עלינו כל כך ליד האגם יש לזקוף בעיקר לחובתו של המזיק הזה, שאין דרך להילחם בו.

מבני משפחת העכברים, המיוצגת בשפע ליד האגם, ברצוני להזכיר רק את אלה שהחזקתי בידיי ממש ויכולתי לתהות על קנקנם, והם: קוצנים (*Acomys*), נברנים (*Microtus*) ונמנמנים (*Myxodidae*) – עכברים בעלי זנב עבות. מבין הקוצנים יכולתי לקבוע שני מינים: קוצן זהוב *Acomys hunter* וקוצן מצוי (*Acomys cahirinus*; בעבר נקרא *Acomys dimidiatus*). שני המינים דומים לעכבר הבית הרגיל אולם הם מוצקים יותר, וכשמביטים מקרוב וממששים את החיות הזעירות, משתכנעים שמה שנראה כשערות אינו אלא קוצים.

מבין חמשת הנברנים שטריסטרם כבר ציין, אושרה לגבי סביבת האגם לפחות מציאותו של נברן השדות (*Microtus guentheri*; בעבר נקרא *Arvicola guentheri*), על סמך בדיקת פרט שנשלח למוזיאון הזואולוגי המלכותי בברלין. המתמיהים ביותר לגבינו האירופאים הם העכברים בעלי הזנב העבות, נמנמן הסלעים (*Eliomys melanurus*). מתחשק לקרוא להם "סנאים תת-קרקעיים" בזעיר אנפין. לפני שנים מעטות נחשף בשעת הכשרת קרקע ליד טבחה מבנה תת-קרקעי שלהם ונהרס. המבנה היה בעומק 30 ס"מ וכמה מחילות הובילו אליו.

הקיפוד המצוי (*Erinaceus europaeus*), המוכר היטב גם באירופה וגורם לנו לא אחת להשתאות בהפכו כה מהר לכדור קוצני שאיש אינו יכול לנגוע בו, מיוצג אף הוא ליד האגם. אך מאחר שבארץ ישראל הוכחה גם מציאותם של סוגי קיפודים הנבדלים מחברם האירופי, והבחנה זו היא עניין למומחים, לא נוכל בינתיים לומר משהו מסוים על אודות מין הקיפוד המצוי ליד הכנרת.

הוא הדין ביחס לצב היבשה הקטן, שלא פעם נתקלים בו בקרבת האגם, הנראה, במבט ראשון, דומה לצב היבשה (*Testudo greaca*), השכיח בדרום אירופה. לאמתו של דבר נבדלים הצבים המצויים בארץ ישראל מן הנ"ל והם מהווים שני תתי-מינים או אולי יותר. חיה זו, המועילה יותר משהיא מזיקה, מוגנת בצורה מושלמת באמצעות שריון הקשקשים שלה, בדומה לקיפוד המוגן בלבוש קוצים.

בעוד שלצב היבשה צורה כדורית ולוחיות השריון שלו בולטות בבירור בגונן החום-צהוב, הרי מבנהו של צב המים המצוי באגם ובסביבתו שטוח יותר, ולוחיות השריון השחורות שלו מוגדרות פחות. הוא ארוך יותר (30–40 ס"מ), ושני מינים שלו מופיעים באגם, בשלוליות וביובלים שבסביבה: צב הביצות (*Mauremys caspica*, בעבר נקרא *Emyscaspia europaea*). על צב הביצות מספרים שלא פעם הוא משתלט על עופות מים שנורים בידי ציידים, אף אם הם גדולים, ומושך אותם אל מתחת לפני המים למגינת לבו של הצייד.

לטאות מכל מין אפשר למצוא בשפע ליד האגם, כמו בכל ארץ ישראל. די לנו להזכיר פה כמה מהבולטות שבהן. קודם כול את החרדון המצוי (*Agama stellio*, בעבר נקרא לטאת הקוץ *Stellio vulgaris*), החוצפן, הסקרן והמשעשע בתנועותיו, הנראה מטפס בעונה החמה על האבנים הגבוהות ביותר בכל מקום, לקדם כביכול את פנינו. ונעבור לשפע השממיות בכל הגדלים והגוונים, הרצות בביטחון לא רק על הקירות החלקים ביותר אלא גם לרוחב תקרת החדר ועל משטחי זכוכיות הודות לכריות ההצמדה שברגליהן. ולבסוף, הזיקית, שלמראֶהָ אינך יודע ממה להתפעל יותר, האם מיכולתה להתאים עצמה מיד לגוון הסביבה או ממבנה עיניה המאפשר לעין אחת להסתכל קדימה בשעה שחברתה מביטה לאחור, או האחת כלפי מעלה והשנייה כלפי מטה; או, לבסוף, מן הלשון המופלאה שאורכה כאורך כל הגוף, והיא חבויה מרבית הזמן ורק בשעת הצורך נורית כחץ מקשת כדי ללכוד את הטרף.

פוחלץ של אודנן (עטלף חרקים *Otonycteris hemprichi*) מתוך אוסף האב שמיץ (צילום: שחף הבר עבור מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט)

בטרם נעבור אל ממלכת העופות, ייזכרו כאן אותם יצורים שהם גם יונקים והולכי על ארבע ובכל זאת גם עופות: כוונתי לעטלפים. מציאותם של 13 מינים בארץ ישראל הוכחה עוד לפני 30 שנה, ורובם מופיעים גם ליד הכנרת. המשונים ביותר הם כנראה הפרסף (*Rhinolophus*), האוזנן (*Plecotus*) – ששמו יאה לו בזכות אוזניו שאורכן משתווה כמעט לאורך הגוף כולו – והכלב המעופף (כיום נקרא עטלף פירות, *Rousettus aegyptius*), המכונה גם ומפיר, שמוטת כנפיו מגיעה ל־60 ס"מ וראשו דומה לראש כלב. למרות כל סיפורי הזוועה שמפיצים עליו, אין העטלף פוגע בבני אדם או בבהמות, אך את הפירות המתוקים הוא פוקד מדי לילה. התמרים של טבחה יודעים לספר על כך סיפור או שניים.

כמעט כל החיות שנזכרו לעיל מוצגות כיום לראווה במוזיאון של האכסניה הגרמנית על שם פאולוס הקדוש בירושלים, שם הם יישמרו, כך יש לקוות, למרות הכיבוש האנגלי. חלק נכבד מהם היו עד לאחרונה אצל המלונאי גרוסמן בטבריה, שלמרבה הצער נפטר זה מכבר.[64]

64 ריכרד גרוסמן (ראו לעיל, הערה 21) שם קץ לחייו בשנת 1916.

12 ציד דובים בארץ ישראל

הארץ הקדושה, 56 (1912), עמ' 174–176

מכתבי הקודש ידוע לנו שחיות נדירות בימינו היו נפוצות בארץ ישראל בעבר, ואף חיות שכבר נכחדו. ביניהן מצויים גם הדובים. תמונת הנערים המתקלסים בנביא הקרח אלישע ושתי הדובים היוצאים לפתע מן היער ומבקעים אותם השאירה בנפשנו את רישומה העמוק בקראנו בכתבי הקודש, מלבד האזכורים האחרים של חיית טרף זו שם. עם בירוא היער, שהתעצם בתקופת השלטון הטורקי, הלך גם הדוב ונעשה נדיר יותר ויותר בארץ ישראל. ממערב לירדן אין יער במובנה הגרמני של מילה זו, פרט אולי להרי הכרמל. לפני 50 שנה יכול היה עדיין חוקר הטבע האנגלי טריסטרם לאשר את נוכחותו של הדוב בגיאיות המיוערים שליד הכנרת ובאזורים המיוערים של הבשן והגלעד בעבר הירדן. כיום נסוג גבול תפוצתו של הדוב צפונה, לאזורים המרוחקים ביותר של הלבנון והחרמון הגדול.

דוב סורי (צילום: עזרא חדד)

הדוב נצפה כמעט מדי שנה, בעיקר בחורף, כשהחרמון הגדול עוטה את מעיל השלג הרחב שלו, שהרי אז מתבלטת בבירור פרוותו החומה-שחורה על הרקע הלבן. צייד גרמני תושב טבריה עקב כאן בספטמבר שעבר אחרי דוב אחד והרגו. בן ארצנו העפיל אל החרמון הגדול מהבניאס עם מדריך ערבי. לאחר דרך מפרכת הגיעו לכפר הקיצוני הגבוה במתלול החרמון. היה זה הכפר הנוצרי שיבּא,[65] המרוחק כ-15 ק"מ מהבניאס בקו אווירי. כפר זה עטור במטעים. האגסים הגדלים שם יקרים במיוחד, ו"מַיְסטר פֶּץ" [כינוי לדוב] הידוע כחובב דברי מתיקה, עורך כאן אף הוא מפעם לפעם ביקורים לא קרואים לקינוח סעודה.

לאחר שהצייד ובן לווייתו נחו היטב בכפר ואספו ידיעות על המקומות החביבים על הדוב באזורים הגבוהים, המשיכו השכם בבוקר את דרכם לעבר הפסגה הגבוהה ביותר של החרמון. כיוון שלא הניחו שיגלו דוב כבר ביום הראשון, טענו את הנשק רק ברסיסי מתכת שנועדו לציד חיות קטנות. לפתע, במקום בלתי צפוי לחלוטין, בטווח ירייה, נתגלה לעיני הציידים דוב זקן נהדר ולידו פרט צעיר יותר. היה זה מעשה פזיז לתקוף את החיות ללא כדורים. הם טענו כדורים במהירות האפשרית, אך איבוד הזמן הכרוך בכך אפשר לחיות לצאת מטווח הירי וכעת היו כל החיפושים אחריהן לשווא. ביום המחרת הגיעו הציידים לפסגת החרמון בגובה 2759 מ' מעל לפני הים. איזה מחזה! מתצפית נישאה זו, במרכז המשולש שקודקודיו דמשק, בירות ואגם מי מרום [החולה], רואים לא רק את מלכת המדבר הזאת העטורה בירק כל גניה, אלא גם את כל הלבנון ומול הלבנון, את הים התיכון הנוצץ בקצה המערב וראש הכרמל הפורץ עמוק לתוכו, את כל בקעת הירדן מאגם מי מרום עד ים כנרת ולבסוף, את רמתו הפורייה של החורן בכיוון דרום-מזרח. אבל לעקבות דובים לא היה זכר על הפסגה. רק בעת הירידה לקראת הצהריים נראה שוב באופן בלתי צפוי דוב גדול. עתה לא התמהמהו. תוך רגע כיוונו את הרובה. נשמעה ירייה והחיה אכן התמוטטה. עוד לא צעד בן ארצנו כמה צעדים, והנה התרומם הדוב

65 הכפר שובא שבצפון החרמון.

והחל מתרחק במהירות. עוד ירייה, והדוב נפגע ונפל שוב, אך גם הפעם התעשת וקם. בינתיים הגיע גם צייד ערבי שירה עוד שלוש יריות והשלל הנכסף נפל ארצה. הייתה זו דובה מגודלת בצבע חום כהה, שמידתה מחוטמה ועד קצה זנבה הקצר 1.40 מ'. זהו תת-מין של הדוב החום הסורי הקרוב יותר, לפי טריסטרם, לדוב החום ההודי מאשר לאירופי ואשר נמצא, מלבד בארץ ישראל, גם בהרי הטאורוס ובצפון פרס. צבע פרוותה של החיה הצעירה שנראתה ביום הראשון היה כמעט שחור. ארץ ישראל היא הנקודה הדרומית ביותר שבה פוגשים את הדוב החום.

מוזיאון פאולוס הקדוש שבירושלים רצה לרכוש את פרוות הדוב לאוסף חיות הבר של ארץ ישראל שלו, אבל הצייד המאושר לא העמיד כלל את העור למכירה. שלל הציד נועד לעיטור חדר האוכל הגדול של האכסניה הגרמנית בטבריה, שם גר הצייד, לצד פרוות נמר בגודל דומה.

צבע היסוד של הפרווה הוא שחור, אך הוא נראה לעתים חום ולעתים צהוב-אפור, כי זהו צבעם של קצות השערות. לגרון ולקצות האוזניים צבע בהיר יותר. הבטן חומה יותר ושעירה פחות. באזור הרעמה מגיע אורך השערות ליותר מ-10 ס"מ. הסוליות החשופות של הרגליים האחוריות - אורכן 20 ס"מ.

הצייד אלפרד רוף, יושב על פרוות דוב שצד בארץ, תואר במאמר של האב שמיץ, הועבר למלון 'טבריה' של משפחת גרוסמן ומיקומו כיום אינו ידוע. אבני הבזלת ברקע התמונה מעידות שהיא צולמה במלון, לשעבר אכסניית הנוער על שם מיוחס (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, Bildarchiv – Abt. Palästina)

גם אם הדובה שניצודה איננה בדיוק האחרונה מסוגה בגבולה הצפוני של ארץ ישראל, יש בכל זאת מקום לחשוש שמין זה עלול להיכחד לגמרי בזמן קצר, בגלל הביקורים ההולכים ונעשים תכופים גם בפינה הנידחת ביותר של הרים אלו.

אכסניית פאולוס הקדוש, אפריל 1912

13 קרב עם נמר

הארץ הקדושה, 56 (1912), עמ' 23–27

העובדה שבארץ ישראל חיים נמרים אינה ידועה בדרך כלל. בעשר השנים האחרונות נורו למוות לפחות חמש מחיות איומות אלו, ואפילו סמוך לירושלים. כמעט כל הנמרים ניצודו מצפון לתחנות הרכבת הידועות לכל צלייני ירושלים – דֵּיר אַבָּן[66] ובתיר, באזור הררי פראי המאוכלס בדלילות.

היה זה לא מכבר. ב-16 בנובמבר 1911, רעה עבדול עמרי בן ה-20 את עיזיו בח'רבת קאסל, סמוך לכפר אל-עמור. אביו מחמוד חרש באותו זמן חלקת אדמה בסמוך.

פוחלץ של נמר מתוך אוסף האב שמיץ (צילום: שחף הבר עבור מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט)

מאחר שאזור זה היה מועד להתנפלות של טורפים על עזים, על כבשים ואפילו על פרות, הקפיד עבדול עמרי לא לצאת למרעה ללא רובה, סכין רועים ענקית ואקדח, אף שהוא עצמו טרם נתקל בטורפים. בשעה 10 לערך ראה טורף מתגנב בין הסלעים והסבך שעל הגבעה, והוא שיער שלפניו צבוע. כאשר החיה התקרבה לעברו, כיוון את רובהו וירה ירייה אחת שלא פגעה כלל בחיה או לכל היותר פצעה אותה קלות. עתה התנפל הצבוע המדומה על העדר. כאשר ירה עבדול שוב, השמיע הנמר (זו הייתה זהותו האמתית!) שאגה מחרידה והתנפל על היורה שרץ בפלצות לעבר אביו. האב הבחין בסכנה הנשקפת לבנו ורץ לחלצו משיני הנמר. הנמר זינק מיד לעבר האב שהתמוטט ארצה. הנמר ניסה לתפוס בצווארו, אך האיש האומלל הצמיד באינסטינקטיביות את סנטרו לחזהו וניסה להדוף את החיה באגרופים ובבעיטות.

כעת התקיף הנמר את פרצופו של המסכן – הוא קרע את שפתו התחתונה לשלוש וחשף את לסתו, קרע לגזרים את ידיו ובעיקר את רגליו. זעקות הכאב של האב גרמו לבן לשכוח את הסכנה, והוא התקדם עם האקדח בידו אל החיה הזועמת וירה בה מטווח קצר שלוש יריות, שלף את סכין הציד שלו, דחף אותה ללוע הנמר הפצוע אנושות אך עדיין שואג בקול גדול, וביתק אותו. כדי לנטרל את הנמר לחלוטין נעץ עבד אל עמרי שוב את סכינו בצוואר החיה ושיסף אותו.

מחמוד המסכן שכב בתוך שלולית של דם אדם ודם נמר. למזלו לא פגע בו אף לא אחד מכדורי האקדח של בנו, ולמרות שנפגע בצורה מעוררת פלצות, לא נשברה ולו אחת מעצמותיו ולא נשקפה סכנה לחייו. הואיל והאחיות הבורמאיות

66 במקורות אחרים דירבן, כפר מוסלמי גדול על צומת דרכים מדרום לתחנת הרכבת בהרטוב, סמוך לבר גיורא של היום.

הגרמניות באמאוס[67] היו ידועות באהבתן, ברחמנותן ובמיומנותן, פנו האנשים שבאו להושיט עזרה לפצוע לשאתו אליהן, אף שהמקום היה במהלך שלוש שעות. האחות בנדיקטה, שהייתה מדופלמת ומנוסה, התמסרה לביש המזל. הפצעים הגדולים ביותר בשפה ובלסת, וכן האף שנקרע לגמרי מטופרי הנמר, חוטאו בזהירות ונתפרו, ואז התפנו האחיות לחבוש את יתר הפצעים. רק ברגליים נמנו יותר מ-20 פצעים, ופרט להם טופלו גם פצעים בצוואר, פצע מעל העין ופצע מתחתיה.

הנמר עצמו, שאורכו מפיו לקצה זנבו היה 2.80 מ', נגרר בינתיים לכפר ועורו הופשט. הייתה זו נקבה. הפרווה יכולה לשמש שמיכה מתחת לאוכף או שטיח למרגלות המיטה. הגולגולת וטופרי החיה נחשבים קמעות בדוקים נגד חיות טרף והם יקרים ביותר לכפריים המוסלמים המחזיקים באמונות טפלות. תוך שניות נותצה הגולגולת לרסיסים באבן קשה, ובעיקר האימהות רבו כדי להשיג שן, עצם קטנה או טפרים שנקשרו מיד לצוואר הילדים. ידעתי שהמוזיאון המלכותי הזואולוגי בברלין מעוניין מאוד ברכישה ובאיסוף מידע על הנמרים ממערב לירושלים. מאחר שהגולגולת נותצה ללא תקנה, עשיתי מאמצים גדולים להשיג לפחות את הפרווה. הצלחתי לקנותה, וכך תעטר בקרוב ה"מפלצת" שפוחלצה את האוספים העשירים של המוזיאון בברלין. מחקירות מאוחרות יותר נודע כי נמר שני, שהיה כנראה בן זוגה של הנמרה שניצודה, נצפה באותו אזור ויש לקוות שיירו בו בלי לגרום לנזק שכזה.

אחת הנמרות האחרונות במדבר יהודה בדרדרות מעל נחל דוד, 1984 (צילום: איל ברטוב)

מוזיאון פאולוס הקדוש רכש כבר אשתקד נמר זהה לחלוטין שנורה ב-13 באוקטובר 1910 בבית חורון, לא הרחק מאמאוס-קוביבה, לאחר שאיים אף הוא על חייו של רועה צעיר. בעמק רחב ידיים רעו שלושה עדרים. לפתע הגיח נמר ורץ לעבר אחת העזים שפיגרה אחר העדר. הרועה הצעיר, שהניח שזהו כלב גדול וזר, רץ אליו ללא חשש והיכה בו במקל הרועים שבידו. הנמר הניח את טרפו וזינק על הנער. זה ניסה להרחיקו במקל המושט קדימה במאוזן, אך הנמר פגע בו בידו ובכתפו. הנער והרועים שהצטרפו אליו בינתיים זעקו והשליכו אבנים לעבר הנמר המפוחד והוא החל

67 הגרמנים הקתולים התחילו כבר ב-1876 ברכישת שטחים בכפר קובייבה שמצפון-מערב לירושלים, שזוהה אז עם אמאוס האוונגלית. בראשית המאה ה-20 הקימו שם בית הארחה ובית הבראה, ואז גם הגיעו הנזירות הבורומאיות לעבוד במקום.

להתרחק לאטו. הצעקות הגיעו לאוזניו של פלאח בעל רובה והוא נזעק למקום בהניחו שפרץ ריב בין הרועים. בראותו את הנמר ירה לעברו. בראשונה החטיא, אך הירייה השנייה אך הרעישה והחיה נפלה שדודה.

לא רק נמרים אפשר למצוא בארץ ישראל אלא גם ברדלסים, בעיקר בעבר הירדן. הרקטור הקודם של מעון הצליינים האוסטרי[68] כאן העניק במתנה ברדלס חי לארמון המלכותי בשיינברון. מוזיאון פאולוס הקדוש רכש באביב האחרון פרוות ברדלס שהשתמרה יפה מאוד. היה זה ברדלס שנורה בידי שייח' בדואי בעבר הירדן, מהלך שש שעות מזרחה מוואדי זרקא. השייח' צפה בחיה כאשר היטיבה את לבה בצבי שצדה. הוא הצליח להתקרב אליה על סוסו וירה ירייה מכוונת היטב אל הברדלס שהרגה אותו. מאחר שלא היה יכול ליטול עמו את החיה כולה, הביא כשלל לפחות את הפרווה. יש להצטער על כך שהגולגולת וכל השאר נותרו למאכל לחיית השדה. אם נתעלם מכל יתר התכונות, קל להבחין בין הנמר לברדלס באמצעות החברבורות. חברבורותיו של הברדלס מלאות וצפיפותן אחידה למדי, בעוד חברבורות הנמר מפוזרות בקבוצות כמו שושנים.

באופן מפתיע, אין הנמרים והברדלסים של ארץ ישראל מתאימים להגדרה המדעית של מיניהם בארצות אחרות – מצרים ודרום אפריקה, כף התקווה הטובה, דרום נוביה והודו. כיום תיחשב הגדרה למדעית רק אם מוזיאון נגיש מחזיק בפרט מקורי הכולל גם גולגולת, באופן שניתן לעמוד על הבדלים אופייניים בכל עת. אני תקווה שתוך זמן קצר נוכל להגדיר את מיני החיות של ארץ ישראל הנזכרים כאן.

אכסניית פאולוס הקדוש,
25 בנובמבר 1911

פוחלץ ברדלס מאוסף האב שמיץ (צילום: שחף הבר עבור מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט)

68 הרקטור הוא מנהל האכסניה האוסטרית בעיר העתיקה בירושלים, שהוקמה בשנים 1855–1863.

צייד בדואי עם נקבת ברדלס וגור למרגלותיה, שניצודו בשנת 1950 בואדי רם, בדרום ירדן (מקור לא ידוע)

14 הצבועים של ארץ הקודש

הארץ הקדושה, 57 (1913), עמ' 95–100

מה? צבועים בארץ הקודש? האם קיימים בארץ הקודש צבועים? בארץ הברוכה הנוטפת חלב ודבש? כן, בהחלט, ולא רק שהם קיימים, אלא שמספרם רב, ואף לא אחד מהטורפים הגדולים של ארץ ישראל מגיע לתפוצה דומה. הצבוע נפוץ בכל מקום מדן עד באר שבע, בהר ובעמק בצפון כמו בדרום, בקרבת חוף הים, וכן בלב הארץ, במדבר וליד מעונות האדם. כן, אבל לא שומעים ולא קוראים על כך שתושבי ארץ ישראל, צליינים או נוסעים, הותקפו או הומתו על ידי צבועים. זה נכון, ושתי סיבות לכך: א) הצבוע הוא חיית לילה מובהקת היוצאת ממאורתה הנסתרת רק בחשכת הלילה; ב) אף שהצבוע ניחן בכושר אכילה גדול ובכוח לא יאומן, הוא פחדן ומתקיף רק כשאין לו בררה ועליו להגן על עצמו. למרות עובדות אלו מטיל הצבוע ("דבע" בערבית) את חיתתו על פשוטי העם. הם נגעלים ממנו ורואים אותו כחיה טמאה בגלל תזונתו שעיקרה בשר רקוב, כולל גוויות בני אדם שלא נטמנו היטב באדמה. האם הצבועים אכן מפיצים סירחון כה נורא כפי שאומרים? אני מפקפק בזאת, כי בכל הפרטים הרבים שניצודו ושהזדמן לי לבדוק, וכן בצבוע המתבגר שחי אצלנו, לא נוכחתי בכך. הצבוע נזכר בכתבי הקודש מעט יחסית למרות שכיחותו. אולי נובע הדבר מהסלידה שחשו כלפיו. אשר להגדרתו המדעית של הצבוע הארץ-ישראלי, הוא הוגדר כתת-מין של הצבוע המפוספס של צפון סוריה, שהגדיר פרופ' פאול מטשי מברלין.[69] יש צורך להגדיר את הצבוע הארץ-ישראלי בדיוק מדעי רב יותר, ולא מן הנמנע שקיימים בארץ ישראל חמישה תת-מינים: בין הכרמל ללבנון; בין הלבנון ומול הלבנון; בשפלת החוף שבין הכרמל והגבול הדרומי; באגן הניקוז של הכנרת; באגן הניקוז של ים המלח והירדן התחתון.

הוכחה לשכיחותו של הצבוע אף בקרבת ירושלים, העיר המאוכלסת ביותר בארץ ישראל, היא העובדה שבמשך פחות מארבע שנים (1908–1912) הוצעו למוזיאון פאולוס הקדוש יותר מ-20 צבועים לרכישה, כולם מהסביבה הקרובה. הפרט היפה ביותר במוזיאון ניצוד בטווח של 4 ק"מ מכאן, לא הרחק מכביש ירושלים-בית לחם. אשתקד נתפס באחד הבקרים צבוע במלכודת רגל, כמה צעדים משער סיתי מרים [האריות], והוצע לי לקנייה.

את המענה לשאלות איך מגיעים הצבועים כה קרוב לעיר, מה כוחם ואלו תכונות אחרות יש להם, אני מעדיף למסור במילותיו של ידיד בן ארצי, ששאלתיו על כך:

היה זה לפני כמה חודשים בליל ירח מלא של המזרח. אני עומד על מרפסת הבית, המרוחק עשר דקות מירושלים. לפתע אני שומע מאחוריי, קרוב לחומת החצר, צבוע. לא הייתה זו הנביחה הקצרה והעמומה הנשמעת בדרך כלל, אלא קולות שאפשר להשוותם רק לצחוק חזק, נבזי ושפל מאוד המבטא שמחה שטנית. הקולות נחרתו בי כל כך שלא אשכחם. מתי משמיעים הצבועים קונצרטים מעין אלו עדיין איני יכול לומר בדיוק. קולו של הצבוע ששמעתי באותו לילה בא ממקום שאליו הוריתי לזרוק יום קודם לכן פגר.

באותו לילה החלטתי לצוד או לתפוס צבוע בכל מחיר. אך עד מהרה ויתרתי על האפשרות הראשונה, כי הצבוע פחדן ויש לו חוש ריח חד ביותר, ופניתי לשנייה. השגתי מלכודת רגל חדשה והטמנתי אותה בחלקה שלנו, שמסביבה רק חומה רעועה בגובה מטר. הנחתי שכבות קוצים בעיגול ונוצר רק מקום לכניסה צרה. זרקתי לשם שאריות מטבח ובעיקר עצמות והוספתי פגר של עגלה שמתה זה מכבר. הגומה של המלכודת, השלשלות באורך מטר והעוגן בעל ארבע השיניים הקבוע בה, כוסו קלות באדמה. כל זה היה לעת שקיעה. באותו לילה ובלילה שלאחריו לא נראה אף צבוע, אך בבוקר השלישי מצאתי מהומה רבתי. מישהו חתר בעיגול הקוצים והמלכודת נעלמה. הלכתי אחר סימני הגרירה של העוגן, אך הם נעלמו באזור הטרשי וכל חיפוש נוסף לא העלה דבר.

69 פאול מטשי (Matschie, 1861–1926), זואולוג גרמני, איש המוזיאון הזואולוגי בברלין, מ-1892 מנהל מחלקת היונקים ומ-1895 אוצר המוזיאון, היה איש הקשר של שמיץ במוזיאון. שמורה בידינו ההתכתבות האינטנסיבית בין שני האישים.

פוחלץ הצבוע המפוספס מאוסף האב שמיץ (צילום: עזרא חדד)

אז שמעתי שעל הדרך לבית לחם כרבע שעה מכאן, ירו הפלאחים שעסקו בקציר כמה יריות. כשרכבתי לשם נודע לי שעם הזריחה הופיע צבוע הגורר מלכודת ברזל ברגלו השמאלית הקדמית וכמה יריות הרגוהו. הביאו אלי את הפרווה ואת המלכודת, שהייתה עקומה לחלוטין, והפקידו אותם בידיי תמורת בקשיש הוגן.

עלה בידי לתפוס צבוע אבל משאת נפשי לצפות בצבוע חי לא נתמלאה. היה עלי לחזור ולהציב מלכודת. הפעם חיזקתי אותה לסלע בחוט ברזל חזק. ימים אחדים נשארה המלכודת על כנה ללא שינוי, אך ביום השלישי – 'מהפכה' כמקודם, חוט הברזל קרוע והמלכודת איננה. ביקשתי שיחפשו בכול, גם במערות שבסביבה. הבטחתי פרס בסך 20 פרנק עבור החזרת המלכודת, יותר מערכה הממשי. הכול לשווא. המלכודת והצבוע נעלמו בלי להותיר שריד. קניתי מלכודת חדשה והפעם חיברתי אותה גם עם שלשלת חדשה, אך שוב נחלתי אכזבה. הקרס שנעל את המלכודת היה מכופף החוצה, ולבעל החיים ולמלכודת אין זכר. מה רב כוחו של הצבוע! סוסי הערבים קשורים באותן שלשלות ואינם מצליחים לפתוח אותן.

מאחר שרציתי לראות צבוע חי בכל מחיר, קניתי מלכודת שלישית. הפעם חיברתי אותה בשלשלת שאורכה 10 מ' ונעלתי את קצותיה במנעול. יומיים לא נגעו בפגר שבמלכודת. אך בבוקרו של היום השלישי היה שכר ניכר למאמציי ונקבת צבוע חזקה ועתירת שיער נלכדה. עז היה רצוני לשמרה בחיים, קשורה בשרשרת, אבל ניסיונות ההתקרבות שלי לענידת קולר נתקבלו בנהמות זעם. מאחר שהשכלתי כבר להכיר את כוחותיה של חיה זו, ויתרתי על דו-קרב. לקחתי את הרובה ויריתי בראשה של נקבת הצבוע.

צבועה זו שוכנת עתה במוזיאון המלכותי בברלין. לאחר זמן ניצודה באותו מקום נקבה בהיריון ופרטים נוספים ניצודו בהר הזיתים, ליד בית חנינא, בקטמון הקרובה ועוד. נקבת הצבוע הצעירה המוצגת אף היא במוזיאון שלנו נתפסה

בסביבות העיר יפו, ונשלחה אלי בכלוב גדול. הצליחו לקשור חבל לצווארה וכך להוציאה מהכלוב. פחדנותם של הצבועים ופחדם הגדול יותר של הכלבים מהצבועים, הוכחו לעיני המסתכלים. הנקבה הצעירה, שלא עלה על דעתה לנשוך איש בקרבתה, משכה ללא הרף את החבל לעבר כל פינה אפלה שאפשר היה להסתתר בה. קראנו לכלב-בית, שהיה בוודאי כבד פי שבעה עד עשרה מהצבועה הצעירה. הוא התקרב בקפיצות עליזות, אולם בהיותו במרחק 15 צעדים מהצבועה, ראה אותה או הריח את ריחה - נעצר דום והחל מיילל, מרעיד כולו.

בכל מקום מכירים את הצבוע, אם בדרומה של ארץ ישראל, כמו גם בצפונה או במרכזה. במהלך שנת 1912 ניצודו על הר תבור ארבעה פרטים. נראה כי הצבועים מרבים להופיע לאחר שיטפונות חזקים, כאשר העמקים הופכים למעין ביצות. מעניינת דרך לכידתם שם. אם יודעים כי במערה מסוימת יש צבוע, חודר אליה אדם כמעט עירום כביום היוולדו המחזיק אבוקה בשמאלו וסכין גדולה בימינו. לרוב מנסה הצבוע הנפחד לנוס על נפשו ולצאת מן המערה, אך ליד הפתח עומדים צייד או שניים כשקני רוביהם מכוונים ויורים בו. הנוצרים בזים לבשר הצבוע; ליהודים הוא טמא אך מוסלמים רבים מוצאים בו חפץ, ולאחר הציד בוחר לו כל אחד את הנתחים המגיעים לו על פי סדר הכיבודים. לפי גרסה מוסלמית אחת חציו השמאלי של הצבוע טמא, ואילו הימני טהור ומותר באכילה.

כל הכותב על אודות הצבוע בארץ ישראל, בל יפסח על מעשה גבורתה של האחות הרחמנייה הגרמנייה הבורומאית קלמנטיה בחיפה. אחות זו, שעתה היא כבר חירשת ובאה בימים, הייתה מופקדת על הטיפול בחצר התרנגולות שבבית המרפא "מנוחת אליהו" שמנהלות אחיות אלה בהר נידח על הכרמל,[70] מקום שצבועים לא הדירו את רגליהם ממנו. מפעם לפעם נעלמו תרנגולות או שנמצאו מתות בסביבה, למורת רוחה הניכרת של האחות. לא חסרו שם גם שועלים, תנים וטורפים קטנים יותר. והנה קמה שוב מהומה גדולה באחד הלולים, ודומה היה שכלב הוא המתרוצץ בלול אנה ואנה. אך נודע הדבר לאחות קלמנטיה, תפסה גזיר עץ, רצה ללול וסגרה בעדה את הדלת. הכלב המדומה חיפש בקדחתנות איך להימלט, אך היא חבטה בו מכה כה ניצחת שצנח ארצה ללא רוח חיים. ה"כלב" לא היה אלא צבוע.

אם נרצה להתרחק מקרקע המציאות ונביא את כל האמונות הטפלות, האגדות והמעשיות המסופרות מפי תושבי המקום על אודות ה"דבע" הנורא, הרי שכמעט לא נגיע לסוף... נזכיר מעשה אחד, חסר דעת לחלוטין, המסופר בכל מיני מקומות בארץ. ה"דבע", כך מסופר, זולל את שכלו של האדם. בפגשו אדם בלילה - הוא מתרומם לפניו, שם רגל אחת על כתפו ונושף בפניו נשיפת רעל מסריחה, הגורמת לאדם "לאבד את שכלו". ה"דבע" בולע אותו והולך היישר למאורתו. האיש שבפניו נשף ה"דבע" חושב את הצבוע לאביו או לאמו. בקראו: "אבא! אימא!" הוא הולך בעקבותיו למאורה - בה הוא מומת או נטרף. רק דבר אחד יצילנו: אם תיטוף ממנו אפילו טיפת דם אחת טרם כניסתו למאורה, הרי נשבר הקסם, ובכוחו של האדם להתגונן בפני הצבוע ואף להרגו.

וכך באמת ניצל אדם זה או אחר - אם בהכותו את מצחו בסלע, או אם חברו יידה בו אבן ופצע אותו עד זוב דם טרם היכנסו למערה. דברי הבל אלה ואחרים אפשר לשמוע בכל מקום בין הפלאחים והבדואים כאחת.

אם עלינו לקבוע אם הצבוע מזיק או מועיל לארץ הקודש אנו נוטים ללא כל ספק לאפשרות השנייה. אלפי פגריהם של גמלים, סוסים וחמורים היו גורמים בוודאי לאסון נורא, לולא הייתה פועלת במשטרת הבריאות חברה מסועפת ועצומה הנושאת את השם: צבוע, נשר ושותפיהם.

ירושלים, 24 בינואר 1913

70 בית ההבראה של הבורומאיות שעל ההר נוסד ב-1902, תחילה כמבנה לבידוד חולים מבית החולים של הנזירות הצמוד למושבה הגרמנית, אבל במהרה הורחב והפך לבית הבראה עבורן. המבנה נמצא כיום ברח' מגידו שבמרכז הכרמל.

15 צבוע בכפר נחום

הארץ הקדושה, 64 (1920), עמ' 25–23

זה מכבר ידוע לי כי צבועים מסתובבים בקרבת הכנרת. ילדים מקומיים רבים, פלאחים ובדואים, סיפרו לי על כך והדגישו כמובן מה איומה חיה זו, איזו נשיפה מורעלת ומכושפת היא משמיעה, כיצד היא חוטפת אנשים ובולעת אותם, ועוד אמונות טפלות ודמיוניות כיוצא באלו. בדקתי מקרוב את עורותיהם של שני צבועים אשר נורו בידי האדון א' רוף מטבריה,[71] הקלע הטוב ביותר בסביבה, לא הרחק מחופי הכנרת, ודאגתי לשלחם למוזיאון הזואולוגי המלכותי בברלין. פעמים רבות שמעתי בחשכת הלילה, ובמיוחד סמוך לשקיעת החמה, יללות שלא דמו ליללות תנים או שועלים ואשר גרמו לכלבי החצר לנביחות רמות במיוחד. יללות אלו יוחסו לצבוע. עוד לפני חודשים ספורים סיפר לי האח הפרנציסקני ונדלין מכפר נחום[72] שפגש בצבוע וזיהה אותו בבירור בשעה שרכב בערב מצפת הביתה וסוסו נרתע. אך רק בימים

צבוע מפוספס עם לסת של גמל (צילום: יוסי אשבול, מאוסף החברה להגנת הטבע)

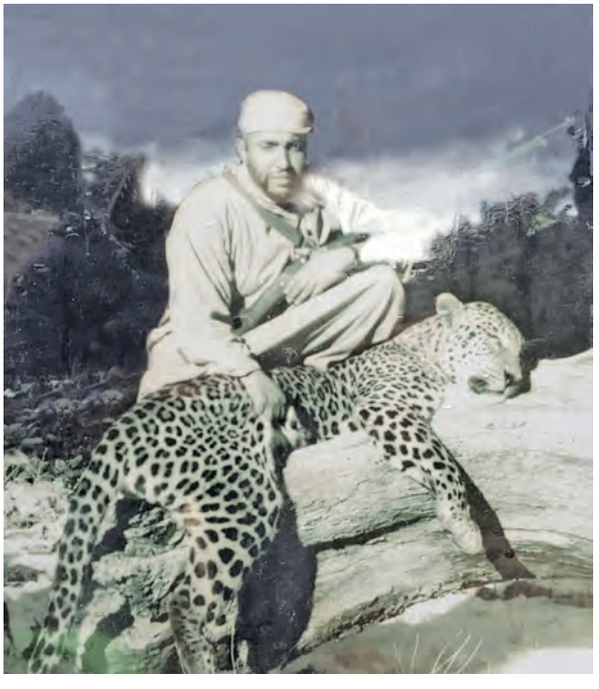
71 ראו לעיל, הערה 63.

72 ראו לעיל, הערה 62.

האחרונים נוכחתי בצבועים המעזים להתקרב עד טווח זריקת אבן משפת הכנרת. עקב השלגים הרבים ומזג האוויר הגשום והקר, לא מוצאים עדרי הבהמות את מזונם בהרים ובערוצים הסמוכים אליהם, והרעב דוחף אותם לגיאיות ולמישורים הסמוכים לאגם. גם הטורפים נוהגים כמותם.

מוחמד אבו-קאסם הוא בדואי משבט סמקיה המחזיק בעדר עזים קטן ואוהלו סמוך מאוד לנחלה הפרנסציקנית בתל חום הוא כפר נחום. ב-5 למרס לפנות ערב הבחין מוחמד בצבוע שהתקרב בזחילה וניסה כנראה "לסחוב" את אחת העזים. למרות שהצבועים מעדיפים לאכול נבלות, אין הם נרתעים מלתקוף בעלי חיים כשהרעב מציק להם. מוחמד פרץ בצעקות רמות, יידה אבנים בצבוע, שיסה בו את כלביו והצליח להניס אותו. אך בערבו של ה-6 במרס, עוד בטרם שקעה השמש, ראה לפתע שוב את הצבוע סמוך לעזיו ולא הרחק מאוהלי שכניו וגדרות בהמותיהם. מוחמד הזעיק את הבדואים והסב את תשומת לבם לטורף. קריאות המלחמה מכל עבר הפתיעו את הצבוע. הוא הרגיש לכוד. רק שביל צר ליד אוהלו של מוחמד היווה עבורו פתח מילוט ומוחמד ראה אותו מתקרב אליו ביללות מחרידות ובחריקת שיניים. הרודפים שעמדו במעגל נסוגו בבהלה לאחור. על פי עדות כל הנוכחים רק מוחמד נשאר על עמדו, הניף בכל כוחו את הנבוט שבידו ורוצץ את גולגלתו של הצבוע. יללותיו היו מחרידות והוא נפל שדוד. מוחמד קפץ עליו, דרך ברגלו האחת על צווארו ושיסף בסכין הרועים שלו את גרונו. כל זה התרחש בן רגע. בעת פשיטת העור התברר כי למרבה המזל פגע הנבוט רק באזור הרגיש ביותר בגולגולת בהיקף של מטבע.

השכנים שברחו אט אט הזדרזו עתה לחזור למקום ובמקום הפחד באה שמחה, לא רק בגלל תבוסת האויב הנורא אלא בשל ההזדמנות שנפלה בחלקם לסעודה חגיגית. הבדואים אוכלים בשר רק בחתונות ובמעט אירועים נוספים. אל תעלו על דעתכם ששחטו עתה כבש או עז; הם אכלו לתיאבון את הצבוע עצמו. הבדואים פשטו ביעילות את העור, ואבוי לכוחה של אמונה טפלה - את חציו השמאלי של הפגר, הטמא לפי אמונתם, השליכו כדי שיירקב, ואת נתחי החצי הימני זרקו לסיר ברזל גדול. עד מהרה ריצדה האש בין שלוש אבני החצובה והבשר שבתוך הסיר החל להתבשל בחדווה. לא חלפה שעה והצבוע על כרעיו ועל קרבו נבלע כמאכל מלכים בפי אנשים, נשים, זקנים וטף. למחרת בא גיבור היום עם עדים למנזר בטבחה כשבידיו אותות הניצחון: עור הצבוע וגולגלתו. הוא ידע שעל דברים כאלה משלמים היטב.

אריות, נמרים, דישונים ויענים ניצודו במרוקו ואלג'יר בתקופת הקולוניאלית הצרפתית במאה ה-20. היו מגיעות משלחות ציידים מצרפת וגם המקומיים צדו והכחידו מינים אלו, כמו שקרה במזרח התיכון בתחילת המאה ה-20 (באדיבות Imad Cherkaoui, Moha Aït Said)

לפי הבדיקה שערכתי מדובר בנקבת צבוע מפוספס שהגיעה לגיל מופלג ולגופה רעמה עצומה שאורכה למעלה מרגל. מערכת השיניים של הצבועה הייתה חזקה במיוחד. הניבים היו רחבים פי שלושה-ארבעה מניבי כלב, והטוחנות היו רחבות אף יותר. נראה שלצבועה זו היו קרבות קשים עם שכמותה, שכן בצד אחד היו הניבים שבורים לשניים וגם שיניים

אחרות נותרו ללא כותרות. מאחר שלצבוע המפוספס תת-מינים שונים, יכולה רק בדיקה מדוקדקת של מומחים לקבוע האם מדובר בתת-המין צבוע מפוספס סורי או בתת-מין חדש. לקביעה זו נחוצה בעיקר מדידת הגולגולת.

אפילוג קטן לפרשת הצבוע התרחש בלילה הבא בהר האושר הגובל עם האכסניה. היה זה ליל ירח ואחד מאנשינו עלה אל ההר אחרי 9 בערב כדי לשאת ולתת עם הרועים החונים שם. כעבור זמן מה נשמעה מעין שעטה המאפיינת צבועים. הכלבים החלו לנבוח, ובמרחק מה אכן נראה צבוע שועט קדימה. לאחר שהבחין כי הוא נרדף, אזרו הכלבים אומץ והניסו אותו והוא נעלם באחד הנקיקים. מכיוון שלא היה כל נשק ברשותנו אי אפשר היה להעלות על הדעת לרדוף אחריו.

לא צריך לייחס את הופעתו של צבוע נוסף על ההר לדמיון שהוצת מסיפור ההרפתקה הנ"ל. העדים להתרחשות הניחו שאת השעטה השמיעה פרדה חולפת, ורק משהבחינו בצבוע ובנסיבות הנלוות קלטו את המצב. ייתכן שמדובר כאן בזוג צבועים והיה זה זכר שיצא לחפש את הנקבה. אם כן, גם בטבחה עצמה, מרחק של כשלושת רבעי שעה מכפר נחום, נראה צבוע במרחק זריקת אבן משפת האגם...

טבחה, 10 במרס 1920

צייד דישונים בצפון אפריקה

צייד אריה בצפון אפריקה

צייד יען בצפון אפריקה

ציידים מצרפת במסע צייד לצפון אפריקה

(מקור התמונות לא ידוע)

16 חתולי הבר של ארץ ישראל

הארץ הקדושה, 57 (1913), עמ' 210–213

הקרקל (*Felis caracal*) נמנה עם חיות הבר הנדירות ביותר בארץ ישראל, והוא מיוצג בשני מינים לפחות: חתול הביצות וחתול הערבות או המדבר. פרטים מעטים משני מינים אלו נמצאים באזורים הנידחים והמבודדים ביותר של ארץ הקודש. פרטי חתול הביצות של ארץ ישראל שהושגו בשנים האחרונות בארץ לא נחקרו ככל הנראה מבחינה מדעית, ולכן אי אפשר לקבוע בבירור אם הם זהים לחתולי ביצות אחרים בעולם, ויש לחכות בסבלנות לחומר נוסף. אפילו "נמרוד" אמיץ ומנוסה ביותר, ובוודאי לא אירופי הרגיש כל כך לקדחת, אינו יכול להיות בטוח בהצלחתו לצוד חיות ערמומיות ומהירות כבזק אלו הפעילות בלילה באזור הביצות של הירדן או של הנחלים הקטנים הנשפכים לים המלח. פרט למיומנותו של הצייד ולכלי הנשק המושלם שברשותו צריך אפוא יותר מקורטוב של מזל כדי לצוד חתול ביצות.

פוחלץ הקרקל מאוסף שמיץ (צילום: עזרא חדד)

הסיכויים לצוד קרקל "חתול ערבות" בארץ ישראל רבים יותר, אך למרות זאת המתין מוזיאון פאולוס הקדוש יותר משלוש שנים עד שקלט את הפרט הראשון. כל המאמצים, הבקשות וההבטחות שהופנו לציידים אירופים שביקרו בארץ ישראל ולציידים בדואים לא נשאו פרי, עד שב-18 באוקטובר 1911 הביא לי בצהלה אחד הקלעים המוכרים לי עור טרי וכמעט ללא פגם וגולגולת של קרקל ("פהר" בפי המקומיים), להם ייחלנו זמן כה רב. בקניון עמוק בוואדי קלט בין עין פארה למנזר סנט ג'ורג' הסמוך ליריחו ומוכר לכל הצליינים העולים לירושלים, שם, בדמדומים, בזמן שעקף את אחד הסלעים, ניצב לפתע הצייד מול טורף לא מוכר שנעץ בו בתימהון את עיני החתול הירוקות שלו מתוך מערה אפלה. רק שנייה אחת נדרשה לכיוון הרובה, והירי הדהד ממושכות בקניון העמוק. הכדור חדר ישירות לחזה החיה, והיא צנחה

ושבקה חיים בילדה צורמנית. העור והגולגולת טופלו במקצועיות במוזיאון פאולוס הקדוש ונשלחו למוזיאון המלכותי בברלין, שם מקדיש עצמו פרופ' פ' מטשי במשך שנים רבות ובהצלחה יתרה לחקר היונקים. עם אישור הקבלה הגיעה גם הודעה: "נקבה בוגרת זו של חתול הערבות שלך אינה זהה לאף אחד מהמופעים של סוג זה, וצריכה להיות מוגדרת כמין חדש לגמרי. אמנם אתה רוצה את החיה למוזיאון פאולוס הקדוש, אך מאחר שמן הראוי לשמור פרט של מין חדש במוזיאון נגיש יותר, אני מבקשים שלפחות תשאיר לנו את הגולגולת. אפשר להכין העתק גבס מדויק של הגולגולת עבור הפוחלץ, כדי ששני המוזיאונים יבואו על סיפוקם".

ואכן זמן קצר לאחר מכן הופיע בכתב העת "דוחות הישיבה של חברת הידידים של חוקרי הטבע בברלין".[73] תיאור מדויק של כל המינים ותתי-המינים של הקרקלים שהכין פרופ' מטשי. הקרקל הארץ-ישראלי זכה לתיאור מפורט ואף לשם מיוחד: *Felis caracal Schmitzi*. לאחר בדיקה מדוקדקת נמצאו במוזיאון המלכותי עוד שלושה עורות של חתולי ערבות מאזור ים המלח. אלה נשאו את סימני ההיכר המובהקים, שחשיבותם אך למומחים, וכדאי לפרטם כדי להדגים איך סוג או תת-מין חדש מוגדרים בפרטי פרטים.

מוצאם של חתולי הערבות בארץ ישראל הידועים עד כה הוא דרומית-מזרחית או צפונית-מזרחית לים המלח. לאחרונה התברר שמין זה מופיע גם ממערב לים המלח. פרט אחד ממנו ניצוד בידי בדואי ב-28 בפברואר השנה (1913) ליד חורבות מנזר סנט חריטון דרומית להרודיון, הבולט לעיני כל צלייני בית לחם. נראה שניצוד באמצעות מלכודת, כי רגלו האחת נמצאה מרוסקת וניב אחד היה שבור. העור לא נפשט בזמן והבדואי הסיר חלק משפתה התחתונה של החיה, בשל האמונה הרווחת בקרב הבדואים כי נשיאה של חתיכה קטנה מחיית בר שניצודה על גופו של הצייד מביאה לו מזל ומסייעת להגנתו. הייתה זו נקבה בוגרת, יפה וזקנה, הנשמרת במוזיאון המלכותי בברלין לשם לימוד.

קרקל בטבע (צילום: איל ברטוב)

73 Sitzungsberichte der Gesellschaft naturforschender Freunde in Berlin

17 ציד חזירי בר ליד ימת טבריה

הארץ הקדושה, 60 (1916), עמ' 233–236

מישור הבטיח'ה שמצפון לכנרת משופע בכמויות גדולות של מים המגיעים אליו הן מהדלתה של הירדן בהישפכו לכנרת הן מיובלים קטנים אחרים. אזור זה אמור לאכלס חזירי בר לרוב. הנחה זו שבה והתאמתה כל אימת שראיתי במו עיניי את הנוצרים מהכפר מע'ר בעברם ליד טבחה עם שובם מהציד וחצי תריסר חמורים משתרכים אחריהם כשהם כורעים תחת השלל. כך ראיתי זכר אחד, שמשקל ראשו אינו נופל ממשקל ראש שור, והוא מעוטר בניבים עצומים. רגליו ופרסותיו השסועות לא נפלו בעוביין מפרסות חמור. מחצית החזיר המבותר לאורכו ללא הראש הייתה כה כבדה, שהחמור נשאה בקושי. בגלל יוקר המחיה שהאמיר בשנה זו רצו אף אנשי טבחה לנצל את מלאי הבשר אשר מישור הבטיח'ה מעניק להם. תושביו הבדואים-מוסלמים של האזור, שלא יגעו ולא בבשר זה בעד כל הון שבעולם בשל היותו טמא על פי דתם, יורים בחזירים רק כשהם גורמים נזקים לשדותיהם, אך את הפגרים ישאירו במקום כמאכל לכלבים, לתנים ולנשרים, או עד שירקיבו.

סמוך לחג שלושת המלכים [החל ב-3 בינואר לפי הקתולים] יצאנו השכם בבוקר לציד - שני נוצרים רכובים, שני בדואים משרתי הבית ובהמת משא חזקה. השמים היו בהירים וזרועי כוכבים והכנרת שקטה להפליא. עם זריחת החמה הגענו לשפך הירדן. מי שאינו מכיר את הדרך על בוריה עלול לסבך את עצמו ואת הבהמה שעליה הוא רוכב בסכנה גדולה ביותר, במיוחד לאחר גשמים חזקים, כפי שאכן קרה לנו. אי אפשר היה לעבור ברכיבה את שפך הירדן והיה צריך לעקפו ולחצות את האגם במקום שבו מתערבים מימיו העכורים של הירדן עם מימיו הצלולים של האגם, ונוצרת סוללת עפר מוגבהת בצורה פרסה.

כלב ציד סלוקי ושני בזים מאולפים (תחריט מתוך: *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande*)

למזלנו היה במקום בדואי שניאות להוביל אותנו במקום זה, כשהמים מגיעים עד לכתפיו, תמורת בקשיש. לא הרחק משם מצוי בית הקיץ של עבד אל-רחמן הפחה הטורקי המוקף בעצי אקליפטוס ובפרדסים.[74] מרבית השטחים בצפון-מזרח הכנרת שייכים לעבד אל-רחמן ובדואים מקומיים מעבדים אותם. הוא מגיע לשדות רק לעתים רחוקות ולכן הרווחים נשלחים אליו. עברנו מימין לאחוזה. עקב הגשמים החזקים שירדו לפני כן (ה-29 בנובמבר הוכיח עד כמה הגשמים באגם יכולים להיות כבדים: תוך עשר שעות ירדו 33 מ"מ גשם), הפך כל המישור לביצה השורצת עופות מים מכל המינים. לא יכולנו להמשיך לבדנו וצירפנו

74 הוא "בית הבָּקָּ" שבבקעת הבטיח'ה. מעונו של בעל הקרקעות בבקעה, עבד-אל רחמן פאשה אל-יוסוף; נודע גם בזכות הניסיון הכושל להתיישבות יהודית בשנים 1904–1905.

אלינו שני ציידים מקומיים עם כלביהם המאומנים. שביל אבנים צר וארוך היה שקוע במרכז הביצה, ורק בפסענו עקב בצד אגודל הצלחנו לעבור אותו.

כך התקרבנו אט אט אל ההרים החובקים את המישור, המבותרים בסלעים פראיים ומכוסים שיחים עבותים ועשבים. עד עתה לא מצאנו כל סימן לנוכחות חזירי בר, למרות שידוע כי נוצרים צדים באזור הזה בין 80–90 חזירים בממוצע מדי שנה, ובעיקר בעמק הנקרא חוֹחָה. הנוצרים תושבי הכפרים מע'ר ואל-ג'יש [גוש חלב] שבגליל הצפוני אינם חסים על זמנם והולכים בחורף 8–10 שעות עד הגיעם לאתר הציד. מזג האוויר שכבר התבהר לא תרם להצלחת הציד. במזג אוויר גשום אמורים חזירי הבר להיחשף כאן יותר וניתן לצודם על נקלה. ימים גשומים הם בדרך כלל מוצלחים יותר למטרה זו.

למרות שבתחילה ההצלחה הייתה מועטת, בהמשך קיבלנו את שכרנו בשפע בשלל ציד לא צפוי ובמפגש עם טורף מהמין המסוכן ביותר.

שפנת סלע וגור (צילום: איל ברטוב)

לקראת הצהריים, כאשר החמה כבר קפחה על ראשינו בעיקר בנקיקים החשופים, ראינו לפתע מטווח קרוב מאוד שבעה שפני סלע ששיחקו והתחממו על משטח סלע. חיות אלו, הדומות בגודלן ובצבען לארנבת, נפוצות מחוץ לארץ ישראל באתיופיה ובדרום אפריקה. בית גידולם של השפנים בחגווי סלע כארנבות מסוג מסוים, אך הם אינם מכרסמים ואף לא מעלי גרה. לפי מבנה הלסת והרגל שלהם הם קרובים באופן מוזר לסוס יאור, ולכן ניתן לכנותם מיני-סוסי-יאור. גם בכתבי הקודש מכירים חיה זו הנקראת בעברית שפן ובערבית וּוֹבֶּר, ובשרם טעים למאכל. כשאחד הציידים התקרב חרש לטווח ירייה נמלטו שלושה מבעלי החיים הפחדניים האלה. מארבעת הנותרים ניצוד שפן אחד מירייה מכוונת היטב. את פרוותו ואת גולגלתו הענקנו למוזיאון המלכותי בברלין. ייתכן שמדובר כאן בתת-מין, מאחר ששפני הסלע של ארץ ישראל מצויים רק בסביבת ים המלח, ותפוצתם אינה מגיעה ללבנון.

אך הנחנו בצד את שפן הסלע, וכבר גילו הכלבים את עקבותיו של חזיר בר והתחקו אחריו בקוצר רוח והציידים בעקבותיהם, מקצתם הישירו קדימה ומקצתם באו מהאגף. לפתע הגיח מתוך הסבך נמר של ממש, זינק מהצד על אחד הציידים שלא חשד במאומה וכמעט הפילו ארצה. הוא נבעת, וכאשר הרגיש שהנמר תופס בכתפו פלט זעקה מחרידה. הצייד ניסה להיחלץ ממלתעות הנמר בתנועות נמרצות בידיו, ברגליו ובקת רובהו, ואכן הנמר הרפה ממנו ונעלם בסבך. הצייד ההמום לא הספיק לירות בו. על כתפו נראתה נשיכה לא עמוקה ואוזנו וזרועו שתתו דם מנעיצת טופרי הנמר. הנמר מופיע בארץ ישראל כמעט בכל אזור המיושב בדלילות, ולרוב אינו תוקף בני אדם אלא אם כן התגרו בו. השאלה מדוע תקף במקרה זה אף שלא התגרו בו ולאחר מכן זנח את אויבו בקלות יחסית נשארה סתומה. איש מאתנו לא חשב עוד לרגע על ציד חזירים. הצייד שהתעשת בהדרגה הצטער על אבדן

חזיר בר נקבה וגוריה (צילום: עזרא חדד)

עשתונותיו ועל כך שלא צד את הנמר בכדור שנורה מטווח אפס, אך היה זה מאוחר מדיי. כל מאמצינו להתחקות אחר הנמר בעזרת הכלבים העלו חרס.

שבנו אל עקבות חזירי הבר. עלינו על גבעות מסולעות המכוסות שיחים וירדנו חליפות, ולא חלפה מחצית השעה וחזיר ענק פרץ ממחבואו ונמלט בנחרות אימים במעלה ההר כשהכלבים דולקים אחריו, נזהרים לחמוק מראשו המנחית מהלומות אדירות פעם לימינו ופעם לשמאלו. לא פעם נפגע ממהלומות כאלה גם כלב חסון. כדור ראשון אל החיה שהייתה בטווח הירי החטיא. הצייד השני היה בר מזל וכדורו פגע בכתף החיה. החזיר החל לצלוע אך בכל זאת עדיין רץ וטיפס מהר גם בשלוש רגליים. לבסוף קרס תחתיו בין שני סלעים ולא הצליח לקום עוד.

כעת התחילה עבודתם של הנוצרים בחבורה, אך כל אימת שאדם או כלב ניסו להתקרב אל החזיר הוא השיב מלחמה שערה. לבסוף הצלחנו לכרוך עניבת חבל סביב רגלו האחורית ולהביאו למצב שבו ניתן יהיה לנחרו ולתת לדמו לקלוח החוצה, מה שחשוב לטעמו המשובח של הבשר. מאחר שלא הייתה בידינו סכין שחיטה היינו צריכים לשאול סכין מאחד הבדואים. לאחר סירוב ממושך מחשש שהסכין תיטמא, ניאות הבדואי לתתה לנו. לאחר שנחר את החיה ניקה הנוצרי את הסכין בצורה קפדנית ביותר במי הנחל, והשיבו לבדואי רק אחרי שהלה שוכנע שניקיונה מושלם.

עתה ניצבנו בפני הבעיה כיצד להעביר את בשר הציד הכבד בדרך לא דרך, מהלך שש שעות מטבחה. היה עלינו לעבור תוואי של סלעים, אבנים וקוצים וגם שטח ביצתי. כדי להקל על המסע ביתרנו את החזיר והוצאנו את

מעיו. ואז אמורים היינו להעמיס את המפלצת, שהייתה שחורה יותר מאפורה, ועל עורה צמר פרוע ולא זיפים, על הפרדה החסונה שהתלוותה אלינו. ברם הפרדה (משל הייתה מוסלמית אף היא) לא הסכימה שנעמיס עליה את הפגר ורק אחרי שכרכנו פיסת בד שחורה על עיניה עלה הדבר בידינו. כשהסרנו ממנה את הבד נחרדה ופרצה בדהרה פראית כשהיא מנסה להיפטר מהמטען, אך זה היה קשור ומהודק היטב אליה. לאחר זמן נרגעה. מאוחר בלילה הגענו לטבחה. הקורא הגרמני לא יתקשה לשער במה היינו עסוקים למחרת היום, דבר מה שאינו מוכר לערבים הנוצרים ושאינם נוצרים - הכנו שימורי בשר ונקניקים גרמניים למיניהם ועישַנו אותם. עינו של איש לא תהיה צרה בתוספת הלא שגרתית למטבח שלנו, בידעו שהמלחמה הטילה עלינו כמה מחסורים, שהם גדולים מאלו שבגרמניה.

טבחה, 2 בינואר 1916

ציד חזיר בר (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

18 גידול תאואים בכנרת

הארץ הקדושה, 61 (1917), עמ' 54–56

מכל שבטי הבדואים הנודדים ליד הכנרת, עוסק בעיקר שבט אחד, הטאלוויה, בגידול תאואים [=ג'מוסים]. אלו חיים לרוב במישור שיוצר הירדן בכניסתו לכנרת והנקרא בטיח'ה, ובחופי אגם [מי] מרום או ים החולָה הסמוך. ביצות אלה על הסוף המשגשג בהן והצמחים האחרים – הוא בית גידולם של הג'מוסים. גם בחוף המערבי של הכנרת, הנקרא בעצם בקעת גינוסר, גידלו ג'מוסים במשך שנים רבות. עין תינה והמורדות של נחל עמוד וואדי רבדיה יצרו כמה ביצות. מוחמד דרוויש ידוע באזור כמגדל ג'מוסים. מי שפוגש בפעם הראשונה עדר ג'מוסים נתקף בהרגשת פחד ובחוסר ביטחון. הראש בעל הקרניים האדירות שכמעט תמיד מוטה למטה ומאיים כאילו בהתקפה; צבע הגוף השחור כשלעתים מופיע על הראש כתם לבן קטן; גודלו ומשקלו, הכפול בדרך כלל מזה של שור ממוצע – כל אלו גורמים פחד לאדם שאינו מכיר את הג'מוס בהתקרבו אליו. בדרך כלל אין כל יסוד לחשש. הטלאוויה מגדלים אותם כמו שאנו מגדלים שוורים לעבודה, ובעיקר לחריש. כוח המשיכה של הג'מוסים עולה לא רק על כוחם של פרדות, סוסים או שורי גרירה, אלא גם על כוחם של הגמלים, ולכן משתמשים בהם למשיכת התותחים הכבדים ביותר.

צילום תאואים מאוסף גוסטב דלמן (באדיבות מכון דלמן שבאוניברסיטת גרייפסואלד, גרמניה)

צילום תאואים בבטיח'ה מאוסף גוסטב דלמן (באדיבות מכון דלמן שבאוניברסיטת גרייפסואלד, גרמניה)

אני אומר שבדרך כלל אין מה לחשוש מהג'מוסים, אם כי בזמן הייחום באביב הם עלולים להיות מסוכנים אפילו לרועה שלהם. מקרה הממחיש זאת קרה לפני שנתיים לא הרחק מטבחה, כאשר רועה צעיר שרצה להפריד בין שני זכרים נצים הורם על ידי אחד מהם על קרניו, נזרק לאוויר ונדרס למוות. הג'מוס לא הרפה מדריסתו עד שנפגע מכדור, אבל הרועה היה כבר ללא רוח חיים.

עדר הג'מוסים הוא נכסם העיקרי של בני הטלאוויה, וכל שאיפותיהם ומחשבותיהם מכוונות להגדלתו. איש הטלאוויה לעולם לא ישחט ג'מוס לשימוש עצמי. אם אחת החיות נפצעה או אם יש חשש שתחלה, רק אז הוא מוכר אותה לשחיטה הנעשית בעיקר על ידי שבט המתואלים, ואלה מספקים את הבשר, שעולה באיכותו על בשר הבקר המשובח ביותר בערים. גם חלבה של נקבת הג'מוס עשיר ומתוק יותר מחלב פרות וניתן לעבדו לכל מוצרי החלב – חמאה, גבינה לבנה וגבינה קשה.

ג'יסר אל מוג'מעה, הגשר מעל נהר הירדן מול קיבוץ גשר (מתוך אוסף גוסטב דלמן, באדיבות מכון דלמן שבאוניברסיטת גרייפסואלד, גרמניה)

אפשר להניח שהג'מוסים סובלים במיוחד מזבובים, יתושים וחרקים גדולים יותר עקב העדפתם לביצות, אבל הם יודעים להישמר היטב מפני מזיקים אלו. הם מתגלגלים בבוץ וגופם מתכסה בקרום קשה הפועל כמו שריון נגד עקיצות, אך גם משווה להם מראה דוחה.

אם לרשות הג'מוסים רק מים זורמים או מים בלי בוץ, הם נכנסים לתוכם בחום היום ושוהים בהם שעות רבות, כשרק חלק מראשם או רק נחיריהם בולטים מעל פני המים. הם עוסקים באין מפריע בהעלאת גירה, ואפילו אינם גועים. עמידה שקטה זו יעזבו רק עם שקיעת השמש בעלותם לחוף.

מעבר של עדר ג'מוסים גדול מגדה אחת של הירדן לשנייה הוא מראה מרשים. הג'מוס שוחה בקלות גם אם יש עליו רוכב או משא, כך שאין צורך לחפש עבורם מעבר רדוד כמו שיש לעשות לבהמות משא או רכיבה. אך כשעליהם לעבור בשחייה מים עמוקים הם אינם עושים זאת כעדר אלא ב"צעדת אווזים", בזה אחר זה, כך שהמעבר לוקח הרבה זמן.

מכל החיות שבעולם מסתפק הג'מוס במועט שבמועט ועולה בצניעות דרישותיו על החמורים ועל הגמלים הנהנים אפילו מאכילת קוצים. הג'מוס מוכן לאכול צמחים קשים ומעוצים שאפילו חמורים וגמלים בוחלים בהם, בתנאי שלא תחסר לו אמבטיית המים היומית.

באזורים ביצתיים הג'מוס יכול להיחשב כבהמת הבית המועילה ביותר, ואמנם כך הוא הדבר בשפלת הנהרות באיטליה ובארצות הדנובה, בדרום סין והודו במזרח ועד מצרים העליונה שבאפריקה. בקרבת טבחה היה הג'מוס בזמנים קדומים שכיח יותר, ועדות לכך היא שמו של הנחל הנמשך משם צפונה – ואדי ג'מוס – למרות שבתקופה המודרנית מגדלים שם רק בקר, כבשים ועזים.

הכנרת, אוגוסט 1916

שער שלישי

הווי ותרבות האדם בארץ הקודש

SCHECH MUSA.

תחריט מתוך הספר: *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande*

01 התשוב פלשתינה להיות יהודית?

הארץ הקדושה, 54 (1910), עמ' 92–95

לא הייתה עוד בעולם פיסת אדמה אשר השליטה עליה כה שנויה במחלוקת. אם נתעלם ממי שהיה כאן קודם כינונן של הממלכות הגדולות – האשורית והבבלית, הכנענית והחתית וכיוצא באלו, הרי בין הלוחמים עליה נמנים הישראלים, הפלשתים, הסורים, המצרים, הבבלי והאשורים, הפרסים, המקדונים, הרומאים, הביזנטים, הערבים, הצלבנים, הממלוכים, הטורקים והצרפתים מאז נפוליאון הראשון.[75] גם כיום, אף כי כבר מאות בשנים שולטים כאן הטורקים ללא מיצרים, היא עדיין המבוקשת מכל הארצות. כולם סבורים כי זכותם עליה. מטעם הממשל הטורקי נוכחים כאן רק כמה פקידים שאינם מבינים את השפה המדוברת כאן. הם מחפשים עתה דרך להגביר את שליטתם בארץ בהידוק הקשר עם טורקיה עצמה ובהפצת השפה הטורקית באמצעות בתי ספר חדשים. הערבים סבורים שלהם זכות מיוחדת על ארץ ישראל כי מזה אלף שנים ויותר הפכה השפה הערבית לשפת העם. היוונים חושבים שהם היורשים החוקיים של הארץ מאז קונסטנטין הגדול ובהיותם העדה הנוצרית הגדולה ביותר. הצרפתים תולים את זכותם המיוחדת עליה בצלבנים שהיו ברובם צרפתים, שלא לדבר על הכיבושים הזמניים של לואי הקדוש[76] ונפוליאון הראשון וכן על חוקי ההגנה המיוחדים של הכנסייה על המזרח אשר הביאו להפצת השפה והמטבע הצרפתיים בארץ הקודש. הגרמנים יכולים לומר כי אין אומה אירופית שהביאה כמותם להתפתחות ארץ ישראל בהקמת מושבות גדולות ופורחות. לעומתם היו הרוסים רוצים לפרוש חסותם על ארץ ישראל כולה, כי הם מעצמת-העל המגינה על הכנסייה היוונית-אורתודוקסית. במובן מסוים הם כבר השתלטו עליה בבנייני פאר נהדרים בירושלים, בית לחם, חברון ונצרת, ובהם אכסניות, סמינרים וכמות אדירה של בתי ספר עממיים רוסיים. הנוכחות הרוסית ניכרת במיוחד באמצעות אלפי עולי רגל שניתן לפגוש כאן מדי שנה, שמספרם עולה על כלל עולי הרגל מארצות אחרות. ולבסוף, האנגלים, הסבורים שלא ישררו בארץ ישראל סדר, שקט ופריחה כלכלית, אלא אם כן יפרשו עליה את גלימתם המגינה. כמשליטי סדר הוכיחו עצמם בזמן האחרון במצרים, והרי עוד לפני פחות ממאה שנה הייתה שייכת ארץ ישראל למצרים תחת שלטונו של מוחמד עלי. עתה באים היהודים וטוענים: לא, לאיש אין זכות על ארץ ישראל זולתנו. היא הייתה שייכת לנו מאות בשנים ועכשיו רוצים אנחנו לכבשה שנית, אך לא בכוח הזרוע אלא בדרכי נועם, ולכן יש לנו הסיכוי הטוב ביותר. אנו מכירים במעצמה השלטת, וברצוננו לחיות כעם נבדל לפי חוקי אומתנו ולפי רוחה. כך מדברים וחושבים לא רק הציונים המוצהרים, אלא גם יהודים רבים ומצוינים בעלי ההשפעה בזמננו.

הבה ונראה על מה מתבססות תקוותיהם.

תחילה הם מסתמכים על מספרם הגדול. במציאות אמורים הם להוות שביעית מהאוכלוסייה הכוללת. בירושלים מגיע שיעורם לשני שלישים מהאוכלוסייה; בערים צפת וטבריה האוכלוסייה יהודית כמעט ללא יוצא מן הכלל, וגם ביפו ובחיפה שיעורם היחסי ניכר מאוד. מושבות יהודיות מצויות כיום במישורים בכל מקום בארץ ישראל. אין כמעט ספינה שמגיעה ליפו שאין בה מהגרים יהודים חדשים בעיקר מאוסטריה, מרוסיה ומרומניה. יהודים יכולים לנסוע מווינה ליפו תמורת 40 מרק בלבד, וגם הוצאות אלה מכוסות בחלקן או במלואן בידי ארגונים יהודיים אירופיים. אמנם יהדות ארץ ישראל מורכבת מיסודות שונים ומשונים במידת דבקותם בדת, מוצאם ושפתם: ניהיליסטים מרוסיה ומאמיני תלמוד קיצוניים; אירופים בהירי עור, בהירי עיניים ושיער, ערבים ומרוקנים כהי עור ובעלי גוף מהמזרח; אלה המדברים גרמנית יהודית, ספרדית יהודית וניבים ערביים. אבל היהודים הדתיים משקלם בהחלט רב ביותר, ובעוד שנים מעטות ידברו כולם בשפה אחת, העברית. כבר עתה הפכה העברית לשפה המדוברת ולשפת ההוראה בכל בתי הספר בארץ ישראל.

75 מסע המלחמה הכושל של נפוליאון בונפרטה בארץ בשנת 1799.

76 לואי ה-IX (1214–1270), מלך צרפת מ-1226, נטל חלק במסעי הצלב השביעי והשמיני.

יהודים בכותל המערבי (תחריט מתוך הספר: *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande*)

תקוותם הגדולה של היהודים לגבי עתידם בארץ ישראל מסתמכת על כישרונותיהם ברכישת ההשכלה וצימאון הדעת הגדול של הגזע שלהם, בהשוואה לבורות ולאדישות של התושבים הילידים המוסלמים. אין להכחיש שהם פועלים רבות למען ההשכלה בארץ ישראל.

למשל, גני ילדים יהודיים פועלים כבר כמעט 12 שנה בירושלים, ביפו, בחיפה, בצפת ובמושבות רבות, ושם מלמדים את הילדים הקטנים ביותר לדבר, לקרוא ולכתוב עברית. בתי ספר יסודיים לילדים בני 5–11 לא חסרים בשום מקום שבו גרים יהודים אם בכפר ואם בעיר. במושבות היהודיות נלמדת השפה הערבית נוסף על הלימודים הלאומיים היהודיים, בגלל הקשר ההכרחי עם תושבי המקום. בערים בתי הספר לבנים ולבנות תמיד נפרדים, ובהם מטפחים בדרך כלל את השפה האירופית של הארץ התומכת בקיומו של בית הספר, נוסף כמובן ללימוד העברית ומקצועות היסוד. השפה הצרפתית נלמדת בבתי הספר של אליאנס; האנגלית בבית הספר דה-רוטשילד, ומעט גרמנית לומדים בבית הספר למל לבנים בירושלים שבו 200 תלמידים, בבית הספר היהודי-גרמני לבנות המסונף אליו ובבית הספר השש-שנתי לנערים ביפו. בית הספר האנגלי-יהודי לבנות היחיד בירושלים מונה כ-650 תלמידות. פה ושם לומדים בבתי ספר אלה גם ילדים נוצרים ומוסלמים.

בארץ ישראל אין מחסור גם במוסדות להשכלה גבוהה יהודית. ביפו פועלת גימנסיה עברית מאורגנת היטב מאז 1906, המונה כיום כבר יותר ממאה חניכים. גימנסיה נוספת נפתחה בירושלים. להכשרת מורים מתאימים מהארץ דואג סמינר יהודי למורים בירושלים בקורסים הנמשכים שלוש או ארבע שנים. אשר להכשרת מורות יהודיות מקומיות יש לדאוג בעתיד, עד כה הגיעו הללו לרוב מאירופה.

בין בתי הספר המקצועיים היהודיים יש להזכיר את בית הספר החקלאי ביפו [מקוה ישראל] ואת בית הספר המקצועי בירושלים הנתמכים על ידי אליאנס. בית ספר חקלאי נוסף נפתח בלוד. המוסד החשוב ביותר הוא בית הספר היהודי

גן ילדים בראשון לציון בשנת 1898 בהנהגת הגננת אסתר שפירא. האב שמיץ התרשם מאוד מהרמה הגבוהה של גני הילדים היהודיים במושבות החדשות בארץ ישראל (צילום: האחים גיסין, מוזיאון וארכיון ראשון לציון)

לאמנות "בצלאל", שיש בו מחלקות שונות לציור, פיסול, עבודות גילוף בעץ, אריגת שטיחים, עבודות מתכת, צורפות וכו'. טכניון יהודי נפתח עתה בחיפה בידי יהודים גרמנים בהשקעה של שני מיליון פרנקים, נוסף על תחנת ניסיונות חקלאית שהקימו. כרגע חסרה למימוש כל השאיפות המדעיות רק אוניברסיטה עברית בירושלים, וכבר החלו בהכנות ממשיות להקמתה.

כך ניתן להסביר שהעיתונות המקומית בארץ ישראל היא בעיקרה עברית. "חבצלת", עיתונה של היהדות האורתודוקסית, ו"השקפה" של המפלגה הלאומנית, מופיעים שלוש פעמים בשבוע בירושלים. לעיתון שלישי, "החרות", היה רק קיום זמני. לצדם קיימים ירחון

תלמידים בחזית בית הספר העממי של נס ציונה בשנת 1913 (צילום: ארכיון בית ראשונים)

יהודי ורבעון יהודי מדעי. לעומת זה לא החזיק מעמד בארץ הקודש כתב עת בשפות אירופיות כגרמנית, צרפתית או אנגלית.

מה הפלא אפוא שהיהודים אומרים: "עתידה של ארץ ישראל שייך לנו". מרבית יהודי הארץ הם אמנם עניים, אך ההשכלה מצד אחד; תרומות של מיליונים ששולחים מדי שנה יהודים מאירופה ומאמריקה מצד שני והדחף המולד לפרנסה של העם הזה, יכולים תוך עשרות שנים להביא את העם היהודי לעמדת שליטה בכל ארץ ישראל בחסות טורקית. אבל אז עלול מצבם של הנוצרים ושל המקומות הקדושים לנצרות להיות עצוב ועלוב יותר. על הנוצרים לעדותיהם ולגוניהם השונים להאדיר ביתר מרץ את רכושם ואת מפעליהם, להכפיל את מספרן של העליות לרגל ולהקים מושבות נוצריות רבות כדי לנסות ולשמור גם בעתיד על צביונה הנוצרי של ארץ הקודש.

קורס ראשון של כוורנים במקווה ישראל, 1919 (צילום: ביתמונה. אוסף בן ציון ישראלי)

ירושלים, 27 בפברואר 1910

02 ביקור באכסניית עולי הרגל הרוסית בירושלים

הארץ הקדושה, 59 (1913), עמ' 48–51

לא מכבר נעניתי להזמנה חביבה וביקרתי עם כמה מלווים באכסניה הרוסית המקומית לעולי הרגל, המוכרת כאן לכול בשמה הפשוט "מגרש הרוסים". מנהל המוסד, פרופסור רוסי לתאולוגיה, ועוזרו, קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. יכולנו לראות הכול וקיבלנו הבהרות מפורטות על מה שעניין אותנו במיוחד.

המבנים הנרחבים והנהדרים יוצרים שכונה נפרדת עם גינות ופארקים, השוכנת בחלק הנישא ביותר בעיר החדשה. מלבד המלון לעולי רגל אמידים ומבני ההנהלה והתחזוקה שלו,[77] מוקף כל האזור בחומות ובמרכזו קתדרלה מפוארת בסגנון רוסי עם שבע כיפות גדולות וקטנות. כבר מלון עולי הרגל שמחוץ למתחם מרשים ביופיו, ובמחלקתו הראשונה חדרים נאים לכ-50 צליינים; במחלקתו השנייה חדרים ל-100 ובשלישית – לכמה מאות צליינים. התשלום עבור יום במחלקה הראשונה הוא 2.5 רובל בלבד; במחלקה השנייה – 1.5 רובל, ובשלישית רק שלושת רבעי רובל לאדם. חדרי המחלקה הראשונה מרוהטים נפלא כל כך, שהם עשויים לספק גם את רצונם של עולי רגל מלכותיים. המלון בנוי כריבוע גדול הסוגר על חצר פנימית וגן, שפתחו פונה לעבר הקתדרלה. על המגדל היפה והשטוח הניצב בנקודה הגבוהה ביותר כיום בירושלים, מתנוסס הדגל הרוסי בימי א' ובימי חג. הקומה התחתונה של המגדל משמשת כקפלה ומקושרת עם חדר האוכל של המחלקה השלישית, כך שאף בזמן הארוחות יכול הכומר לשאת את נאומו לעולי הרגל. הקומה השנייה היא חלק מחדר האוכל של המחלקה הראשונה, וממנה אפשר לטפס על המגדל ולצאת למרפסת כדי להשקיף על כל הנכס הרוסי ועל ירושלים וסביבותיה עד למרחוק. מטבחים, בית מאפה, סידורי רחצה, צינור מים עם מנוע קיטור, מחסנים,

הכנסייה הרוסית במגרש הרוסים (צילום: ברוך גיאן)

77 היא אכסניית סרגיי שהוקמה בידי החברה הפרבוסלבית הרוסית בשנת 1890 וקרויה על שמו של הנסיך סרגיי, אחי הצאר אלכסנדר השלישי.

מכבסות, סידורי חימום, קווי חשמל... הכול מותקן בצורה קפדנית. אך כל זה הוא כאין וכאפס לעומת המתחם שכבר הזכרנו סביב הקתדרלה, הנסגר מדי ערב. באחרונה נושאים כאן כמרים רבים תפילה מדי יום, וכמעט לא קורה שאין די מתפללים. יש להודות שאנשי הדת והמתפללים מרוממים את הנפש בהתנהגותם המכובדת ובשירתם המרגשת והרצינית. פעמוני הקתדרלה הם הגדולים ביותר בירושלים ונשמעים למרחק, למרות שאין מניעים אותם הנה והנה אלא רק מקישים בהם. מסביב לקתדרלה משטחים נרחבים, שבהם יכולים להתכנס עד 8,000 עולי רגל. בשלושת מכלולי המבנים, המכונים אכסניית אליזבט הקדושה, מריה הקדושה וניקולאס הקדוש אפשר לאכסן עד 7,000 נפש לכמה ימים. האכסניה הראשונה מיועדת לגברים בלבד; השנייה לנשים. במכלול השלישי, הכולל ארבע קומות, מיועדת אחת לגברים ושלוש לנשים, מכיוון שהגברים מהווים רק רבע או שליש מעולי הרגל הרוסים. בשלוש האכסניות הענקיות הללו ניתנת הכלכלה, אם כי הבסיסית ביותר, חינם במשך יותר משבוע. אך מי שרוצה לשהות יותר, יכול לעשות זאת תמורת כמה פפניגים. ליותר מ-4,000 עולי רגל יש מיטות של ממש; 3,000–2,000 עולי רגל נוספים יכולים להתאכסן בצריפי עץ אווריריים בני שתי קומות הפתוחים לכל הצדדים ומרוכזים בחצר פנימית גדולה ומקורה. כאן הם יכולים להימתח למנוחת הלילה בשורות ארוכות זה לצד זה. האכסניה הרוסית של ירושלים אכן אכסנה יותר מפעם 8,000–7,000 עולי רגל בעת ובעונה אחת, בשעה שעדה נוצרית זולתה כינסה בעשורים האחרונים רק פעם אחת קבוצה שכללה יותר מ-1,000 עולי רגל.[78] גם כיום יכולה האכסניה הצרפתית הענקית לאכסן רק 320 איש;[79] ה-Casa Nova של הפרנציסקנים מכילה רק 200 איש והאכסניות האוסטרית והגרמנית יכולות לקלוט רק 100 עולי רגל כל אחת, אם כי בנוחיות רבה יותר.

אבל מגרש הרוסים אינו מצטמצם רק במתחם הקתדרלה ובשלוש האכסניות אלא כולל גם גינות גדולות ופארקים ולפחות ארבעה מבנים גדולים אחרים: מבנה סמוך לקתדרלה המשמש את הכמורה ואת כל הכמרים והנזירים הצלייניים מרוסיה; בית חולים רחב ידיים המאובזר בכל השכלולים החדישים עם בית מרקחת נהדר וחדרי ניתוח; מבנה גדול של בית ספר, שבו לומדים יותר מ-100 ילדים ב-4 כיתות עם מורות שהוכשרו במיוחד; מבנה קונסוליה גדול ועוד מבנים קטנים, חנות ספרים מיוחדת לעולי רגל, חנויות לאביזרי קדושה וחנויות מכולת לעולי הרגל. מובן שתחזוקת כל המבנים, תשלום המשכורות למנהלים ולעובדים והטיפול באלפי עולי הרגל עולים ממון רב, אך זה לעולם אינו חסר. כמעט כל חלקי המשפחה הקיסרית משתייכים לאגודה הארץ-ישראלית הרוסית וכך גם משפחות אצולה אחרות. התמיכה המדינית כמו גם התמיכה הכספית של חוגי השלטון במוסדות בארץ הקודש מביאות לאהדה רבה אליהם, ואי-תמיכה משיגה את ההיפך. הדוכס הגדול סרגיי המנוח ואשתו היו התומכים העיקריים באגודה. אין ספק שרוב עולי הרגל הרוסים הנמנים עם דלת העם הם נוצרים מאמינים ביותר ואמונתם אכן מרוממת נפש, ובכל זאת קשה לומר שהאגודה שואפת בעיקר לספק את הצרכים הדתיים והרגשיים של ציבור זה משום שמגמתה הפוליטית מזדקרת לעין. עולי הרגל מתלהבים כל פעם יותר מרוסיה הקדושה שלהם, המקֻלה בעבורם את הביקור במקומות הקדושים באופן שאין לו אח ורע. הם רואים שמספרם בירושלים ובארץ ישראל כולה עולה על מספר כל עולי הרגל הנוצרים האחרים גם יחד, ומסיקים מכך שעל ארץ ישראל להשתייך לרוסים. המקומיים הפחות משכילים מסיקים גם הם ממספרם העצום של עולי הרגל הרוסים שרוסיה עולה בחשיבותה על כל המדינות הנוצריות האחרות. עולי הרגל רואים את הדגל הרוסי מתנוסס על כל כך הרבה מבנים; בכל החדרים העיקריים הם נתקלים בתמונתו של הצאר; נאומי הכמרים מציתים את ההתלהבות מרוסיה ומהצאר המיטיב כל כך עם נתיניו. וכך מובן שכל עולה רגל הופך עם חזרתו לרוסיה לאוהד השלטון. ועוד יותר מכך מרחיבה רוסיה את השפעתה באמצעות יותר מ-100 בתי ספר עממיים שהיא מפעילה בארץ ישראל, המצוידים במגוון חומרי הלימוד ובכוחות הוראה חרוצים המשתכרים היטב. לשם כך יש לה שני סמינרים למורים המפעילים קורס ארבע-שנתי. בנצרת לומדים 40 סמינריסטים להוראה, ובבית ג'אלה הסמוכה לבית לחם מכשירות עצמן מורות במספר דומה.

78 "השיירה הגדולה של האלף", קבוצת עולי רגל צרפתיים שארגנו אנשי מסדר האסומפסיוניסטים הצרפתי, הגיעה לארץ בשנת 1882. בראשה עמד הברון מרי פאול אמדה דה פיאלה (de Piellat, 1925–1852), שפעל רבות לרכישת שטחים ולהגברת הנוכחות הצרפתית בארץ.

79 אכסניית הנוטר-דם דה פרנס, המבנה הצרפתי המוביל בירושלים ובארץ, תחילת בנייתה 1884 וסיומה בראשית המאה ה-20. זה מבנה מרשים בן ארבע קומות ובו יותר מ-400 חדרים. במרכז הגג פסל מרים וישו.

בית סרגיי, האכסניה לעולי רגל רוסיים מהמעמד הגבוה יותר (צילום: ברוך גיאן)

ואם מוסיפים לכך את כל יתר המבנים המפוארים פחות או יותר, האכסניות, הכנסיות, המנזרים לגברים ולנשים - אם בירושלים עצמה אם בארץ הקדושה כולה - אפשר רק להצטער צער רב שאנו הקתולים כה מפגרים ביחס לרוסים. מלבד על מגרש הרוסים הם חולשים בירושלים, בין היתר, על אכסניית אלכסנדר הסמוכה לכנסיית הקבר, על שרידי הבזיליקה הישנה הקונסטנטינית ועל כנסיית ההקדשה [מריה מגדלנה] המעוטרת בשבע כיפות מוזהבות ליד גת שמנים. מגדל הרוסים שעל הר הזיתים נראה כמעט בכל דרום ארץ ישראל, ולידו מבנים נרחבים לנזירות. מחוץ לירושלים מצויים בבעלותם אכסניות, מנזרים ובתי ספר בבית לחם, בבית ג'אלה, בבית סחור, בחברון, בביתניה, בעין-פארה וביריחו. בדומה לכך יש להם בצפון ארץ ישראל "זר" של בתי ספר שבמרכזם סמינר המורים בנצרת. ביפו הם מחזיקים בנכס הגדול של "טביתא" (Tabitha) כאתר צליינות הכולל כנסייה, בית ספר ופרדסי תפוזים רווחיים. בשתי ערי הנמל של ארץ ישראל, חיפה ויפו, פועלים מוסדות רוסיים שנועדו לסלק את כל הקשיים והטרדות הצפויים לעולי הרגל עם עגינתם בחוף ובהפליגם.

כנוצרים מאמינים עלינו לברך לכאורה מכל הלב על השפעתה הגדולה של הכנסייה הרוסית בארץ הקודש, אך הניסיון המצטבר מראה שחוסר סובלנותה ניכר ביותר, וכך אנו יכולים רק לצפות בדאגה בצמיחה העצומה של השפעתה בארץ הקודש. פירטתי כאן מתוך כוונה לדרבן את הקתולים של כל העולם כולו, ובמיוחד את הגרמנים, למאמץ עבור הארץ הקדושה. עלינו לצרף לאגודה הגרמנית לארץ הקודש חברים חדשים ונלהבים כדי לעורר גורמים רחבי לב לתמיכה במפעלים הקתוליים הגרמניים בארץ ישראל.

ירושלים, יום כל הקדושים [1 בנובמבר], 1912

03 שירות הדואר בארץ ישראל

הארץ הקדושה, 58 (1914), עמ' 22–29

הדואר בארץ ישראל מיוחד במינו, ויוצאי אירופה מצליחים רק בקושי להעלות בדמיונם את דרך תפעולו. הסיבה העיקרית לכך היא שהממשל הטורקי מעולם לא היה מסוגל, למרות מאמצים חוזרים ונשנים, להקים בארצו שלו מערכת דואר שניתן להשוותה, ולו במעט, למקובל בארצות אירופה. הנימוקים לכך הם: (1) המחסור הגדול בכבישים טובים; (2) הקושי הגדול בהפיכתם של בני המזרח, הנוטים כל כך לאדישות, לפקידים מסודרים ומסורים לתפקידם; (3) אזלת ידה של הנהלת הדואר הראשית בהעסקת פקידים בהתאם לכישרונם ולמיומנותם, מאחר שמשטר הפחה הטורקי מתחשב בגורמים זרים. מצב זה הביא להקמתם של משרדי דואר של ארצות זרות, חלקם מוכרים למחצה, מחלקם מעלימים עין. בירושלים, לדוגמה, פועלים בנוסף לסניף של הדואר הטורקי הלאומי משרדי דואר אוסטריים, גרמניים, צרפתיים, רוסיים ואיטלקיים. על השאלה מתי וכיצד נוצרו משרדי הדואר הזרים הללו, נרחיב את הדיבור להלן. בינתיים רק נדון ביתרונות ובחסרונות של מצב זה לאנשי המקום, לתושבים ולעולי הרגל.

היתרונות: היתרון הראשון הוא התחרות שבין ששת משרדי הדואר הללו, הפועלים זה לצד זה כמעט באותו רחוב. בארצות שבהן הדואר הוא מונופול, ניתן לבצע את תקנות הדואר בקפדנות יתרה ואף בחוסר התחשבות בלקוחות. כאשר מדובר במשלוח מכתבים רשומים, בהמחאות דואר או בחבילות, הרי לא פעם יגידו לך באשנב: עשה כך ועשה כך; כאן זה חסר וכאן זה. עלולים לדחות אותך פעמיים או שלוש, ומטריחים אותך עד שעניינך מסתדר. כל זה אינו קיים פה; בכל משרדי הדואר תתקבל בסבר פנים יפות וילכו לקראתך. הפקידים עצמם ממלאים לא אחת את הטפסים הנלווים לדברי הדואר ואת ההמחאות, ויש שהם אף אורזים ללקוח את חבילתו בצורה אדיבה ביותר, מאחר שאם אינך זוכה לשירות טוב ונאות במשרד דואר אחד, כל שעליך לעשות הוא ללכת לשכנו. מסיבה זו יתייחסו בבתי הדואר השונים במרב הגמישות ויקלו בפרשנות התקנות – כגון מה נכלל בהגדרת דברי דפוס ומה לא, מהם האורך, הרוחב והגובה המותרים בדברי הדואר וכיוצא באלו.

היתרון השני הוא תעריפיו הזולים של הדואר הגרמני כאן. אין עוד מקום עם תעריפים כאלה. גלויות לחו"ל עולות פחות משמונה פפניג; משלוח דברי דפוס עולה פחות מארבעה פפניג, תוך שימוש בשער הסנטים. אפילו כשמשתמשים בשער הפיאסטר, עולה מכתב רגיל פחות מ-19 פפניג. אף אם שולחים מכתב לחו"ל באמצעות הדואר הטורקי, תוך שימוש בבולי בהיה (Behiemarken), אז עומדים דמי הדואר על 15 פפניג בלבד. גם יתר תעריפי הדואר נמוכים יחסית למקומות אחרים בכ-20 אחוז, ברם אז עליך לקנות את בול הבהיה הגדול תמורת כעשרה מרק. לגבי מכתב בודד, פער זה כמובן אפסי; אך לבתי עסק, השולחים אלפי ועשרות אלפי משלוחים, יש בכך חיסכון של ממש. אין לראות במדיניות המחירים התקף פתאומי של רוחב יד מצד הדואר הגרמני, המחשב בדרך כלל בדייקנות יתרה, או רשלנות מצד הדואר הטורקי. כפי שנראה להלן, זהו אילוץ הנובע מהתחרות בין משרדי הדואר השונים. כך מעבירים ששת משרדי הדואר כולם את הדואר המקומי חינם אין כסף.

אם נדלג על עוד כמה יתרונות זניחים, היתרון האחרון הוא הקלות שבה יכולים חובבי בולים להעשיר את אוספיהם ולהסב נחת רוח רבה לאוהבי בולים אחרים. בכל יום מימות השבוע יכול אדם לשגר את מכתביו מבתי דואר שונים, וכל אחד מבתי הדואר מציע מבחר גדול של בולי דואר, ובמיוחד הגרמני והאוסטרי, המוכרים בולים בעלי ערך נקוב בשני מטבעות שונים. ללא הוצאות גדולות אתה יכול לבצע מעשי להטוטים בולאיים ממש. אתה יכול לגשת לפי התור לחמישה בתי דואר שונים, ובידך גלוית נוף אחת ויחידה. בכל בית דואר אתה מדביק בול "מקומי" אחד ומבקש להחתימו. במשרד הדואר השישי אתה מוסר את הגלויה למשלוח, עם בול נוסף, שישי במספר.

חסרונות: גם באלו אין מחסור בארץ הקודש, ובמיוחד בירושלים. קודם כול עליי לציין את הקשר הלקוי עם אירופה. בשעה שבכל עיר אירופית בעלת חשיבות כלשהי אתה מקבל את הדואר פעם-פעמיים ביום ואף יותר, הרי כאן אתה

עלול להיתקע ללא דואר מאירופה שמונה ימים תמימים, ולעתים אף שבועיים ויותר. הקשר של ארץ הקודש עם אירופה עובר תמיד דרך מצרים, וזאת בדרך הים. על פי לוח הזמנים של הספינות, היה על הדואר מאירופה להגיע ליפו לפחות פעמיים בשבוע. אך לא פעם, ובמיוחד בימות החורף, מונעות הסערות את העגינה ביפו; שקי הדואר נודדים אז לבירות ושבים ליפו רק כעבור חמישה ימים בנסיעה חזרה. אם סערה חדשה מונעת שוב את העגינה ביפו, נודדים שקי הדואר למצרים, כדי להימסר בהפלגה הבאה. כשמגיעים לבסוף דברי הדואר הם לעתים כה מרובים, עד שעובר לך כל החשק לקרוא את החדשות ואתה מניח עיתונים וכיוצא באלו מבלי לקרוא בהם כלל.

צרה נוספת היא שבתי הדואר הזרים אמנם יכולים להעביר דברי דואר לחו"ל, אך לא לפנים הממלכה הטורקית אלא רק לכמה ערי נמל. למשלוחי דואר לרחבי האימפריה הטורקית חייבים להיזקק לשירותי הדואר הטורקי, שאינו מצטיין באמינותו והוא אטי מאוד ויקר ביותר. דמי הדואר משתווים לדמי דואר אירופיים למשלוח לחו"ל, ובמיוחד מרקיעים שחקים דמי החבילות. ולא עוד, אלא שבכל ארץ ישראל, כלומר בחבל ארץ העולה בגודלו על חבל הריין-וסטפאליה, יש 30 סניפי דואר טורקיים בלבד. מי שרוצה להשתמש בשירותי בתי הדואר הגרמניים, האוסטריים או הרוסיים לפחות לקשר עם יפו, חיפה ובירות, יכול כמובן לעשות זאת בתעריף חו"ל בלבד. מכתב מירושלים ליפו עולה בדיוק כמו מכתב לגרמניה או למקום אחר בתחומי איגוד הדואר העולמי. מאחר שבגרמניה יש המאמינים לתומם שעקב קיום בתי דואר גרמניים בירושלים וביפו מספיק התעריף הפנים-ארצי הגרמני למשלוח דברי דואר לכאן, הרינו זוכים לא פעם ל"הפתעות" בדמות קנסות עבור מכתבים או דברי דפוס מגרמניה שבוילו רק בעשרה (או בשלושה) פפניג.

החיסרון האחרון הכרוך בשירותי הדואר כאן הוא המחסור בדוורים. בהתאם למנהג המקום עליך לקחת בעצמך את המכתבים מבית הדואר או להטיל משימה זו על מיופה כוח. למטרה זו מעסיקים כמעט כל הבתים החשובים סוכן בית במדים הנקרא קוואס. בהגיע משלוח מאירופה הוא "עושה סיבוב" בבתי הדואר למיניהם, ובכך פוטר אותם כמעט לחלוטין ממלאכת החלוקה. מכתב שמור (בצרפתית: poste restante) עלול להגיע על נקלה לסניף דואר שבו אינו צפוי כלל, ולהיתקע שם שבועות וחודשים.

ובכן, בירושלים בפרט ובארץ הקודש בכלל, מנת חלקו של מי שחפץ לשמור על קשריו עם העולם החיצון הגדול באמצעות הדואר היא אפוא תערובת עליזה של שמחה ועצב.

ועתה, הבה ונשמע משהו על משרדי הדואר השונים. נתחיל בטורקי, שהוא הוותיק מכולם, ועד לפני 30 שנה היה גם היחיד. לו היה מאורגן אפילו במקצת, הרי לעולם לא היו מוקמים כאן סניפי דואר זרים, וההכנסות הזורמות אליהם (יותר מ-200,000 פרנק בירושלים בלבד) לא היו נשמטות מידי הממלכה הטורקית. אין ספק: בשנים האחרונות ננקטו צעדים לשיפור במשק הדואר הטורקי. אכן הופסקו כמה מהנהגים הפסולים הישנים, אך ההנהלה עדיין לא זכתה לאמון מלא מצד הלקוחות, כך שגם בני הארץ מעדיפים להיעזר בשירותיהם של בתי הדואר הזרים. מה שבוודאי מציק לממשלה הטורקית הוא שאפילו בארצה שלה היא רואה את הדואר הפנימי בידי זרים. ירושלים היא העיר היחידה שיש בה משרדי דואר זרים ואין היא עיר נמל. כל היתר הן ערי נמל: יפו, חיפה, בירות, טריפולי, אלכסנדריה, איזמיר, הדרדנלים, קונסטנטינופול, קרסין, טראפזון וריזה. בשאיפתה להוציא את קשרי הדואר מידי המשרדים הזרים בערי נמל אלה, הוזילה רשות הדואר הטורקית את דמי הדואר לכל הנמלים הטורקיים לכדי מחצית. למרות זאת, עדיין מעדיפות כמה חברות אחדות את משרדי הדואר הזרים כבעבר. מבין 30 משרדי הדואר הטורקיים בארץ ישראל, שייכים הרוב למחוז הדואר ירושלים; הצפוניים שבהם, החל מנבלוס, הווה אומר: ג'נין, זמארין, חיפה, נצרת, צפת וטבריה - שייכים למחוז הדואר עכו; המעטים שממזרח לירדן - שייכים למחוז הדואר דמשק. הובלת שקי הדואר יכולה להתבצע רק במקרים ספורים באמצעות רכבת או עגלה; רוב ההובלה נעשית באמצעות פרשים, ופעמים רבות באמצעות רוכבי גמלים. כשנחנך קו הרכבת יפו-ירושלים, חויבה ההנהלה בחוזה שלא להוביל לעולם שקי דואר של המשרדים הזרים אלא אך ורק את הטורקיים.

כיצד הגיעו הדברים לידי כך שלמרות רצונה של הרשות הטורקית וללא אישורה, הוקמו סניפי הדואר הזרים בירושלים?

עד שנות ה-80 של המאה הקודמת [היא המאה ה-19] הביאו כל הזרים את מכתביהם המיועדים לחו"ל - ושלא רצו להפקידם בידי הדואר הטורקי - לקונסוליות שלהם, כדי שיועברו, עם כל התעודות הרשמיות, באמצעות שליחים מיוחדים אל ספינות הדואר העוגנות ביפו. הקונסוליה האוסטרית נוצלה לצורך זה במידה הרבה ביותר, מכיוון שמרבית היהודים שעלו לארץ ישראל באו מגליציה ומהונגריה שבתחומה. ארטין טורזיאן,[80] אחד מעובדי הקונסוליה האוסטרית, המשמש כיום קנצלר שלה, שכר על חשבונו חדר בקומת קרקע בסמטה נידחת, כדי לשחרר את הקונסוליה מהעומס של חלוקת מכתבים נכנסים ושל קבלת מכתבים למשלוח. כאן נתקבלו מכתבים, ועם הגיע ספינות הדואר חולק הדואר הנכנס מבעד לחלון היחיד ששימש אשנב. הדואר הפרימיטיבי הזה נתחבב עד מאוד והגיע למחזורי ענק. עם הגיע דואר מאירופה, נוצר דוחק ליד "סניף" הדואר הזה ששיבש את התנועה בסמטה. גם כיום זוכה הדואר האוסטרי בירושלים למחזור הגדול ביותר והוא שוכן במבנה הדואר הנאה מכולם.

ב-1 במרס 1900, השכם בבוקר, הופתעו תושבי ירושלים לראות בקרבת שער יפו ההומה תמיד שלט חדש ונאה הנושא את דיוקן הנשר הגרמני ואת הכתובת "דואר קיסרי גרמני ירושלים". השלט הותקן מעל לכניסה של חנות ריקה, ואשר מר פאולוס, עובד הקונסוליה הגרמנית, שכרה. החנות הוסבה בשקט גמור, בחן וביעילות לתפקידה החדש כסוכנות דואר. יומיים לפני 1 במרס התאכסנו במלון הגרמני בירושלים שני אדונים שהציגו את עצמם כסוכנים עסקיים, אך איש לא העלה על דעתו שאלו המנהלים הראשונים של הדואר הגרמני שנולד לפתע. השמועה על כך פשטה בירושלים כאש בשדה קוצים. הרשויות הטורקיות נדהמו. הם אמנם שלחו שוטרים לדואר החדש, אך מאחר שהללו מצאו תדיר בכניסה את הקוואס של הקונסוליה הגרמנית, לא העזו להתערב והסתפקו בתצפית מדוקדקת על הבאים והיוצאים. הדואר הגרמני מיהר להתחבב לא רק על גרמנים, אלא גם על אירופים אחרים ובני הארץ. כיום עומד גם לרשותו מבנה רחב ידיים, לא הרחק מן האתר הראשון. עם פתיחת הדואר הגרמני זכה גם הדואר האוסטרי, הוותיק יותר, לציוד משופר. הישג מיוחד של הדואר הגרמני הוא הנהגת דואר חבילות, שלא היה מוכר כלל, במיוחד לצורך הקשר עם יפו. עד אז, משלוח חבילה ולו קטנה ליפו, היה מבצע מסובך. הדואר הגרמני כונן קשר עגלות יום-יומי עם יפו עבור חבילות במחיר זול ביותר - בישליק אחד (כ-50 פפניג) ליחידה. תיבות הדואר הכחולות והיפות שדאג הדואר הגרמני להתקין במקומות מתאימים ברחבי ירושלים, הניעו את הדואר האוסטרי להתקין תיבות צהובות ואת הדואר הטורקי - אדומות.

לא חלף זמן רב, ובשטח הופיעו גם סניפים של הדואר הצרפתי והרוסי, הפועלים עדיין בתוך הקונסוליה בלבד. מאחר שהצרפתים הנהיגו את התעריף הביתי שלהם, היינו 10 סנטים בלבד לגלויות ו-5 סנטים עבור כל 50 גרם של דברי דפוס, הם איימו למשוך אליהם כליל חלק נכבד מן הדואר. ניתן היה למנוע זאת רק בהנהגת תעריף דומה בדואר האוסטרי והגרמני. ב-8 באוגוסט 1908 החלו בהתאמת הבולים הקיימים: ליד התעריף הטורקי הודפס על בולי חמישה פפניג 5 centimes, ועל בולי עשרה פפניג - 10 centimes. עבור דברי דפוס כבדים יותר הונהגו לשם הנוחיות בולים בערך נקוב של 25, 50, 1-100 centimes, במקום הקודמים בני ה-20, 40 ו-80 פפניג. הדואר האוסטרי נהג כך עם בולי ההלרים שלו. רק עם הופעתם באוסטריה של בולי היובל לבית הבסבורג, הופקו בולים מיוחדים, ללא הדפס-על, בערכים של 5, 10, 15, 25, 50 סנטים ופרנק אחד.

עד היום הדואר הרוסי כאן איננו חלק מרשות הדואר הרוסית, אלא מוסד פרטי התלוי לחלוטין באגודת ארץ ישראל הרוסית הכול-יכולה. רק כך ניתן להסביר אירועים הנראים סתומים לחלוטין. לדוגמה: לאחרונה הונפקו בולים רוסיים עבור הלבנט לכבוד יובל בית רומנוב. אלא שלפתע הופסקה מכירתם של כל הבולים שערכם גבוה מפיאסטר אחד, בעוד זה או אחר מבין הפקידים ממשיך למכרם "מתחת לשולחן" במחיר כפול או משולש.

הכול זוכרים עדיין כיצד הוקם סניף הדואר האיטלקי, האחרון בבתי הדואר הזרים, לא רק כאן, אלא בערים נוספות ברחבי

80 ארטין טורוזיאן (Torossian), ארמני יליד ירושלים, מנהל הדואר האוסטרי בעיר. ב-1873 היה דרגומן של הקונסוליה. ב-1882 מונה למזכיר הלשכה שלה, ומאז 1896 ועד לסגירת הקונסוליה ב-1917 שימש הן כקנצלר הקונסוליה הן כמנהל הדואר.

האימפריה הטורקית. לפני 4 שנים הוכרחה הממשלה הטורקית להיכנע ולהתיר הקמת בתי דואר איטלקיים עקב מפגן של הצי האיטלקי. ב-1912, כאן בירושלים וברחבי האימפריה הטורקית, נאלצו לסגור את כל בתי הדואר הללו מאותה סיבה, כדי לשוב ולפתחם עם כריתת השלום. הנפקתם של בולים מיוחדים עבור כל משרד דואר כגון Gerusalemme, Smirne וכדומה, אינה ניתנת להסבר הגיוני כלשהו; מסתבר שההנפקה כוּונה לארנקם של אוספי הבולים בלבד.

כפי שכבר ציינו לעיל, קשור רק הדואר הטורקי עם יפו ועם הדואר האירופי באמצעות הרכבת; כל בתי הדואר האחרים נאלצים לקיים את הקשר בנסיעות יומיות בעגלות. נסיעות אלה אינן קלות ואינן נעדרות סיכון, במיוחד בחורף. לא פעם הופכת הדרך מירושלים ליפו לבלתי עבירה כמעט עקב הגשמים העזים. תמיד במחצית הדרך יש להחליף את הבהמות. מאחר שקטעי דרך מסוימים כמעט שוממים ויכולים לשמש מחסה לשודדים, וכן משום שהנסיעות נערכות לרוב בלילה, מלווה קוואס חמוש כל עגלת דואר לשמירת הביטחון. אפילו כך אירעו במשך השנים כמה מקרי שוד. לפני שנתיים נשדדה בהצלחה עגלה של הדואר האוסטרי. הקוואס נורה מן המארב והעגלה נבזזה, אף כי מאוחר יותר הצליחו לתפוס חלק נכבד ממה שנשדד. כדי להקטין את עלות הנסיעות החליטו בתי הדואר הגרמני, הצרפתי, הרוסי והאיטלקי לערוך את המסעות הללו במשותף, ונדמה שהברית המרובעת הזו תאריך ימים, מאחר שהיא מביאה תועלת רבה לכל אחד מהמשתתפים. אין אפשרות לנקוב בגודל המחזור של כל אחד מבתי הדואר, מאחר שהמשרדים השונים חייבים לשמור על סודיות; אבל דומה שלא נטעה אם נייחס את המחזור הגדול ביותר לדואר האוסטרי, אחריו - לרוסי, לטורקי, לגרמני, לצרפתי, ולבסוף - לאיטלקי.

ירושלים, ספטמבר 1913

בולים מייצגים מתקופתו של האב שמיץ

בול אוסטרי

בול גרמני

בול רוסי

בול עות'מאני

בול צרפתי

משרד הדואר הגרמני בירושלים

04 ביקור בטבחה שעל ים כנרת

הארץ הקדושה, 58 (1914), עמ' 29–33

הנחלה של האגודה הגרמנית של ארץ הקודש בטבחה הסמוכה לטבריה אין כמותה ליופי, והביקור בה הוא אחד מזיכרונותיי המלבבים מארץ הקודש.

כמו אבן חן היא נסתרת בבדידות מזהירה הרחק מן הדרכים הראשיות, ובכל זאת לא קשה להגיע אליה. מנצרת, אותה פוקדים כל עולי הרגל, יכול רוכב מיומן להגיע לטבחה תוך שש שעות, והנאה מרובה מזומנת לו. כחובב טבע הוא עובר בנופים מגוונים, הרים וגיאיות, שטחי חורש ושדות מעובדים, גיאיות רומנטיים ופראיים ומישורים משופעים בפרחים, ובמיוחד אם הוא עורך את מסעו באביב. כנוצרי מאמין שואב הוא קורת רוח מביקור באתר של הנס הפומבי הראשון שחולל ישוע בכפר כנא בגליל, באתר של הריבוי המופלא השני של הלחם, וכן באתר העגום, אמנם, של קץ שלטון הצלבנים ליד חיטין. בסופו של דבר הוא חוצה את בקעת גינוסר, הבימה עליה התרחשו מרבית מסעות ההטפה והריפוי המופלאים של ישוע. ביתר נוחיות אפשר לערוך את המסע מנצרת לטבריה בחמש שעות בעגלה, ומשם להפליג בסירה לטבחה. נוח עוד יותר לעולה הרגל לצאת ברכבת מחיפה שלמרגלות הר הכרמל בשעה 6 בבוקר, ולהגיע עוד לפני השעה 10 לצמח שבקצה הדרומי של הכנרת. שם ממתינה לו ספינת קיטור המגיעה לעיר טבריה עוד לפני 11, כך שמעט אחרי צהרי היום אפשר להגיע לטבחה. מעט לפני צמח ניבט הירדן המפלס את דרכו בגעש ובפיתולים רבים מים כנרת עד לים המוות, שנזכר כה רבות עוד בילדותנו.

'מנוע הרוח' על תל עוריימה (כנרות), משקיף על בקעת גינוסר, 1908 (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

הכניסה לאכסניה הקתולית בטבחה (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

התרצה עתה לדעת היכן בדיוק שוכנת טבחה? אם הפלגת בכנרת, יהא זה מצמח או מטבריה, ולנגד עיניך כל חופי האגם לצפון, לדרום, למזרח ולמערב - אזי הבט סביבך ואמור לי אתה: איזה הוא המקום היפה, הירוק והמשופע בעצים שהיית בוחר לך לנחלה, לו יכולת לעשות זאת? אין ספק: זוהי טבחה, הנכס הגדול והיפה של האגודה הגרמנית של ארץ הקודש, כפי שרומז לך בימי חג גם הדגל השחור-לבן-אדום המתנופף מעל הבניין הראשי, ואותם צבעים גם על הדגל המתנוסס אל-על בראש מנוע הרוח. טבחה משתרעת על שפת האגם לאורך שני ק"מ כמעט, ולעתים היא חודרת ליבשה בעומק כפול מזה. כבר בהתקרבך מחייכים לקראתך מבנה האכסניה והמבנים הנלווים אליו, מוסתרים למחצה בין עצי אקליפטוס ואורן, ברושים, עצי תפוז ולימון ושיחי בננות גבוהים. צלב אבן נאה ומבהיק בלובנו מתנשא מעל החזית ומדגיש לנוסעים ולעוברים לידו את מטרתו הנוצרית של המכלול כולו. אתה עוגן בנוחיות אם במזח הממשלתי לספינות קיטור ואם במזח המיוחד של האכסניה העשוי גושי בזלת; וכאן, בתוך אוכלוסייה בדואית-ערבית, אתה בכל זאת מרגיש מיד בבית, שכן זו פיסה שגרמנים החלו לגאול אותה לפני 25 שנים מן השממה ומן ההזנחה במאמצים שקשה לתארם, בוויתורים ובתלאות. המתנחל הראשון במקום היה פראנץ קלר המסור,[81] החי עד היום בירושלים בשיבה טובה; אחריו ניהל את המכלול הכומר ביבר שזכה להערכה כללית,[82]

81 פרנץ סלס קלר (Keller), בנאי מווירטמברג שהגיע לארץ ב-1879, יזם את רכישת השטח ואת ההתיישבות הגרמנית-קתולית בטבחה, נמנה על ארבעת המתיישבים הראשונים ושהה במקום מפברואר 1889 ועד לקיץ 1892. מת בירושלים.

82 זפירין ביבר (Biever, 1849–1915), כומר יליד לוקסמבורג. ב-1876 הגיע לארץ לראשונה לכתשע שנים כאיש מסדרו של רטיסבון, ב-1887 חזר לבקשת פטריארך ירושלים והוצב כמיסיונר במידבא שבירדן. מפברואר 1891 עד ל-1907 ניהל וקידם את הנחלה בטבחה, והיה מעשית המקים האמיתי של האכסניה והמשק החקלאי. מת בקפריסין ב-1915.

ובשנים האחרונות עשו זאת אחים לזריסטים גרמנים. רבים מעולי הרגל לירושלים זוכרים עדיין את גורלו המר של האב קלינקברג מאכן, שהקריב לעין כול את בריאותו ואת חייו לפני שלוש שנים בשירות למען טבחה[83]. הוא נשא ונתן מדי שנה עם בדואים חמסנים, עצלים, שאין לסמוך עליהם, ועם יתר תושבי המקום ונאלץ לשהות בטבחה גם בשיא הקיץ, כאשר החום, אפילו בצל, עלול להגיע ל-49 מעלות.

מיד עם תום קבלת הפנים הלבבית והכיבוד משיב הנפש, תאוץ בוודאי למרפסת המוגנת של האכסניה, שם תוכל להניח לכל היופי והשגב של האגם להשתלט עליך. הנה היא לפניך, בתוך מכתשה הנרחב, המורכב מהרים בגובה 200–300 מ', ולרוב חלקה כראי. סירות דיג ספורות חוצות אותה והיא מאוכלסת עופות לרוב - טבלנים, שחפים, אנפות אפורות, שלדגים גמדיים ועוד ציפורים בהתאם לעונה. אם תשאלני אודות הגוון של מי האגם הצלולים והטובים לשתייה, הרי תביא אותי במבוכה, כי פעם הוא נראה לי כחול כהה, ובאור אחר - ירוק איזמרגד. שפע האור הבהיר במשך שעות היום הוא כה מופלא עד שניתן להבחין בעין בלתי מזוינת בכל קמט בכתפי ההרים שעל החוף מנגד, מרחק של 10 ק"מ, ואפילו בכל פרש או הולך רגל. ממש אי אפשר לתאר את משחק גוני האדום, הכחלחל והסגול, האופף את ההרים המרוחקים לעת ערב. ובאיזה רום מעל פני הים נדמה לך שאתה נמצא כאן בטבחה? הסכת ושמע! אינך נמצא מעל פני הים, אלא בעומק 208 מ' מתחת לו. אילו עמד כאן מגדל הפעמונים של העיר קלן בגרמניה, והים התיכון היה חודר לכנרת בתעלה, הרי היה מפלס האגם עולה כה גבוה, שאפילו פרחי הצלב שעל צריחי המגדל היו טמונים עמוק מתחת לפני המים. מיקומו המיוחד במינו של האגם עמוק מתחת לפני הים, הוא הגורם לאקלים הטרופי השורר על חופיו. ועתה הסתכל בסביבתך הקרובה. לפניך משכשכת בסילון גבוה מזרקת מים בין ערוגות פרחים ועץ לימון; על החוף שטה וטובלת להקת אווזים נאה, המתרוממת כעבור דקות מספר אל-על בגיעגוע מחריש אוזניים ומחפשת לה קטע חוף אחר, מבלי לחרוג מתחומי הנחלה; מימינך - חצר הלול הגדולה שבה מטילות, פניניות, תרנגולי הודו וכמעט 200 יונים צחורות המוסיפות חיים לנוף. משמאל מרחף מבטך מעל עצי אקליפטוס ופרי הדר עד לאוהליהם של הבדואים, למשכנותיהם של הצליינים ולרפתות של שורי הגרירה, הפרות החולבות ויתר מיני הבהמות (כולל סוסים וחמורים אחדים) הנחוצים לעיבוד הקרקע ולקיומם של אנשים רבים כל כך. את איש המשק מצערת העובדה שחלק ניכר מהנחלה גם בהר וגם במישור אינו ראוי לעיבוד; בהר - רוב האדמה עטורה בסלעים חשופים, ובמישור - האדמה מכוסה כמעט לחלוטין בחורבות או שהיא ביצתית ומכוסה קנה וסוף גבוהים. לגבי המבקר, לעומת זאת, הגיוון של ים ויבשה, של עצים ושיחים, שדות מעובדים ושטחי מרעה, מעיינות ונחלים, סלעים וביצה עם חיות בר וציפורים - מהווה שלמות הגורמת להנאה רבה.

טבחה היא אפוא גן עדן בזעיר אנפין לכל אדם, לפחות בחורף ובאביב; אבל לנוצרי המאמין המבקר בה כצליין אמתי, יש ערך מוסף בקדושתה. אין ספק שכאן, בין בקעת גינוסר, שהייתה כגן עדן ומאוכלסת בצפיפות, לבין עירו של ישוע (כפר נחום), הוא עבר והתעכב מאות פעמים יותר מאשר בכל אתר אחר ליד האגם. בכל מקום בטבחה שבו אני עומד ומהלך, אני יכול לומר לעצמי: ודאי גם כאן עמד ישוע, גם כאן הוא התהלך. בתחומה של טבחה נמצאים, לדעת בני סמכא מובהקים, חורבותיה של העיר הכנענית המבוצרת גינוסר, חורבות עיר השליחים בית צייד,[84] מולדתם של פטרוס הקדוש, אנדריאס, יעקובוס, יוהנס ופיליפוס; חורבות הכנסייה הביזנטית עם המנזר שהיו אמורים להנציח את נס ריבוי הלחם הראשון, את הבטחת הסקרמנט של המזבח, את מסע הדיג המופלא ואת סעודתו של המושיע עם

83 פרידריך קלינקנברג (1870–1910) הלזריסט הגיע לירושלים ב-1896, והחל מ-1900 שרת לסרוגין גם בטבחה. הוא שלט בערבית והוביל את רשת בתי הספר בגליל. חלה בטבחה, נותח ונשלח להחלמה בגרמניה, הוחזר ב-1907 לנהל את הנחלה בטבחה, אלא שחלה שוב, חזר לגרמניה ומת בקלן.

84 הוא בוודאי מכוון כאן לזיהוי שגוי של בית-ציידא בחרבות ח'אן מיניה שבקצה הצפוני של בקעת גינוסר. היישוב מזוהה כיום בפארק הירדן שבצדו המזרחי של הנהר.

הקפלה הפרנציסקנית בטבחה (צילום: רענן גלילי)

השליחים העייפים ממאמצי הדיג. כמו כן מקובל למקם כאן את הסמכתו של פטרוס כמחליפו של ישוע ואת דרשתו מעל סירת הדיג אל המון העם המצטופף.[85] אי לכך מיטיב הדבר בצורה בלתי רגילה ללב הנוצרי החסוד לדעת שיש באכסניה קפלה קתולית קטנה, היחידה בכל חופו המערבי של האגם, פרט לכנסיית הפרנציסקנים בטבריה. הקפלה קטנה, אך כל דבר בתוכה נושם אהבה לישוע, בסקרמנט קדוש ביותר. יד כמרים חסודה קישטה את הקפלה בציורים בטוב טעם, ומעל למזרח במרומי התקרה, אנו קוראים באותיות זהב גדולות: "אנכי הוא לחם החיים" (יוחנן ט, 35). כאן מקריבים אחת ליום, או כמה פעמים, את מנחת הקודש; בימי ראשון ובחגים אחר הצהריים ניתנת הברכה הסקרמנטלית, גם אם מספר הנוצרים הנוכחים הוא זעום. פרט לביקוריהן הנדירים של קבוצות צליינים מזדמנות, מתמלאת הקפלה רק כאשר נוצרים יוונים-קתולים מכפרים מרוחקים באים לסביבה לעבד את שדותיהם או לקצור את יבולם. אז הם באים לשמוע את המיסה של יום א, שבמהלכה נקרא האבנגליון היומי בשפה הערבית. הקפלה של טבחה מקרינה אמת נוצרית על כל רחבי הגליל העליון, וזאת בעיקר באמצעות בתי הספר הכפריים שיסדה האגודה הגרמנית של ארץ הקודש בהגמוניות היווניות-קתוליות של עכו, צור וג'דידה, וגם באמצעות האבות הלזריסטים היוצאים מכאן מדי חודש לביקור בבתי הספר כדי לבחון מורים ותלמידים ולעודדם. מסעות אלה כרוכים בקשיים ניכרים. את הנוצרי המאמין עוטפת רגשה של קדושה בשהותו במקום החסד הזה, ואין פלא שאשתקד ביקש צרפתי מאמין אחד לשהות בטבחה חודש שלם. את כל עתותיו הקדיש לשהות ממושכת ליד המזבח ולהליכה בשבילי המקום הספוגים בקטעי חיים של הגואל, בתורותיו ובזכר הנסים שחולל ביבשה ועל פני האגם.

לו ייתן אלוהים שטבחה על בתי הספר שלה תמשיך לשגשג ותוסיף ברכה ויופי להאדרת שם הנצרות בין הכופרים וכן לכבוד מולדתנו היקרה גרמניה!

85 בניגוד לתיאור זה, הרי ששני האירועים - נס ריבוי הלחם והדגים ומקום "שולחן האדון" והכרזת בכורתו של פטרוס, זוהו בתקופה הביזנטית ומזוהים כיום בשני אתרים שונים הסמוכים זה לזה.

05 הלווייתה של בדואית מסכנה

הארץ הקדושה, 59 (1915), עמ' 167–170

ב-29 באפריל, השכם בבוקר, נפטרה בקרבת טבחה אשתו הצעירה של בדואי שבעבר חרש אצלנו, ולא מכבר נטה את אוהלו בשטחו של שכננו שאצלו עבד. בדואים העובדים בחריש הם עניים ביותר. הם אשמים חלקית במצב, מכיוון שהם מבזבזים את שכרם כילדים ברכישת פריטים שאינם חיוניים ונקלעים לחובות, אך מקצת האשמה מוטלת על מעסיקיהם המרמים ומנצלים אותם. מאחר שמעולם לא השתתפתי בהלוויה בדואית או מוסלמית, רציתי לנצל הזדמנות זו ולהתוודע אל המשמעות הדתית שבאה כאן לידי ביטוי מיוחד. המנוחה, כבעלה, היו משבט הטאלוויה שמקום מושבו בצפון הכנרת, בגדה השמאלית של שפך הירדן. מאחר שההלוויה נערכת כמעט תמיד 12 שעות בלבד לאחר המוות בגלל האקלים החם, נשלח מיד עם הפטירה שליח לשבט מעבר לירדן שהביא את אביה, אחותה ואחיה. בינתיים מיהר שליח אחר לטבריה כדי לקנות תכריכים מפשתן לבן. הבעל והגיס דאגו בזמן זה לכריית הקבר בעומק של מטר באתר הקבורה של השבט הידיד סמקייה, הסמוך לטבחה, על גבעה קטנה פתוחה לגמרי, המכוסה בעשבים שוטים בלבד. מסביב לקבר הפתוח היו מונחות כמה אבני בזלת עבות, מסותתות בחלקן. מיד בהגיע התכריכים, התחילו הנשים הזקנות ביותר המתגוררות באוהלים השכנים לרחוץ את הגופה ליד האוהל, מתחת לכיפת השמים. אחרי רחצה קפדנית הלבישו את הגופה ועטפו אותה בשטיח גדול, כי אם מישהו ייגע בה עתה ישירות, יש לחזור על הרחצה. עכשיו באו הגברים והניחו את השטיח עם הגופה על אלונקה. בזמן זה הגיעה האחות, שארת הבשר היחידה של הנפטרת. היא המשיכה ביתר שאת את קינתה הרמה, שכבר החלה לפני הרחצה, וצעקה ללא הרף: "או אחותי! או חברתי! או אהובתי!" אם הנפטר או המשפחה הם בעלי אמצעים, הם נוהגים לקרוא לחטיב, איש תפילה מוסלמי. במקרה שלנו הסתפקו באחד מחיילי הקומנדו הצבאי שעבדו בקרבת מקום, שגם הכיר את התפילות והגיע למקום הקבורה. את מסע ההלוויה פתחו שמונה גברים שנשאו את הגופה לסירוגין בליווי תפילה רצופה: "אללה הוא האלוהים ואין מלבדו אלוהים ומוחמד נביאו". האחות המקוננת ברמה כל העת התלוותה לשיירה של כל הנשים והילדים, כאשר הקטנים שבהם נישאים על הגב או בפישוק רגליים על כתפי האימהות. ילדים קטנים אלו היו המקושטים ביותר בכל מסע ההלוויה, שכלל בעיקר אנשים יחפים שלבשו בגדי עבודה רגילים. לכמה מהם היה כיסוי ראש שהבריק מקישוטי כסף. לא ניכרו כמעט סימני התרגשות אצל המשתתפים בטקס, להוציא האחות וכמה נשים מהסביבה הקרובה, אך ההלוויה נערכה בצורה מכובדת, גם אם לקראת סופה לא יכלו כמה ממשתתפיה להימנע מעישון ומהערות ציניות.

עם הגיע הגופה לקבר, היא הונחה תחילה עם האלונקה בצל עץ קוצני ונשמרה בידי הנשים. כמה גברים כיסו עתה את רצפת הקבר סביב באבנים מסותתות מעט, כך שביניהן נותר מקום לגופה. גם אבני כיסוי מאורכות יותר היו מונחות בצד כדי לבנות מעל הגוף מעין קימור. אדמת הגיר של הקבר עובדה בחלקה בידיים למעין טיח, והנשים הביאו שני נאדות מים לצורך זה. עכשיו נטלו הגברים את הגופה על השטיח למקום המיועד לתפילה בבית הקברות, וכאן החל איש התפילה להתפלל מעל לגופה. הוא הוריד כל העת את ידיו המורמות למחצה, כאילו להוריד מברכת השמים על הגופה. אז הביאו הגברים את הגופה, ובזמן ששני גברים מבוגרים יותר ניצבו בתוך הקבר, היא הורדה לתוכו בזריזות מפליאה, השטיח שמתחתיה גולגל ומיד נמתח מעל הקבר, כך שהגופה הושכבה בין אבני הקצה על צדה הימני עם פניה למכה, לדרום, רגליה למזרח וראשה למערב. כך נחסך מכולם, מלבד מעיני שני הגברים שנותרו בקבר, מראה הגופה בתכריכיה. עכשיו התקרב איש התפילה לקבר, לקח מלוא חופנו הימני מאדמת הקבר, התיישב על האדמה והתפלל זמן ממושך. אז העביר את האדמה לגברים שתחת השטיח. את הרווחים שבין לוחות הכיסוי מילאו בשברי אבנים ומעל הכול נזרק הטיח ועליו רוב האדמה החפורה. כשמחצית הקבר הייתה מלאה התקרבו גם הנשים עם האחות המקוננת. כעת התיישב איש התפילה בראש הקבר והתחיל להתפלל בטון חגיגי, כמעט בשירה. בין היתר ניתן היה להבין מהערבית שפיו: "יבואו

לקראתך מלאכי הדין וישאלו אותך מי את, מאין באת, את רק תגידי אני בת אברהם ובת מוחמד, כל המוסלמים הם אחיי, כל המוסלמיות אחיותיי! ואם יבואו עוד מלאכי דין וירצו לעולל לך דבר מה, תגידי אותו דבר, ותאמרי להם: אתם כמוני עומדים תחת שליטת אותו אלוהים".

גברים כנשים השלימו את מילוי הקבר, ואבן גוויל גדולה הונחה מקצה הראש עד הרגליים. כל הנשים נשקו לאחות שעדיין קוננה ופניה היו שטופי דמעות ואמרו לה מילות תנחומים. אז עזבו כולם לביתם בנפרד, כנהוג תמיד – גברים עם גברים, נשים עם נשים. עוד ראיתי את שאחד הבדואים קרא לאיש התפילה והובילו לקברו של מי שנפטר זה מכבר כדי שיתפלל עליו תמורת כמה פיאסטרים שתחב לתוך ידו.

למרות שהבדואים חסרי האמצעים המתגוררים ליד טבחה לא היו מחויבים לפי המסורת בהגשת סעודת הבראה, רכש האב שבא לכאן טלה צח כשלג, שרעה ללא דאגה בקרבת הקבר כשרגליו הקדמיות קשורות. הוא רצה להביע תודתו לאלה שסייעו בהלוויה, אבל בראותו שאנשים רבים טרחו בה, החליט להמיר את הטלה בעז, שנשחטה עוד באותו הערב ונאכלה ע"י כל המסייעים.

אף שבדואית מסכנה זו יכולה הייתה להיות בורה ללא השכלה ולהידמות לחצי חיה, אני חייב להודות שטקס הלווייתה גרם לי להתרגשות יותר מאשר לדחייה. גם אם לאנשי הטבע האוחזים בדת המוסלמית ושאינם מטילים ספק באמתותה יש רק שברים של כל האמת, הם בכל זאת עשירים הרבה יותר – בשל אמונתם באלוהים, שופט הטוב והרע; בהאמינם בנצחיות הנשמה ובהשפעת התפילה גם מעבר למוות; בהעניקם תשומת לב לצניעות בלבוש ולכל הצד החיצוני ובעזרתם איש לרעהו בשעת מצוקה – מאנשי הקדמה המודרנית, שבחוסר אמונתם נשמט כל בסיס מתחת לרגליהם כאשר אסון נופל עליהם.

אישה בדואית (ביתמונה, מאוסף כנסיית המשיח)

06

גששים בארץ הקודש[86]

הארץ הקדושה, 60 (1916), עמ' 178–180

אל נא יטעה הקורא החובב לחשוב שעניין לנו כאן ב"צופים" שכה הרבה דובר בהם בגרמניה בשנים האחרונות; בנערים מסיימי בית ספר המנסים, במידות שונות של הצלחה, להגדיל את כושרם הגופני באמצעות תרגולים תחת כיפת השמים, כדי שיוכלו להיטיב לשרת את המולדת בשעת הצורך, ובמיוחד במלחמה. לא ולא; כאן נרחיב את הדיבור על גששים של ממש, על אנשים שיש בהם כושר מדהים לעקוב אחרי עקבות אדם או חיה, אפילו באדמה יבשה לחלוטין, עד למרחקים גדולים ביותר. הישגיהם של אנשים אלה לא ייאמנו כמעט וקשה לרדת לעומקם, אלא אם נניח שניחנו בתכונה מולדת כמו אצל מגלי המים הנודעים. בארץ ישראל ישנם גששים כאלה כמעט בכל מחוז ראוי לשמו; לא פעם הם נקראים לעזרה כאשר נעלמת בהמה כלשהי - סוס, בן בקר, חמור, כבש, עז - מן העדר או מהרפת. למרבה הצער רבים כאן בארץ מקרי ההיעלמות עקב גנבה בידי הבדואים השודדים; במקרה כזה פונים לגשש הקרוב ביותר, ואם עושים זאת מיידית, לרוב מצליחים.

בכל הגליל אין גשש ששמו יצא לתהילה כמו דרוזי לא אמיד מהכפר מע'ר, מקום שבו, כידוע, מקיימת האגודה הגרמנית של ארץ הקודש זה שנים רבות בית ספר למען נוצריי המקום. אחמד אבו-ג'אמב, זה שם האיש, מטיל את מוראו על גנבי המקנה הקרובים והרחוקים. את מה שאני מספר אישרו עדויות של גברים מהימנים ואחראים ביותר; למקצת המקרים הייתי אני עצמי עד ראייה. אפשר היה למלא ספרים שלמים בהצלחותיו של אבו-ג'אמב, והיו מקרים שבהם העמידו אותו במבחן במכוון, כדי לנסות את כישרונו ואת מיומנותו. כך, לפני זמן מה, סיכמו ביניהם ארבעה בחורים לסלק לו חמור מן האורווה. כדי להטעותו כפתו את החמור בארבע רגליו, והוא נישא בעזרת שני מוטות, כך שלא נגע כלל בקרקע. הבחורים עצמם הלכו יחפים כחצי שעה, ועוד חצי שעה נעולים בנעליהם. כך הגיעו למערה בהרים בה

בדואים באזור טבחה (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

86 המחבר השתמש במילה הגרמנית Pfadfinder, שפירושה צופה וגשש.

בדואים באזור טבחה (צילום באדיבות האגודה הגרמנית לארץ הקודש)

החביאו את הגזלה. את הכניסה למערה הסוו בענפים טריים, שנראו כאילו צמחו זה עתה מן האדמה. ביום המחרת, כאשר נודע דבר הגנבה לאבו-ג'אמב, הוא בדק היטב את הקרקע שלפני האורווה, כהרגלו, ולאחר כמה דקות של התבוננות והליכה סחור-סחור, הכריז: "היו כאן ארבעה גנבים, אבל מאחר שאי אפשר לעקוב אחר עקבות החמור בשום כיוון, הם בהכרח נשאו אותו על הכתפיים. בואו אחרי". הוא עקב אחר עקבות הגנבים, בלוויית פמליה גדולה שאיש ממנה לא הבין בגששות. כעבור חצי שעה עצר לפתע וקרא: "כאן נפסקים עקבות ארבעת הגנבים, ומתחילים עקבות ארבעה אנשים אחרים שנעלו נעליים, והם הגנבים, בלי ספק. בואו נמשיך". כך הם הגיעו עד קרוב למערה; העקבות נמשכו אל תוכה, אבל גם חזרו ויצאו ממנה; ואז הכריז אבו-ג'אמב: "כאן החביאו את הגזלה". רק אמר זאת, ונעירה חזקה מתוך המערה הוכיחה את צדקתו.

הצלחה אחרת בתחום מומחיותו נחל בכפר עילבון. הפעם נגנב שור. הגנב הביא אותו לשוקת של עילבון, שם התהלך השור בין כמאה שוורים ופרות. הגשש שלנו, מלווה אנשים לרוב, זיהה עד מהרה את עקבות הגנב והבהמה. הם הובילו נכון אל השוקת של עילבון, ולאחר עוד מספר תצפיות קצרות הוא הכריז: "ההוא שם - זה ללא ספק השור הגנוב", וכך אמנם היה.

לא פחות מפתיעה הייתה מציאתן של שתי רחלות גנובות, שנעלמו מעדרו של בדואי משבט סמירי במישור הכנרת; השייח' של אותו שבט היה עד ראייה לאירוע, והוא ערַב לנכונות העובדות. אבו-ג'אמב נקרא לעזרה, ועד מהרה מצא את העקבות. הם הובילו לעיר טבריה המרוחקת ממקום הגנבה מהלך שעתיים, ושם המשיכו עד לפני ביתו של יהודי אך גם החוצה לבית המטבחיים. כאשר נכנס אבו-ג'אמב לשם, הצביע מיד על שתי כבשים שזה עתה נשחטו, ואמר: "אלו הן - בטוח!". היהודי הלשין על המוכר, וזה נתפס לאחר זמן מועט והודה בגנבה.

לבסוף ברצוני לספר על המקרה שהייתי לו עד ראייה, פחות או יותר. באמצע ספטמבר 1914 הופיע אבו-ג'אמב בטבחה, מלווה בכ-70 איש מכפר רמה, תוך מרדף אחרי שלושה גנבים אשר גזלו בנסיבות מחמירות שלוש אתונות מכר מרעה נידח של הכפר, אחרי שהשתלטו על שתי נשים ששמרו עליהן וכפתו אותן. רק כעבור זמן מה הגיעו גברים ושחררו את הנשים. הגשש שלנו הוזעק למקום. הוא בחן ארוכות את מקום המעשה, אך התנה את המעקב בחיפוי כל הנוכחים, כדי שלא ייחשף לסכנת נפשות. לא אחת איימו עליו ברצח גנבים שנתפסו ונענשו. העקבות הובילו מרמה, המרוחקת מטבחה שלוש-ארבע שעות, עברו ליד האגם, עד אחרי כפר נחום. שם איבד הגשש את העקבות לזמן מה; לאחר כמה בדיקות בכיוונים שונים שב ומצאן. הם הובילו לשפך הירדן ונתגלו שוב מעבר לערוץ. הגששים עקבו אחריהן עד אזור שבט הטאלוויה. כעת יצאה משלחת להתלונן בפני השייח' של הטאלוויה, שמן הסתם ידע על הגנבה כי הוא הרגיע את המתלוננים, ביקש מהם לפנות את השטח, והבטיח שבשעה זו וזו, במקום זה וזה, שוב ימצאו את שלוש האתונות. כך אמנם היה, ואנשי רמה יצאו מפויסים בדרכם הביתה עם הגזלה שהוחזרה.

כישרונו יוצא הדופן של אבו-ג'אמב לזהות עקבות של בני אדם וחיות במקום שבו אנשים רגילים אינם רואים דבר, על אדמה יבשה, על סלע צחיח, במזג אוויר יבש - מצוי גם אצל כמה מבני משפחתו, גם אם בדרגה פחותה משלו. כישרון זה הופיע כבר אצל אביו, וניכר גם אצל אח אחד, אחות אחת, ואצל בניו. חשוב שהבדיקה תיערך, במידת האפשר, תוך 24 שעות לאחר מעשה, ושהעקבות במקום המעשה לא יטושטשו בעקבות אנשים ובהמות. אבו-ג'אמב אינו דורש שכר עבודה עבור מאמציו; אבל השתרש המנהג לתת לו מג'ידיה אחת (4 מרק) כשמדובר בעניים, ונפוליאון אחד (16 מרק) כשמדובר בבעלי ממון, או לסייע לו ברכישת סוסים או בהמות אחרות.

טבחה, פברואר 1916

חוף טבחה בעשור השני של המאה ה-20 (צילום מאוספו של חיים גורן)

07

עץ החרוב בארץ הקודש

הארץ הקדושה, 60 (1916), עמ' 171–173

חרובים! עיניהם של ילדים רבים בגרמניה זוהרות רק לשמע מילה זו, וכשהם רואים פרי חרוב יפה ועבה הנוצץ בצבעו החום, פיהם נמלא ריר. לפחות עבורי כילד היה החרוב הנשנוש האהוב ביותר, ואם בהזדמנות זו או אחרת קיבלתי מטבע של 2, 3, או אף 4 פפניג במתנה, קניתי בו בחנות התבלינים לא לקריץ או עץ מתוק, אלא חרוב. אה – כמה זה היה טעים, ובמיוחד אם היה החרוב מתוק במיוחד ועם שבירתו נראו בתרמיל גבישי סוכר לבן. הגרעינים היפים, הקשים, נשתלו בעציצי הפרחים של אבא ליד פוקסיה, קלה ופרחים אחרים, ותוך כמה שבועות התפתחו לעצים קטנים בגובה אצבע, אך עד מהרה מתו. עמם נמוג חלום ילדותי לגדל עץ חרוב ולאכול יום-יום חרובים כאוות נפשי.

כאן בארץ הקודש נפוץ עץ החרוב הגדל בר וגם העץ המורכב הגדל כמעט ללא טיפול אדם. כל ילדי גרמניה המחבבים חרובים יכולים לבוא הנה. בשנים רגילות הם יכולים לקנות רוֹטֶל שלם, זאת אומרת יותר מ-5.5 פפונד[87] עבור פיאסטר אחד, כ-19 פפניג. באופן מוזר הערבים אינם נוטים חיבה יתרה לחרובים, למרות שהם לקקנים אמתיים מגדולם ועד קטנם, האוהבים יותר מכול ממתקים, ויכולים לכרסם בלי הרף גרעינים מתוקים כולל גרעיני דלעת שהם קולים בעצמם. רק האביונים ביותר אוכלים חרובים, ומי שאינו רוצה להיחשב כזה – אוכל אותם בחשאי.

עץ חרוב בפקיעין (ביתמונה. צילום: רענן גלילי)

87 ל-Pfund ערכים שונים, הנעים בין כ-400 ל-500 גרם; ה-Pound האנגלי שווה כ-454 גרם.

איך נראה עץ חרוב כזה? אי אפשר להשוותו לאף עץ שגדל בגרמניה. עליו הירוקים כהים כל השנה, מבריקים ומנוצים, ולעתים הוא עשוי לפתח גזע וצמרת כמו אלונים גרמניים יפים ביותר. אכן, לעולם לא ייצור יערות אמתיים ובמקרה הטוב יופיע בקבוצות קטנות בחברת עצים קטנים ושיחים, בשדות פלחה או מרעה. פה ושם בארץ ישראל מוצאים עץ בודד לגמרי. לפעמים חרוב כזה נערץ על ידי תושבי סביבתו המוסלמים כעץ קדוש, ואז אין מעִזים לטפס עליו או לפצוע אותו. בדברים שמניחים בצלו, כמו חבילות עצים או מספוא, כלי חריש וכדומה, אסור לאיש לנגוע פרט לבעליהם. נטילתם תביא בלי ספק לעונש בהשראת הכוח העליון המיוחס לעץ.

מקור שמו המוזר של החרוב בגרמנית - לחם יוחנן - באגדה העתיקה ביותר על יוחנן המטביל. על-פי כתבי הקודש יוחנן ניזון במדבר מארבה ומדבש בר. דבש כזה אפשר להכין בקלות מפרי החרוב, וכך עושים עד היום בכמויות גדולות כפי שראה מיד. שמו המדעי של העץ שלנו הוא: *Ceratonia siliqua* ופירושו קרן קטנה, ואכן פרי החרוב מזכיר בצורתו העקומה קרן אייל. באזורים אחדים בגרמניה הוא אף מכונה כך (עץ קרן האייל). מהמילה Keratonia עשו האיטלקים Carato, שממנה נובעת המילה "קרט", שבה משתמשים יצרני זהב וסוחרי יהלומים, ואכן בזמנים העתיקים שימשו גרעיני החרוב יחידת משקל לזהב וליהלומים. הערבים מכנים את לחם יוחנן חרוּב, ומכאן שמו בשפות הרומיות caroba carruba, caroub, ובפורטוגלית alfarrobo.

שמו האנגלי של עץ החרוב מוזר ביותר אך בכל זאת אפשר להבינו. למרות שאת פרי החרוב מכנים האנגלים Carob, לעץ הם קוראים בדרך כלל Locust tree = עץ הארבה. עץ החרוב הוא העץ היחיד כמעט שהארבה חס עליו, כפי שנוכחנו באופן בולט במכת הארבה שפקדה אותנו לא מכבר.

נראה שהאזור העשיר ביותר בעצי חרוב בארץ הקודש הוא הגליל, ובמיוחד פינתו הצפונית-מערבית בקרבת הכפר אלבאסה [בערבית: הבִּיצָה] שבין עכו לצור,[88] שם קוטפים מדי שנה 450,000 ק"ג חרובים. במחוז צור הקטיף השנתי כפול – 900,000 ק"ג. מחוזות עכו וחיפה מספקים גם הם 450,000 ק"ג. הפרי מיוצא בחלקו הגדול למצרים דרך עכו, צור ובירות. בעל הקרקעות הגדול פואד סעד[89] אמור לקבל כל שנה 8,000–10,000 מרק רק ממכירת החרובים שהניבו קרקעותיו.

ומה קורה עם החרובים הנותרים בארץ? הם מעובדים למין דבש דליל אבל טעים מאוד, המוכר בשם דִּיבֶּס. בשנים רגילות נמכר רוֹטֶל של דבש חרובים בשלושה פיאסטרים (60 פפניג בערך), אבל עקב המלחמה ומכת הארבה האחרונה, נגרם מחסור בחמאה ובזיתים, התוספות הרגילות ללחם, וגם בסוכר המיובא לרוב מחו"ל, ומחירו של דבש מתוק זה זינק פי עשרה. ייצורו של הדבש די פשוט. שופכים את החרובים שנאספו על משטחי אבן גדולים. סוס הרתום לאבן ריחיים כבדה מסובב אותה באמצעות גלגלי שיניים וכותש את החרובים. החרובים המעוכים יוצרים דייסה צמיגית, המועברת למכלים גדולים בתוספת מים. לאחר זמן מה מרכזים את התכולה בשקים שנארגו משיער עזים. המיץ, שאינו ניגר מעצמו, נסחט החוצה. מבשלים אותו עד שרוב מימיו מתאדים, וכך נוצר טעם הדבש המרוכז והמתוק. הדיבס מוכן לשימוש ביתי או למכירה. המשקע שנוצר מהווה מזון מעולה לבהמות (במיוחד לחזירים) מאחר שעדיין לא איבד את כל תכולת הסוכר. כך מבינים אנו טוב יותר את משל הבן האובד שלא זכה, ולוּ כמו החזירים, להשביע את רעבונו מחרובים מעוכים ומהמשקע שנותר מהם.[90] כאמור, יש גם עצי חרוב הגדלים בר שפירותיהם כחושים ממש ומעוצים יותר ולכן הם משמשים מזון לבהמות בלבד. לאחר התיאור הנ"ל מובן לנו יותר איך יוחנן המטביל הזין עצמו במדבר בדבש בר. התהליך שתיארנו תעשייתי, אך אפשר ליישמו בקלות גם בקנה מידה קטן.

טבחה, מרס 1916

88 היום מושב בצת.

89 פואד סעד, ערבי נוצרי תושב חיפה, נודע כבעל קרקעות, יצרן שמן וסוחר רב השפעה.

90 משל הבן האובד הוא משל נוצרי שמקורו בלוקס טו.

08 פוריות ארץ הקודש

הארץ הקדושה, 60 (1916), עמ' 188–189

למרבית הצליינים והמטיילים נראית ארץ הקודש כמדבר סלעי ולא כארץ פורייה באמת וזאת משום שהם באים לבקר את הארץ בעיקר בקיץ או בסתיו. בתקופה זו השדות כבר נקצרו, ולאחר חודשים רבים ללא גשם השמש ייבשה את הקרקע וזו נראית אפורה לחלוטין. היום, היום השני לפסחא, 24 באפריל, החל כאן בטבחה איסוף הפול, וטיול בשדה המחיש לי את פוריות הארץ כפי שחוויתי אך לעתים רחוקות. בקרקע לא מדושנת מצאתי שתילי פול שגובהם יותר ממטר. רבים מהצמחים הסתעפו, ואחד מהם אף הגיע לחמישה ענפים, ובהם ניתן היה למנות כ-80 תרמילים (בענפים נמנו 12, 15, 16, 18 ו-19 תרמילים) ובהם 5,4,3,2 זרעים. גם אם נחשב ממוצע של שלושה פולים בכל תרמיל, יהיה היבול שהניב כל גרעין פי 240, יותר מ"מאה שערים".

כך יכולתי גם להוכיח שמגרעין חיטה ומציצת שורשים אחת התפתחו 8 עד 10 שיבולים! אין מקום שבו גם עשבי הבר יוכלו לשגשג כמו בארץ הקודש, כמאמר המושיע על אודות הזרע המביא מאה שערים, זרעון החרדל ההופך לעץ ובו ציפורים תקננה, או עשבים שוטים בשדות חיטה...

יש לעבוד עבודת פרך ולנכש את עשבי הבר עוד בהיותם נבטים רכים, אם לא רוצים להעמיד בספק את היבול שבשדה. דרכי שדה שאין מרבים להלך בהן מתכסות במהרה, עד לבלי הכר, בעשבי בר, כפי שנוכחתי רק אתמול בביקורי בכפר נחום. אף כי לעתים יוצרים צמחי הבר פסיפס של צבעי כחול, ורוד, לבן וזהוב בפריחתם השופעת, הרי השמיר והשית שולטים בשדות הבור.

במרחק עשרה צעדים מבית המגורים שלנו יכולתי למצוא בלי מאמץ רב חוח. חתכתי אותו סמוך לקרקע כדי למודדו וגובהו היה 2.60 מ', לא פחות ולא יותר, ואורך ענפיו 1.50 מ'!

בחוח כזה יכלו גם ציפורי השמים לקנן בנוחיות. ואכן, את מרבית הקנים של הפשוש (*Prinia gracilis*) מצאתי דווקא בשיחי החוחים. בשל גודלו אי אפשר היה לשמר את החוח הנ"ל בשום עשבייה, ולכן ביקשתי לתלותו באולם הבית, שכל אחד יוכל להיווכח שאין הגזמה או התפארות בטענת הציידים שכאן בארץ יוכלו להיעלם גם סוס גם רוכבו בשדה קוצים. לאחרונה רכבתי על מדרון זרוע בסלעי בזלת שניתן בקושי למעבר. כמו החוחים במקום אחר, שלטו כאן שיחי השומר על כל השטח, ואף כי הייתי על הסוס, לא יכולתי לראות מעבר להם... השיח האחד שמדדתי הגיע לגובה 1.40 מ'. כמו לחוח, גם לשומר היה גבעול ירוק אך מעוצה בקוטר 14 ס"מ. לא אכחיש שהייתה זו שנת ברכה. כאילו רצה אלוהים לפצות את ארץ הקודש על מכת הארבה שהנחית עליה אשתקד ועל הרעב שנגרם בעטיה. הארבה לא הופיע השנה והמזרע נהנה מתנאים משופרים. הגשם ירד בשפע ובעתו.

ייתן אלוהים ותקוותינו יתגשמו; יהי רצון ששנה זו תביא עלינו את השלום ואת הניצחון.

טבריה, 26 באפריל 1916

09

חוויות משעשעות של חוקר טבע בארץ הקודש

הארץ הקדושה, 62 (1918), עמ' 178–181, מאמר מערכת

"מאחורי לשון היבשה התגלה נווה מדבר, רצועה צרה של ירוק שופע לרגלי גבעה, ומתחת לצלם של העצים גילינו כמה בתים קטנים השייכים לאגודה הגרמנית לארץ הקודש שלנו. שֵם המקום טבחה, והוא יעדנו להיום.

"עלינו ליבשה וטיפסנו למעלה ליישוב הקטן. על המרפסת הגדולה של המבנה הראשי הפתוחה אל האגם, הקביל את פנינו כבעל בית פרופסור גרמני ששמו שמיץ, שנראה בזקנו הארוך והאפור ובגלימתו הארוכה כנזיר המתגורר שם שנים, ועמו משרת אחד. אמנם בימי שלום לא עובר כמעט יום מבלי שצליין כלשהו יתדפק על הדלת וילון באכסניה של טבחה. אבל כרגע רדומה פעילות זו לגמרי, וכך חי לו כאן המלומד הזקן מופרש כליל מהעולם כמו נזיר מתבודד".

במילים אלו מתאר סוון הדין, הנוסע ששמו נישא כיום בפי כול, את מקום מגוריו ואת אישיותו של חוקר הטבע שלנו בחוברת "ירושלים".[91] וגם אם פרט זה או אחר אינו מדויק בתכלית, הרי זה כתוב נחמד למדי.

טסיות בתעופה (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

91 סוון אנדרס הדין (Hedin, 1865–1952), חוקר ומגלה ארצות שוודי, שעיקר פועלו היה באסיה המרכזית והמזרחית. ביקר בארץ במהלך מלחמת העולם הראשונה, ואז כתב את ספרו "ירושלים" שראה אור לראשונה בגרמנית ב-1918. כעבור שבע שנים ראה אור ספר תמונות שלו מהארץ.

הרי האב שמיץ ידוע ומוכר לצליינים לארץ הקודש, וקוראי ירחוננו יודעים היטב כי "המלומד הזקן שחי לו כאן מופרש כליל מהעולם כמו נזיר מתבודד", אוהב לשמח את אורחיו בספרו על חוויותיו. אך במחקרי הטבע המדעיים שלו הוא עוסק מתוך אהבה לאלוהים, לכנסייה הקתולית ולכמורה. חובב טבע מסור שכזה מעז לגשת לכל מיני יצורים ששומר נפשו ירחק מהם. ההתלהבות המחקרית מובילה למעשים שאחרים מרבים לשבח, אף שהחוקר עצמו צריך היה למקמם בפרק "ייסורים". כך למשל התרגשה סערה רבת עוצמה על בחורנו המלומד, בימים בהם עוד לא היה מלומד אלא סתם גימנזיסט. הסערה התרגשה עליו מצד המורה, וגם שאר התלמידים התרחקו ממנו מכיוון שהוא נשא - על גופו! - פשפשים, פשפשים חיים. מקור הפשפשים הייתה סנונית מתה שבחורנו הנ"ל מצא בדרכו לבית הספר, ומיהר להכניסה לכיסו. אגב, גם בעל הבית לא היה מוכן עוד להשכיר את דירתו לגימנזיסט הצעיר, מאחר שבהתלהבותו המחקרית לא דאג לשמור על ניקיונה מיבחושים למיניהם. אמנם היום כבר נגמל שמיץ חביבנו מהרגליו בשנות הנעורים, כפי שאפשר להיווכח מן המובאה הנ"ל מדבריו של סווין הדין, אבל אפילו בשיבה טובה עדיין קורים לו אירועים דומים לאלה שהתרחשו בחייו של הבחור שהוזכר זה עתה; גם כאיש מבוגר כמעט הסתכסך עם אחד מגני החיות מפני שהצחיק את הג'ירפה כדי לחקור את אורחה ורבעה; ובמילאנו כמעט שנחתה עליו יד החוק, כאשר עמד לחצוב לו, באמנות הראויה, גוש אבן מקיר של הקתדרלה המקומית, כדי לתהות על טיבו בבית. בשני המקרים יצא כמובן ללא פגע, מאחר שהיה, בפשטות, הבחור המלומד.

כמו בצעירותו, הלך בחורנו שבי אחר הסנוניות גם בזקנתו. בשעת מחקריו לא הציקו לו מורים ובעלי בתים, אלא התנפלו עליו, ממש התנפלו, פרעושים, השכיחים מאוד ליד ים גינוסר. אומרים כאן שהעיר טבריה היא ארמון החורף של מלך כל הפרעושים, ואילו ארמון הקיץ שלו במידבא שבעבר הירדן; מכל מקום, כך שמעתי לא פעם מפי אחד שחי במידבא זמן ממושך, אם כי שמיץ קובע בתוקף: "בעונת הקיץ משתכנים מלך כל הפרעושים ופמלייתו ונאמני נאמניו בעיר הקרובה צפת היושבת על ההר".

ועתה - רשות הדיבור לאב שמיץ. וכך הוא כותב:

"יהא אשר יהא, אבל מה שאירע לי לא הרחק מטבחה, **בח'אן מיניה**,[92] ייחרת בזיכרוני עד קץ ימיי. אבל מהו ח'אן? זהו מבנה המשרת את השיירות; בניין גדול, מרובע, המורכב משורה של קמרונות מעל לקרקע ומתחתה, הסוגרים על חצר נרחבת בעלת שער אחד בלבד. זה מכבר אין ח'אן מיניה משמש בתפקיד שלו נועד (או שמא נזקק לו עדיין מלך החרקים המקפצים בשעת שהוא עובר מחצרו בטבריה לצפת ובחזרה? ישפוט הקורא, לאחר שיקרא את הסיפור עד תומו), והוא במצב של התפוררות מתקדמת. אבל אחת לשנה, כאשר מגיע זמן עיבוד השדות בבקעת גינוסר, ואחר כך, כאשר יש לקצור את היבול ולהביאו למקום מבטחים - אז מגיעים כמאה פלאחים מהרמה הדלה ומתמקמים בקמרונות הח'אן בחברת סוסים, שוורים, פרות, כבשים ועזים.

"עיבוד השדות כבר הסתיים באותה שנה. האנשים והבהמות פינו את הח'אן ואת קמרונותיו מזה שבועיים. והנה מוסרים לי שסנוניות רבות מסוג מיוחד שאינו מצוי באירופה מקננות שם. אלו הן קרובות משפחה של הסנוניות האירופיות המכונות סנוניות הערים או סנוניות הקמח; אך גוניהן וציוציהן שונים ובמקום חור פשוט לכניסה לקן הן מתקינות צינור המראה, כך שכל הקן מזכיר בצורתו בקבוק או שינקן [=ירך חזיר משומרת]. מאחר שהגיעו אליי בקשות דחופות מצד מוזיאונים וחובבי טבע רבים לשלוח אליהם ביצים של סוג הסנוניות הזה, שמחתי מאוד למשמע החדשות, ומיד בצהרי היום, בפריחה השופעת כאן באפריל ובשמש החמה למדי, אני בא בשער הח'אן הנטוש. בקמרונות אין חלונות; אור

92 ח'אן מיניה (חנות מינים) הוקם במאה ה-15 מדרום לתל כנרות על הדרך מטבריה צפונה, ורוב שרידיו מצויים בשטח אתר ספיר. מדרום לו ח'רבת אל-מיניה, ארמון אומאי מהמאה ה-8, שנהרס ברעידת אדמה זמן קצר אחרי הקמתו.

קלוש למדי חודר אל פנים המבנה דרך הקמרונות שאינם ניתנים לנעילה. המעבר משמש הצהריים היוקדת אל אפלת הקמרונות הללו הוא פתאומי מדיי, ורק בהדרגה יכולה העין להבחין בפרטים. ואכן רואה אני קן בגובה נגיש, ושם עוד אחד. אני עובר לקמרון הבא; וגם שם - קנים ושוב קנים.

"מלא שמחה והתלהבות אני עומד כבר לבדוק קמרון שלישי, ואז... מה זה מגרד לי ככה ברגליים, בידיים, בצוואר? בידיים מנומרות בנקודות שחורות אני תופס בצווארי. הוי שוד ושבר, הרי אלו פרעושים! אני עומד בחצר באור השמש הבהיר ומסתכל בגלימה שלי. כולי מכוסה פרעושים כמו דג עטור בקשקשים והרי הם עולים עליי בלי סוף כמו גאלים המסתערים על מצודה. איך שלא אנער את הגלימה, כמה שלא אכה בגופי, צועדים במעלה גייסות חדשים, אדומים, חומים, שחורים, נוצצים באור השמש, כדי לסתום את הפרצות. זה מדגדג ונושך בצוואר ובפנים. וכבר מרקדים בני השטן על כובעי, אותו אני משליך על העשב. חגורתי הרחבה נכבשה אף היא; אני פותח אותה ומשליכהּ במנוסתי. אני חובט לכל צד כמשוגע, מטיל עצמי לעשב ומתגלגל בו שוב ושוב כדי להיפטר מהאורחים הבלתי קרואים. ההצלחה חלקית בלבד.

"אני רץ החוצה מהח'אן. מסביב אין נפש חיה, שכן הכול מקיימים את מצוות הסיאסטה. אני נלחץ אל שיחים עבותים. חבל על המאמץ. ואז לפתע אני נזכר בבריכה הסמוכה לכאן. אני ממהר אליה בריצה קלה ובדרך נפטר מהגלימה, מהנעליים ומהגרביים; הכול אני משליך ומטיל עצמי לתוך המים המושיעים. אפילו את זקני האפור והמכובד אני טובל עד קצהו, כדי להטביע את אויביי המסרבים להרפות ממני. אז אני יכול להרהר בשלווה בעליבותו של האדם היוצא לצוד ציד וניצוד בעצמו על ידי צבא הפרעושים, שנדמה להם שהם מניעים הכול בשעה שהם עצמם נרדפים.

"כך יכולתי לומר לעצמי. עתה, גם אצלי נפל האסימון. זה שבועיים שלא דרכה נפש חיה באותו ח'אן, ולכן התנפלו עליי החרקים המורעבים בהמוניהם ובחמה שפוכה.

"לאחר שגופי הצטנן ורוחי נרגעה נטשתי לבסוף את האמבטיה שלי, והתחלתי לחפש את חלקי הלבוש שהשלכתי לכל עבר בעת מנוסתי החפוזה, כדי לשוב וללבוש אותם בסדר הפוך או לתלותם עליי אחרי שנוערו כראוי. כמו מצורע לא העזתי להתקרב בבית לאיש, אלא ביקשתי להניח עבורי בחדר נידח חליפה שלמה נקייה. את הישנה טבלנו מיד בדוד כביסה רותח. כך לקחתי בכל זאת נקם מאחרוני אויביי..."

עד כאן סיפורו של חוקרנו. מתברר שאפילו לא עלה על דעתו, שבין מוצצי הדם הקטנים ניתן אולי למצוא מין שאינו ידוע עדיין וראוי שתוקדש לו בדיקה מיוחדת...

טסית בפתח קינה (צילום: מאיר לוי)

10 שרפה בכנרת

הארץ הקדושה, 63 (1919), עמ' 6-8

את ליל אמש לא נשכח לעולם. כאשר כרענו על ברכינו בקפלה שלנו ועמדנו לסיים את תפילת הערב מנותקים מכל העולם, הורגש לפתע ריח דק של שרפה. מבעד לחלון ראינו אור גדול, ואחרי רגע פרצנו מהקפלה בצעקות: אש! אש! בנחלה שלנו, סמוך לבניין המגורים, ראינו להבות עצומות ופקעת ענקית של ענני עשן שחורים. רוח צפונית, שנשבה במקרה, הצליפה בלהבות עד לגובה של בית. אלה התפשטו לכל הכיוונים במערבולת של גצים וקולות נפץ שהשמיע הסבך הנשרף, ודומה היה שקבוצת חיילים מרוקנת את רוביה מכדוריהם. אמנם באזור המכוסה סלעי בזלת נשרפו רק עשבים שוטים ושיחים קוצניים, אולם בארץ זו אפילו עשבים שוטים, ובמיוחד שיחי דרדר, שומר וחרדל, מגיעים לגובה של 3 מ' ויותר - כך שסוס על רוכבו יכול להיעלם ביניהם - ושיחים קוצניים הופכים לעצים של ממש. חששנו שעצי הזית הצעירים והיער הקטן של עצי האורן ששתלנו לפני כמה שנים במאמץ ובעמל רב, עלולים להיות למאכולת אש. את כרם הזיתים הצעיר נטעו קלינקנברג, האב הבלתי נשכח, והאח הטוב רפאל,[93] רק לפני 9 שנים, והוא הניב לראשונה יבול זיתים משביע רצון.

צעקתו של האח רפאל הזעיקה בן-רגע את הבדואים שלנו לעבודת הכיבוי. אי אפשר היה להשתלט על האש באמצעות מים. כולם הצטיידו באתים, במקלות ארוכים, בגרזנים ובכלי עבודה מכל הבא ליד, כדי לחבוט בעשב הבוער ולכסותו בגושי אדמה. בלהיטותם לכבות את האש לא נמנעו כמה בדואים מלקפוץ לתוך הלהבות ולדרוך על כל מה שבוער, למרות כפות רגליהם החשופות. מאחר שהרוח המשיכה ליצור מוקדי אש חדשים, התלקחו הלהבות, בלי להגזים, עד לגובה של בית, עד שנראה היה שלא נצליח לאתר את האש ולהציל דבר מה משיניה. ואז למזלנו שככה קצת הרוח, ובמרץ מחודש השתלטנו על הכיבוי. אחרי רבע שעה של מאמץ בלתי ייאמן הצלחנו להשיג את המטרה, מלבד כמה שיחים קוצניים שהמשיכו לבעור. השדה שהיה אמור לשמש כר מרעה לא רע לבהמות שלנו עד האביב, השתרע עתה כעטוף תכריכים שחורים כפחם לאורך קילומטרים, כשמתוכם מבצבצים גושי הבזלת המבהיקים ונועצים בנו עיניים מפחידות. יש להודות לאלוהים שהתוצאות לא היו גרועות יותר.

הנסיבות שהביאו לפרוץ הדלקה אינן ברורות. שרפות כאלה אינן נדירות בכנרת, ולאחרונה היו שכיחות במיוחד, כך שכמעט בכל הלילות יכולת להבחין בהן בחוף הצפוני או בחוף המזרחי. לא בקלות ניתן לאתרן ואלפי הקטרים [הקטר=עשרה דונם] של אדמת מרעה יורדים לטמיון. יש אומרים שהשרפות נגרמות במכוון כדי להרתיע את הבדואים השודדים של עבר הירדן המזרחי מלבקר בסביבה שלנו עם עדרי גמליהם הרבים לאין שיעור. לעתים מאירות השרפות את חשכת הלילה כך שבמרחק של 12 ק"מ ממוקד השרפה אפשר לקרוא בחוץ.

אולם נראה שהשרפות פורצות לרוב בשל חוסר זהירות: מישהו זרק גפרור, אש שהציתו בחוץ לצורכי בישול לא כובתה כראוי או חומר דליק נשפך ארצה בזמן ליבוי האש כמקובל אצל הבדואים. האש עלולה להתפשט בקלות בזמן הקציר, כאשר הקוצרים קוטפים שיבולים רכות שגרעיניהן לא הבשילו ומהבהבים אותן באש. ה"פריכה" הוא מעדן עבורם. אם פורצת אש המאיימת על שדות התבואה, הבדואים עושים כמעט את הבלתי אפשרי כדי להסיטה או לצמצמה. לעתים אפשר לראות קבוצת בדואים הרומסת ברגלי הסוסים פס רחב של תבואה או מכבה באותו אופן תבואה שכבר התלקחה.

93 על קלינקנברג "האח הבלתי נשכח" שמת ב-1910, לעיל הערה 83. אין בידינו פרטים על רפאל.

אם השרפות מכלות רק את העשבים השוטים, יש ברכה בכך כי זרעי העשבים הללו מושמדים בטרם הופצו, ובאביב הבא יהיה שטח המרעה נקי יותר. האפר גם מדשן את השדה. בין האזורים שנשרפו בסתיו זה נכלל גם ההר שעליו אנו עומדים, המכונה "הר הברכה" בפי המקומיים ומרבית החוקרים מזהים אותו עם הר האושר. כרגע עטוף ההר בכעין מעיל אבל רחב ושחור, המהווה משל למצבו הנוכחי של העולם כולו. אך עוד חודשים מספר, אחרי גשם בריא של סתיו, יתכסו כל השטחים שניזוקו בצמיחה ירוקה ושופעת ובשמלת פרחים עשירה. הלוואי שיקרה כך לעולם כולו!

טבחה, 9 בספטמבר 1918

צילום אוויר של בקעת טבחה לשפת הכנרת (צילום: דובי טל, אלבטרוס)

11 חורף מוזר בכנרת

הארץ הקדושה, 64 (1920), עמ' 81–82

זה עידן ועידנים לא זכור שלג כה עמוק ורב בסביבות הכנרת כמו השלג שירד בלילה שבין ה-10 ל-11 בפברואר שנה זו (1920). יש לזכור שאגם הכנרת נמצא 200 מ' מתחת לפני הים, ולכן אקלימו דומה לאקלימה של אפריקה ולחופו גדלים בהצלחה בננות ודקלי התמר. ובכל זאת, כשקמנו בבוקר ה-11 בחודש והבטנו סביב, ראינו שפרט לצבעם הירוק של שולי הכנרת עטו כל ההרים מצפון, מדרום וממערב מעטה לבן ענק של שלג! בצפון – החלקים הגבוהים של בקעת הבטיח'ה; בדרום – הרי הגולן שממזרח לירדן; במערב – הרי חיטין והרי ואדי חמאם ובמזרח – הרי הגולן. אפילו הגבעות הנמשכות ממוצא הירדן לעבר טבריה היו מכוסות עד מחצית גובהן שלג! לדקות מספר הציצה השמש, ובכל מקום האיר, נצנץ השלג. אפשר לדמיין את תדהמת הבדואים שיצאו מאוהליהם וראו את המחזה המרהיב! עיניהם לא שבעו מראות, והם פערו פיהם וקראו "אללה! אללה!". אמנם היו בהם כאלה שכבר חוו קור עז יותר, אך לא תופעת שלגים גורפת כזו!

האין זה מוזר לדבר על שלג ועל גבול שלג מתחת לפני הים?! ובכל זאת זה המצב. כיסוי השלג על הגבעות הסמוכות הגיע מן הפסגה עד לקו של 100 מ' בקירוב מעל האגם, כלומר באותה מידה מתחת לפני הים. אפשר להוכיח זאת על נקלה באמצעות כיפת גמלא,[94] הגבעה הקרובה לגדה המזרחית של הכנרת ועליה חורבות מבצרם של היהודים שכה התפרסם במלחמתם עם הרומאים. גובה הגבעה הוא 150 מ' בערך. כיפתה הייתה עטויה שלג עבה ואילו חלקה התחתון זרח בירוק רענן.

השלג וימי הגשם הקרים כל כך שקדמו לו השפיעו השפעה קטלנית על עולם החי כאן (הטמפרטורה הנמוכה ביותר שנמדדה כאן עד כה הייתה שש מעלות מעל לאפס). הסנוניות היציבות לא מצאו חרקים לאכילה; הן התעופפו מותשות על פני האדמה ולעתים קרובות נפלו קרבן לחתולים או מתו ברעב. הציפורים החורפות שבאו מאירופה כמו הנחליאלים, העלוויות, הסיבכים ודומיהם חיפשו מקלט בכל פינות הבית ובלילה התעופפו לעבר החלונות המוארים. עטלפים רבים נמצאו מתים, אפילו אלה מהסוג הנקרא "כלב מעופף" (כיום, עטלף פירות) וראשם אכן דומה לראש כלב ומוטת כנפיהם מגיעה כמעט לחצי מטר. רחמינו אינם נכמרים עליהם כי הם שודדים מאתנו בקביעות את התמרים המתוקים ביותר. בלילות ירח בהירים אפשר לראות להקות גדולות שלהם. לתנים הציקו השלג והגשם עד כדי כך שאחד מהם אפילו העז להיכנס לחצר, אך כלבנו העז "נאמן" הריח אותו מיד, תפס אותו במנוסתו ו"חיסל" אותו עד מהרה. "נאמן", אגב, חיסל כבר בחירוף נפש שורה ארוכה של תנים ושועלים. אפילו ארנבת אחת קטנה, על אף פרוותה העבה, קצה בגשם ובשלג וברחה לאוהל בדואי. עכשיו היא מעשירה את משק החי שלנו. היא זכתה בקבלת פנים חמה בדיר הארנבונים, וכבר התיידדה עם חבריה החדשים. העתיד יראה אם החברות תחזיק מעמד.

הגשם והשלג הביאו לנו עוד הפתעה. 150 חיילים הודים, שהיו במסע מטבריה למחנה בראש פינה, נרטבו ביותר והתמהמהו בשל הדרכים הבוציות, ועם רדת החשכה הצליחו להגיע רק עד טבחה. מפקד הכוח, שדיבר מעט אנגלית ונהנה כבר בעבר מהכנסת האורחים שלנו, בא בחשכת הלילה וביקש קורת גג לאנשיו הקפואים למחצה, ולו גם ברפת! בקשה כזו אי אפשר היה לדחות. את שורי המשא והפרות העברנו לח'אן פתוח, והפקרנו אותם לגשם השוטף... האנשים מצאו מחסה יבש בתאים ובמתבנים, ועד מהרה הכינו את ארוחת הערב שלהם על מדורה עליזה.

94 קלעת אל-חוסן, הכוונה לסוסיתא. הזיהוי כמובן שגוי.

למחרת בבוקר, בשעת הפרדה, לא ידעו כיצד להודות לנו!

קשה לתאר אנשים צנועים יותר מחיילים הודים אלה שניחנו ברגש דתי עמוק. ליד הבית שהתה אצלנו בקביעות קבוצת משמר ובה כ-50 איש בתוך אוהלים. מוסלמים, הינדים וסיקים התפללו לפי התור, וכולם עשו זאת בכוונה יתרה ויכולים היו לבייש כמה אירופים כופרים המחזיקים רק מעצמם.

טבחה, 18 בפברואר 1920

שלג בגליל ובגולן, במאה ה-21 (צילום: דובי טל, אלבטרוס)

12 גידול בננות בטבחה

הארץ הקדושה, 65 (1921), עמ' 23–25

הבננות מוכרות כיום היטב בגרמניה. עד לפני המלחמה הגיעו הפירות הזהובים, הטעימים והריחניים מהנמלים כמעט לכל הערים והעיירות באמצעות הסוחרים, ובכל מקום מצאו אוהבים רבים. העובדה שבכמה אזורים טרופיים זהו הלחם היומי, המזון היחיד, מלמדת עד כמה הבננה מזינה.

רק באזורים חמים ומושקים היטב יש יתרון לגידול הבננה. במרכז אמריקה, במיוחד בקוסטה ריקה, היא ענף הייצוא העיקרי. כבר לפני 25 שנה גידלו אותה שם בכמות כזו, שרכבות טעונות בבננות נסעו מפנים הארץ לערי הנמל, למזחים שנבנו במיוחד לצורך זה, שם עמדו אניות קיטור והמתינו לפירות. היה זה בכל זאת מחזה מעניין בשעתו לראות איך סרט נע, אין-סופי, רחב, העשוי מקלוני עץ, מעביר בעזרת קיטור את אשכולות הבננות הגדולים מקרון הרכבת עד לסיפון האנייה בזמן קצר ביותר וללא פגיעה בבננות. מהסיפון הן הובלו לבטן האנייה, ולאחר שמילאו אותה הונחו בערמות גדולות על הסיפון עצמו. מכאן הובלו לניו יורק, שם כבר המתינו הסיטונאים.

מהי ארץ המוצא של הבננות - האם אסיה הדרומית או אמריקה הדרומית (באורינוקו העליון) או שתיהן - לא ברור עד היום, משום שהאירופים הכירו אותן בשני האזורים. מספר הזנים רב והם נבדלים בצורת הצמח ובגודלו, בטעם ובארומה של האשכול ושל הבננות היחידות; בננה יכולה להיות עבה כאגרוף ובאורך של יותר מ-20 ס"מ, אך ישנם גם סוגים קטנים וטעימים לחיך, המריחים כמו הנקניקיות הפריכות של דרום גרמניה.

למטע הבננות הראשון בטבחה לא היה מזל. ניתן היה להשקותו רק במים מלוחים שהכילו גופרית ובשל כך ויתרו עליו. החלקה השנייה בגן הירק התפתחה טוב יותר והניבה כמה אשכולות יפים, וכבר סוכם על הובלה סדירה לתחנת הרכבת.

קציר בבקעת גינוסר, שכללה גם מטעי בננות, קנה סוכר ותמרים (ביתמונה. צילום: יעקב בן דב)

95 כלומר בשטח האכסניה דהיום, בפינתו הדרומית.

בשנה האחרונה אותרה ליד החוף חלקה שאורכה כ-300 מ' כמקום מתאים ביותר לגידול בננות. חלקה זו משתרעת מגן הירק עד לסלע היורד תלול לאגם, שם מגיחים מהאדמה מעיינות קטנים.[95] בחורף שרויים הגזעים במים ובקיץ הם מושקים בזרזיף קבוע של מי מעיינות, כך שאין צורך לטפל בהם. קוטר הגזעים מגיע עד ל-20 ס"מ, ובכל זאת אין אלה עצים של ממש אלא רק נדני עלים דמויי עלי כרוב החופים זה על זה בצפיפות. יש וצמרת העלים מגיעה לגובה של 10 מ'. העלים הבודדים ללא הגבעול מגיעים לאורך של יותר מ-2 מ', כך שאפשר להשתרע על עלה בנוחיות כמו על מיטה, מה גם שרוחבו מגיע למטר. מה נאה שיח הבננות הנישא אל-על בעליו הגדולים, אולם עלים אלה מועדים לפורענות כאשר רוח עזה פוגעת בהם וקורעת אותם לגזרים משני צדי השדרה. מתוך הצמרת מתפתח מעין אשכול עלי כותרת בצבע חום-אדמדם, התלוי על גבעול שעוביו כעובי זרוע האדם ואורכו מגיע למטר עד מטר וחצי. בזה אחר זה מופשלים העלים החומים-אדומים ומתחתם מתגלים כמה פרחים צבעוניים דמויי צינורות. אלה יהפכו לאחר ההפריה לפירות הבננה, הגדלים מסביב לציר התפרחת. לאחר שמופיעים כ-60-80 או 100 פירות כאלה לאורך התפרחת, נושרים העלים והפרחים האחרים ממנה בלי שהופרו והאשכול מוסיף לגדול בלי להוציא עוד פרי. הוא נוטה כולו כלפי מטה, והבננות כלפי מעלה. משקלו של כל אשכול מפותח עולה על 20 ק"ג.

אם לא הצהיבו הבננות מעצמן על הגזע - אפשר לתלותן לימים מספר עד שיבשילו, ואז ליהנות מהן. במקום לאכלן טריות, כמקובל, אפשר גם לטגן את הבננות, לצלותן, לייבשן, לכובשן או להכין מהן מעין קמח סולת. לפי החוקר אלכסנדר פון-הומבולדט[96] ערכה התזונתי והכלכלי של הבננה כה גבוה, שבהשוואה לחלקת חיטה המספיקה לכלכלת שלושה אנשים, בננות הנטועות בשטח דומה יזינו 50 איש!

לקליפת הבננה מיץ צורב ביותר, והסכין משחירה מיד עם החיתוך בקליפה. אף שמוהל הגזעים והעלים צלול למראה, אין הוא פחות צורב מהקליפה. בגדים לבנים שבאו במגע עם נוזל זה לא ניכר בהם תחילה דבר, אך לאחר הכביסה הם מתמלאים בכתמים שחורים שאינם ניתנים להסרה. אגב, אפשר לעשות שימוש בחלקיו השונים של צמח הבננה, למרות שלאחר הורדת אשכולות הבננות הבשלות גודעים בדרך כלל בגרזן את הגזע המתייבש ממילא, כדי שיירקב וידשן את החוטרים החדשים שכבר התפתחו בבסיס גזע האם. אם בדרך כלל לאחר גדיעת עץ מבריק הגרזן, לאחר כריתת צמח הבננה צבעו הופך לכחול-שחור.

במדירה משתמשים בגזעים להזנת פרות חולבות לאחר קיצוץ במכונה וערבוב עם מזון אחר. הבדואים של טבחה מפרקים את נדני העלים הלבנים של הגזע, מייבשים אותם בשמש, מפצלים אותם לפסים צרים באורך של 2-3 מ' ואורגים מהם שטיחים ומחצלות. כמו כן ניתן להשתמש בעלים היבשים לשימושים מועילים אחרים. מאחר שבזמן הבשלת אשכול בננות אחד צצים כבר סביב הגזע כשלושה או ארבעה גזעים חדשים יותר - נוצר במהירות סבך בננות כמעט לא חדיר שיש לדללו מדי פעם.

אויבי מטע הבננות הם קודם כול הסערות. אשכול הבננות שכבר הגיע כמעט לסוף גידולו תלוי במלוא כובדו באוויר, ורוח חזקה עלולה להפילו יחד עם הגזע וצמרת העלים העצומה ואז אין בו יותר תועלת אם לא התפתח דיו. אויב אחר הוא החולדות, שהבננות טעימות גם לחכן לא פחות מלחך האדם. לעתים אפשר למצוא קני חולדות במרומי העץ. גם גנבים של ממש לא חסרים, במיוחד כאלה שבשעת לילה מורידים אשכול כמעט בשל כדי להביאו לשוקי טבריה.

לו היה בארץ הקודש מצב ביטחוני יציב ותחבורה מסודרת, אפשר היה לטעת בננות ולגדלן בתנאים מיטביים מסביב לאגם הקדוש, ובמיוחד בעמק הירדן הרחב בואכה ים המלח, לצד שדות כותנה ומטעי תמרים שנתנו ליריחו העתיקה את שמה - עיר התמרים.

טבחה, אפריל 1920

96 לעיל, הערה 46.

13 חגו של אליאס (אליהו) הקדוש על הר הכרמל (20 ביולי)

הארץ הקדושה, 65 (1921), עמ' 162–166

חג זה הוא ודאי אחד המוזרים בין החגים הנחוגים מדי שנה כאן בארץ הקודש. הקתולי שאינו מהמזרח יתהה כיצד נחוג חג נוצרי לכבוד קדוש שהוא קדם-נוצרי, שמקורו בברית הישנה, שאין לו שום יחס קרוב לכנסייה הנוצרית דוגמת אביו מזינו של המושיע [=יוחנן המטביל], הוריה של הבתולה הקדושה וכדומה. אבל במזרח חוגגים לפי הוראות הכנסייה גם את זכר הקדושים מן הברית הישנה. כך, למשל, קוראים הכמרים בפטריארכיה של ירושלים מדי שנה מיסות קדושות לכבוד אברהם הקדוש, משה הקדוש, יהושע הקדוש ונביאים אחרים, אבל איש מבין הנביאים אינו זוכה לשם ולסגידה גורפת כפי שזוכה להם אליאס הקדוש, הלוחם האדיר למען כבוד האל, מגן העניים ומחולל הפלאות, משמיד פולחן האלילים. בשל כך הוא מוצג בתמונות ובפסלים לבוש עור חיה, רומס אלילים תחת רגליו, מניף חרב לוהבת. אין כמעט שם של קדוש הנפוץ בקרב נוצרים כשם טבילה[97] [שם הנוסף לנוצרי בעת טקס הטבילה] כמו אליאס.

אבל המתמיה ביותר הוא שהערצה זו קיימת לא רק אצל נוצרים לטינים, יוונים ומרונים, אלא בה במידה אולי עוד יותר אצל נוצרים סכיזמטים,[98] מוסלמים, דרוזים ושאר כתות האסלאם; לא חסרים גם יהודים השותפים להערצה זו. וכך מובן איך נוצרה סביב הגרעין החיובי של הערצה נוצרית שפויה קליפה עבה של אמונות טפלות, נהגים פסולים ותענוגות על טהרת העולם הזה. אליאס הקדוש, או "מר אליאס", נחשב לרוח מגינה רבת עצמה ולקדוש לאומי אמתי ללא הבדל דת לכל תושבי ארץ ישראל הצפונית, סוריה ולבנון. כאשר במהלך השנה מתרגשות צרות שונות ומשונות ומתעוררים צרכים, נודרים לאליאס נדרים אותם מקיימים בעיקר בשלושת הימים שלפני החג: 17, 18 ו-19 ביולי. המאמינים באים בגפם, בקבוצות קטנות או בשיירות. לעתים נקבצים בימים אלה על הכרמל כפרים שלמים. יש הבאים לקיים נדרים אמתיים; אחרים באים מתוך סקרנות ורדיפת תענוגות – אם כי אלו נשארים, בדרך כלל, בגבולות הצניעות. מהצפון עד צור ואף עד בירות, מהמזרח עד לכנרת ולעבר הירדן, מהדרום ועד שומרון ואפילו מיפו – מגיעים הסוגדים לאליהו ברגל, על חמורים ופרדות, על סוסים, ובעיקר על גמלים. השנה נמנו כ-6000 מאמינים, שהגיעו בעיקר על סוסים וגמלים. עוד נמנו לפחות 800 עגלות רגילות ו-200 מכוניות. כל אלה עברו בשני השערים של נחלת המנזר תוך שלושה ימים. מטבע הדברים הופכים המגרשים הפתוחים הגדולים שלפני מנזר הכרמל ליריד שנתי להמוני העולים לרגל. בסככות ובדוכנים מוצע למכירה כל מה שעולה על הדעת, במיוחד משקאות ומאכלים מכל הסוגים – בשר, ירקות, פירות ומיני מאפה מתוקים, שלגביהם יש לערבים חולשה מיוחדת. גם שעשועים עממיים לא חסרים, ובמקום קרוסלות עובדות הנדנדות הגדולות ללא הרף. אי אפשר לייחל לאתר חגיגה יפה מזה שעל שלוחת הכרמל, המעוטרת עצי זית וחרוב כאשר המבט סוקר את הים הרחב לצפון, לדרום ולמערב, את הערים חיפה ועכו הסוגרות על מפרץ אדיר; הנה מראה לנו החרמון הגדול את לובנו, ואפילו פסגתו נראית לעין. וכמו לצפון, סוקר מבטנו את הארץ הקדושה גם לדרום ולמזרח הרחק מעבר לשומרון.

הבה ננסה עתה להתרשם מקרוב ממהלך האירוע, ובמיוחד מגרעינו הדתי. החגיגה נפתחת על טהרת הקתוליות, לכבוד "גבירתנו הטובה מהכרמל" או "אם האלוהים". לטינים, יוונים מאוחדים[99] ומרונים ממלאים את כנסיית המנזר כדי להיות נוכחים במיסות המרובות, בטקס הפונטיפיקאט ובדרשה העברית, ומצפים שיעטו עליהם גלימות. בפרוס היום הבא, ה-17 ביולי, מגיעים עולי אליאס הראשונים, ובהם נוספים לקתולים מכל הגוונים גם נוצרים אחרים ומוסלמים מכל

97 הוא שם הנוסף לנוצרי המוענק לו בעת טקס הטבילה.

98 שפרשו מהזרם האורתודוקסי (סכיזמה = פילוג).

99 Unitarians, מילה שבמקורה כוונה לאחדות האל בניגוד לשילוש הקדוש. היוונים-יוניטרים בארץ הם המלכיתים, שבראשית המאה ה-18 פרשו מהכנסייה היוונית-אורתודוכסית ועברו לכנסייה הלטינית.

הכיתות. מערת הסלע הנמצאת מתחת למזבח הראשי של כנסיית המנזר הנהדרת, שבה גר הנביא על פי המסורת, היא מוקד משיכה עיקרי לכולם. כך הוא גם בור עמוק וחשוך המשתרע מתחת לאחד המזבחות הצדדיים של הכנסייה ומכיל מים קרים ורעננים.

חלק מעולי הרגל נדרו רק לבקר במקום, אך רובם נדרו מתנות קדושה מכל הסוגים והם מניחים אותן על המזבח הנמצא במערה ומקושט בתמונת אליאס או לרגליו של פסל הנביא הניצב ליד מזבח צדדי. אב או אח כרמליתי[100] נוכחים במקום כל העת כדי לשמור על הסדר ולקבל את הנדרים עבור המנזר. בין המנחות - כסף, צמידים ותכשיטים אחרים, קטורת, שמן, נרות, מנורות לתלייה, תבואה, פירות, בהמות לשחיטה וכדומה; אמנם את הבהמות אי אפשר להביא לכנסייה, אבל כבר קרה שפרות ועגלים ניתנו במתנה למנזר כהבטחות שניתנו לאליאס הקדוש.

פסל אליהו הנביא מוחרקה (ביתמונה. צילום: אליהו כהן)

אבל המוזרות ביותר הן ההקדשות האישיות לנביא הקדוש. כך למשל נדר אב אחד שבהגיע בנו לגיל מסוים, ישמש במשך שנה תמימה וללא שכר כעובד בית במנזר או כמגיש לשולחן. יוונים-קתולים אוהבים לערוך את טבילת ילדיהם במערת אליהו הנביא באמצעות כוהני הדת שלהם במקום לעשות זאת בכנסייה המקומית. הקדשות של ילדים נוצרים וגם לא-נוצרים

100 או "מסדר האחים היחפנים על הכרמל", ראשיתו בכרמל בתקופה הצלבנית, כאשר כבר אז אליהו הנביא נחשב לפטרונם. ב-1631 אישר להם פח'ר א-דין השני לשוב ולהתיישב בהר. במאה ה-19 כבר היו ברשותם המנזר, אכסניה וכמה קפלות.

בני שנתיים עד שש הן דבר שכיח. מה הגורם לכך? הורים חשוכי ילדים נודרים להקדיש לאליהו הקדוש את פרי בטנם העתידי. תודה לאל שעדיין רואים מצב זה כאסון ואפילו חרפה, בעוד שריבוי ילדים נחשב לברכת אלוהים. בדומה לכך, מקדישים לעתים בן שנולד לאחר מות אחָיו, או ילד שהחלים ממחלה קשה. לפדיון הנדר מזמינים לא פעם את כל קרובי המשפחה והידידים, לעתים קרובות אפילו כפר שלם. בהגיע הכבודה למערה שבסלע מציגים את הילד, שיכול להיות בן להורים מוסלמים או נוצרים, בפני אב כרמליתי העוטה חלוק פולחני וגלימה. הוא מתיז על הילד מים קדושים תוך קריאות אל אליאס הקדוש ואמירת ברכה (שאושרה על ידי רומא) וגוזר מראשו קווצות שיער מלפנים, מאחור ומשתי הרקות. זהו פדיון הנדר. למקום הקדוש ניתנת מתנה; בחוץ מרימים את הילד על סוס, וכעת מתארגנת תהלוכה חגיגית המלווה בנגינה, בקריאות שמחה וביריות אקדחים ורובים, עד שלבסוף מתיישבים כולם על האדמה בצל העצים לזלילה ולשתייה.

קיום הנדרים או פדיונם ליד בור המים הם מיוחדים במינם. הורים לא-נוצרים נודרים, למשל, להטביל ילד ליד בור אליאס אם יישאר בחיים; לקיום הנדר משלשלים את הילד הקשור בחבלים עד המים או אף לתוכם. לא פעם כאשר יש במשפחה רק בן אחד וחוששים שהמשפחה תיכחד, לוחצים על הילד, גם אם הוא רך, לנדור בעצמו לאליאס הקדוש כדי שיזכה באח. בעודו כפוף מעל שפת הבור או מוחזק בזרועותיו, חייב הילד לומר את הנוסח הערבי הבא: "כל בשר מהראש ומהרגליים (הנחשב טעים במיוחד) יהיה לי חראם (כלומר אסור בתכלית האיסור) עד אשר יגיש לי האלוהים אח במו ידיו".

אין להעלות על הדעת אירוע ציורי יותר מאותה ערבוביה עממית בת שלושת הימים על הכרמל. זה הולך וזה בא: עולים לרגל וסתם סקרנים מופיעים בשלל מלבושים, מן המלבוש האירופי ועד הערבי העממי ביותר; ממלבושי המשי הצחים כשלג של השייח' ושני חישוקי הכסף המהדקים את הכאפייה מרובת הציציות שלראשו, ועד לבושה השחור של האישה המוסלמית בת המעלה הרעולה בקפדנות.

כל שיירה המגיעה לאתר יוצרת תמונה פיוטית וציורית עד מאוד. הגברים והנערים באים רכובים לרוב על סוסים, והנשים והילדים בשניים, בשלושה או אף יותר - על גמלים עם אוכפי רוחב מקושטים בשטיחים. עשרה, עשרים גמלים ואף יותר צועדים בחגיגיות, ועליהם עולות הרגל הלבושות בגוונים עזים של ירוק, צהוב וכחול ומשתחוות תדיר לקצב צעדי הגמל. בראש התהלוכה רוכב מתווה הדרך על חמורו ובסופה גמל העמוס לעייפה תיבות וארגזים ובהם מזון לכל הכבודה.

איזו המולה ססגונית נוצרת כאשר שיירות אלה נפגשות בדרכי נועם. אם שוררת איבה בין כפרים או חמולות, הם נמנעים להיפגש באותו יום. מסיבה זו וגם מטעמים אחרים באות קבוצות ושיירות בודדות גם עם סיום החג. בדרך כלל הכול עובר בשלום. המחולות הנערכים לרוב לפני הכנסייה והמנזר מלווים במוזיקה תוך מחיאות כפיים, רקיעות רגליים וקריאות שמחה צורמניות מפי הנשים. המחולות נפרדים לגברים ולנשים. אף שמחולות החרבות, המבוצעים מדי פעם, מפחידים, אין הם מסוכנים כלל ועיקר. אך מאחר שהשתייה גורמת מדי פעם להתלהטות, מתפתחות לעתים מריבות דמים בין יחידים או חמולות ויחידת המשטרה המוצבת במקום אינה מיותרת.

הבהמות שנועדו למאכל נשחטות לרוב לא הרחק מכנסיית המנזר, וחלק מבשרן ניתן במתנה למנזר המשתמש בו לצרכיו או מעניקו לעניים. לסעודות אלה מוזמנים ידידים ומכרים ברצון, אך בדרך כלל אוכל כל אחד עם בני מקומו.

במערה וגם בכנסייה מתנהגים גם הלא-נוצרים כראוי, אם כי לעתים בדוחק הגדול ובתנועה הבלתי פוסקת הלוך ושוב מול הציורים היפים המתארים אירועים מחייו של אליאס הקדוש, אין כל אפשרות לשמור על השקט. את הקטורת שורפים בדרך כלל מיד על אש פחמים.

באופן משונה, הרי שביום אליאס עצמו, ב-20 ביולי, מרבית העולים לרגל כבר אינם. לפני עזיבת המקום נוהגים עולי רגל מוסלמים לפקוד את האתר המכונה בית הספר לנביאים שלרגלי הר הכרמל, הקדוש לאסלאם בלבד.

14 מוסר של בדואים

הארץ הקדושה, 65 (1921), עמ' 8–10

עוד שנים רבות (ואולי מאות) ישגר הירדן את מימיו אל ים המלח בטרם יסגלו לעצמם הבדואים נהלים ומנהגים אירופיים. וזאת לא רק בעבר הירדן המזרחי, שם נודדים הבדואים עם עדריהם לאשר תישא אותם הרוח ונוטים את אוהליהם באשר יחפוצו, לעתים במרחק ימי הליכה אחדים ממעונותיהם הקבועים. גם בעבר הירדן המערבי, שבו עומדים לרשות השבטים הקטנים והבודדים רק שטחים מזעריים, הם נוטים את אוהליהם בטווח של כמה שעות הליכה מערים בנויות, ובאים, לא אחת, במגע עם עירונים ואיכרים השוכנים בבתים בנויים ואפילו עם נוטרים ופקידים. מבין מנהגיהם יש הנראים לנו מושכים מאוד, והיינו רוצים להציגם בפני רבים הנחשבים בני תרבות, כגון: הכנסת אורחים; צניעות בלבוש אצל הגברים אך בעיקר אצל הנשים; נכונות להגיש עזרה בשעת צרה; סלידה ממשקאות משכרים ועוד. עם זאת הם אוחזים במנהגים הדוחים אותנו; הם נראים לנו מוגזמים, ושפתינו ממלמלות בלי משים: "איום ונורא!" כשאנו נתקלים בהם או שומעים עליהם.

כדוגמה עדכנית לכך נביא כאן מעשה שאירע זה מכבר בקרבת טבחה שליד ים כנרת. באותה סביבה שוכן המאהל של השבט הבדואי הקטן אקדרייה. בני השבט הזה ובנותיו הם ללא ספק היפים שבין בדואי הסביבה. הם חזקים, תמירים, מסתפקים במועט ודבקים במשימה בתחום עבודתם או במבצע כלשהו, אך גם נוטים לשוד ונכונים תמיד לפטפוט ממושך ול-dolce far niente. לפני שמונה שנים חטף אחד הבדואים משבט זה את אשת חברו ונמלט עמה באישון לילה. משהרגישו בדבר אנשי המאהל, יצא השייח' בלוויית עשרה פרשים לחפשם. במהרה נתגלו העקבות ועוד באותו לילה אותר זוג הנאהבים בוואדי חמאם או עמק היונים הידוע – גם לשלילה – בשל המערות הרבות והעמוקות שבסלעיו, שאין אליהן כמעט גישה. מערות אלו מילאו תפקיד גדול בהיסטוריה עוד בימי המלך הורדוס הגדול, במלחמת היהודים בפיקוד יוסף בן מתתיהו ובמסעי הצלב. הפעם הופתע הנואף בזמן, נורה והושאר במקום כי נחשב למת. לאמתו של דבר לא נפגע אנושות ואט אט שבה אליו הכרתו. לקול יבבותיו ריחמו עליו אחדים מבדואי הסביבה ונשאו אותו לטבריה לרופא האנגלי המפורסם טוראנס[101]. לאחר שחזר לאיתנו השתקע בוואדי סמק שמעבר לאגם.

בדואי מתרגל עיט מאולף לציד (מתוך: Robert, *En terre sainte*)

101 לעיל, הערה 42.

ומה אירע בינתיים לצעירה שנחטפה? היא הוחזרה למאהל ושם ירה בה בעלה לעיני כול. גופתה נטמנה שם ולא בבית הקברות, כאות חרפה החמור ביותר בעיני הבדואים.

והנה השנה רצה החוטף להתפייס עם בני שבטו. למטרה זו פנה אל כמה שייח'ים של שבטים שכנים, ביקש את עזרתם בתיווך והם נענו לבקשתו אך נתקלו בסירוב מצד האקדרייה. בצר לו פנה החוטף לבסוף אל אבונה מנסור (האב י' טפר) בטבחה. מאחר שהלה נהנה מיוקרה רבה, במיוחד מאז המלחמה עת פעל רבות למען האקדרייה אצל הטורקים ואצל האנגלים כאחד, הבטיח הוא את תיווכו. פעמיים נאלץ לרכוב במיוחד למטרה זו אל המאהל של האקדרייה כדי לגבור על התנגדותם. אחרי משא ומתן ממושך האירה לו ההצלחה פניה. כדמי כופר נקבעו 13,000 פיאסטר, שהם יותר מ-130 לירות אנגליות. על החוטף הוטל לשלם סכום זה לשבט. ב-26 בספטמבר האחרון התקיימה הסולחה. אבונה מנסור הזמין שלושה קצינים בריטים להתלוות אליו ולהשתתף בחגיגה. כמה נדהמו למראה השטיחים המרהיבים באוהלו של השייח', והכול כה נקי וכה מסודר! גם המזון ערב מאוד לחכם של האורחים. אחרי הארוחה הביאו כמה גברים את החוטף מאוהל המרוחק משם כמחצית השעה. אך משהתקרב הלה, שבה והתלקחה תאוות הנקם בקרב קרובי משפחתה של האישה הנרצחת. הם רצו להסתלק בלי שום התפייסות ושלום. אבל השייח' ויתר, הנוכחים האחרים הרגיעו אותם, ונשיקת פיוס משולשת הביאה את החגיגה לסיום מרומם.

כלום לא מתפתה אדם לחשוב שאירוע כזה יכול היה להתרחש רק לפני מאות בשנים או שזהו סיפור אלף לילה ולילה? למרות הכול, הוא התרחש ממש בימים אלו, והוא אמתי.

חיפה, 11 באוקטובר 1920

15 דיווח קצר מהגליל

הארץ הקדושה, 67 (1923), עמ' 16-18

המצב הכללי של הארץ / תיירים ועולי רגל / חדשות הקציר

מה יביא העתיד הקרוב לארץ הקודש? הקיצוניות מתחדדת מיום ליום, כמו השקט שלפני הסערה. המנדט האנגלי אושר והוכרז בטקס חגיגי בנוכחות הגנרל אלנבי, הנציב העליון מהיר התגובה של מצרים והאמיר עבדאללה מעבר הירדן המזרחי. הערבים נחושים בדעתם יותר מאי פעם שלא להכיר במנדט. הממשלה החדשה מזמינה לבחירות, ואילו הערבים מתחייבים בכינוסים חגיגיים בשבועה שלא להיכלל ברשימות לבחירות ולהחרים את היהודים בכל הארץ. הממשלה מאיימת בעונשים חריפים, בכליאה ובקנסות. הערבים מחפשים עזרה ותמיכה במכה ובכל הארצות המוסלמיות הדוברות ערבית. הממשלה מאמינה שהיא חזקה דייה, בהסתמכה על הצבא, על המשטרה ועל הרשויות. הערבים מתעודדים בהצלחתם של המצרים, הטורקים והערבים בסוריה הצרפתית, להביא את יריביהם לוויתורים בכוח ההתמדה.

עולי רגל בנצרת (תחריט מתוך: *Prinz Friedrich Karl im Morgenlande*)

עיתונים ערביים המודפסים בברלין נאסרים להפצה בארץ ישראל, וכל מי שמוכר, מחלק או מחזיק עיתון צפוי לקנס של 15 פְּפּוּנְד. העיתונים "לֵבָה אַל אסלאם" ו"אַצַאדי שַׁארְק" נחשבים למרדניים במיוחד. הרברט סמואל, שאינו רק הנציב העליון אלא גם המפקד העליון של הצבא, מאיים בהטלת עונשים כבדים ביותר על כל מי שיתנגד להרכבת רשימות הבחירות או ימריד נגד ההשתתפות בהן.

מנהיגי הערבים מבטיחים שהם רוצים להשיג את מטרתם רק בדרך חוקית, ואכן, למרות המתיחות השוררת בין הערבים ליהודים לא התלקחה כמעט התפרצות דמים גדולה, להוציא מקרים בודדים.

תנועת התיירים ועולי הרגל המשיכה כל הקיץ, והמכוניות המופיעות חדשים לבקרים ומתחרות ברכבת, הקלו עליה. הנסיעות מירושלים לנצרת והכנרת נוחות עתה לאין שיעור, מהנות יותר, מהירות ואף זולות מנסיעה ברכבת ובעגלה רתומה לסוסים. תנועת האנשים בין חיפה ובירות מתנהלת כמעט רק במכוניות.

קבוצה גדולה של עולי רגל צרפתים (25 גברים ו-20 נשים) בהדרכת האדון פוטרד ביקשה להתארח באכסניה הגרמנית של הבורומאיות

בפעם השנייה בשנה זו, ושביעות רצונם הייתה מלאה. אולי יש בכך סימן חדש להתמעטותה של הדחייה ההדדית בין חוגים קתוליים אחדים. הלוואי שזו תיעלם לגמרי!

מה כיום המצב בארץ הקודש בענייני חקלאות וגידול בהמות? לא מזהיר כלל וכלל. יבול תבואות החורף אמנם היה לגמרי לא רע, אבל המחירים כה ירדו עקב העודפים מאשתקד ויבוא מתמשך מהחורן, עד כי כמעט שלא ניתן למכור כלום, אפילו לא ברווח נסבל.

על פי מכתב פרטי מיום 27 ביולי 1922 מתברר שמחיר השעורה בכנרת היה טוב עד אז, אך שער החיטה היה נמוך מאוד. לפי דוח ההנהלה לחודש אוגוסט היה שוק התבואה בהחלט משובש. בפרק הזמן מ-15 ביוני עד 15 באוגוסט נפל ערך החיטה מ-15 מיל לק"ג ל-7, ומחיר השעורה - מ-12 מיל ל-6.

מיל אחד הוא אלפית לירה מצרית, כלומר שני פפניג לפי שער הזהב. מאחר שהלירה המצרית משתווה בערכה ללירה שטרלינג בערך, כלומר בשפל הנוכחי של המרק שלנו היא שווה 20,000 מרק (או אפילו 37,000 לפי השער ב-6 בנובמבר 1922), הרי ערכו של מיל אחד הוא כעת לא שני פפניג, אלא 20 או 37 מרק של כסף הנייר הנוכחי שלנו. האיכר מוכרח למכור את תבואתו כדי שיוכל לשלם את המעשר (המס), וכך לא נותרת לו ברירה אלא למכור את יבול החורף במחיר הקרן.

בהתייחסו לגידול ענבי היין ממשיך הדו"ח הנ"ל: מאחר שהיין של השנתון האחרון לא נמכר עדיין, משתדלים למצוא לענבים שימוש אחר: כך מבשלים במקומות אחדים מהענבים מעין סירופ ומנסים למכרו באנגליה. ליין ארץ ישראל ניסו לפתוח שווקים חדשים בהודו, ביפן ובאמריקה, אך ללא הצלחה. ארצות אחרות נשארות סגורות בשל שערו הגבוה של הכסף הארץ-ישראלי. באורח דומה, המחירים שהושגו במצרים עבור ענבי מאכל מארץ ישראל כמעט שלא כיסו את ההובלה ואת ההוצאות האחרות הקשורות למשלוח.

יבול תבואות הקיץ יפה: ניתן לייצא לפחות מלונים במשלוחים גדולים למדי דרך הים לפורט סעיד ולבירות וברכבת לדמשק.

מצב מגדלי הבהמות בארץ הקדושה פחות טוב. אף שמחיר השוורים והפרות צנח בזמן האחרון לפחות ממחצית ואף עד לרבע משוויים, מייבאים כעת בקר לשחיטה, אפילו - עד כמה שהדבר יישמע לא ייאמן - ממדגסקר, מסודן ומרומניה, והוא זול יותר מהמקומי. רק משק חלב מתוכנן בקרבת הערים יבטיח רווח גדול יותר.

גידול הטבק שהותר הולך ומתפשט בארץ הקדושה. הֶקְטַר אחד מספק עד ל-500 ק"ג טבק, ומפעלי הסיגריות משלמים היטב עבורו. בדוח שכבר הוזכר אני קורא: תשומת לב מרובה ניתנת לגידול הטבק ונרשמים הישגים מעודדים מאוד. במטע בן עשרה דונמים בסביבות יפו הגיעו ליבול של 140 ק"ג לדונם, במחיר מכירה של 30 פיאסטר בממוצע לק"ג, הווה אומר 42 לירות מצריות ליבול של דונם אחד. יבול ומחיר דומים צפויים גם במחוזות הצפוניים יותר, ולכן יש ביקוש גבוה לזרעי טבק ולהדרכה מקצועית. משמעותה של התפתחות כזו ניכרת לעין עוד יותר אם משווים אליה את ירידת מחירי המוצרים העיקריים של הארץ.

יוסי לשם

המסע במינהרת הזמן בעקבותיו של האב ארנסט שמיץ 100 שנים לאחור, הבליט באופן מדאיג ביותר את העושר יוצא הדופן של עולם החי שהיה כאן בארץ ישראל ושכנותיה, וכמעט שנכחד לחלוטין. כפי שציינו במבוא, מטרתו העיקרית של הספר היתה לחשוף בפני הציבור הרחב של חובבי הטבע, המדענים ומקבלי ההחלטות, באמצעות מאמריו ואוספיו של האב שמיץ, את החשיבות יוצאת הדופן של עולם החי, שתוך מאה אחת נפגע קשות. לנסות בכוחות משותפים לשמר את מה שנותר למען הדורות הבאים: האם יזכו ילדינו ונכדינו לצפות בלהקה של 200 נשרים סביב לפגר יעל במדבר יהודה, או בזוג של עיטים נציים מקנן בגליל, בהרי יהודה או בנגב, כפי שזכה לכך האב שמיץ.

לכאורה, הזואולוגים של תחילת המאה הקודמת ולפניה, כמו הנרי בייקר טריסטרם, ריצ'רד מיינרצהגן, ישראל אהרוני והאב ארנסט שמיץ, חקרו את הנושא דרך קנה רובה הציד, ובייצר אספנות אובססיבי, שלעתים אף הכחיד מינים נדירים, כמו את מושבת המגלן המצוייץ בימת אנטיוכיה. עם זאת, הקמת האוספים הזואולוגיים היוותה תיעוד ייחודי של מה שחי כאן במולדת אבותינו ונכחד. היען, שפרטיו האחרונים ניצודו במחצית המאה הקודמת היה כנראה תת מין או מין שונה מהיען האפריקאית. והנה הוברר באמצעות בדיקת רנטגן שיזם הסטודנט דניאל ברקוביץ', לביצת יען מאוספו של האב שמיץ, כי בביצה יש שרידי עובר של אפרוח יענים. באמצעים של היום ניתן לקחת דגימת DNA ולבחון את המוצא הגנטי של אוכלוסיית היענים שהיתה בארצנו, שלא היה ברור לחלוטין.

בקריאת מאמריו של האב שמיץ, שהגיע לארץ הקודש בשנת 1908 בגיל 63, לאחר קריירה מפוארת של 30 שנה במדירה, המשלבת איש דת וזואולוג, וב"התלהבות נעורים" יוצאת דופן, יוזם הקמת אוסף זואולוגי שחשיבותו לא תסולא בפז, תוך תיעוד ורישום מסודר, יצירת קשרי מדע עם כל המוזיאונים הגדולים בעולם, וכל זאת תוך ניהול המוסדות הקתוליים בארץ הקודש, כעבודה משנית, ותוך הבנה שהקשר לעולם החי ומחקרו, מעמיקים את הקשר של פרחי הכהונה בסמינרים שניהל, מוכיחה שהאב שמיץ היה דמות מופת, בעל חזון, יזם בלתי נלאה ובעל כושר ביצוע הראוי לחיקוי גם כיום.

מאמרו המרגש בשנת 1910, שנתיים לאחר שהגיע לארץ ישראל, "האם עתידה פלשתינה להיות יהודית", בו חזה את הקמת המדינה 38 שנים לפני הקמתה, הראה עד כמה הצליח "לקרוא את המפה", לא רק הזואולוגית, אלא גם את תרבות האדם. חזונו מרגש שבעתיים, כשהספר יוצא לאור בשנה ה-70 להקמת מדינת ישראל.

בחרנו לשלב כאן את סיפורה של חסידה הונגריה, שטובעה באירופה עם הגעתו של האב שמיץ לארץ הקודש, ונאספה על ידו בנדידת האביב בשנת 1909 ליד בריכת ממילא בירושלים, בדרכה חזרה מאפריקה למולדתה. את הסיפור כתב הדוקטורנט דניאל ברקוביץ' עת עבד בארגון אוסף האב שמיץ בבית האוספים על-שם שטינהרדט באוניברסיטת תל אביב:

במסגרת עבודתי במוזיאון הזואולוגי מצאתי חסידה לבנה באוסף האב שמיץ, ללא פרטים ולרגלה הימנית טבעת ברזל עם כיתוב המעיד שהגיעה מהונגריה. כדי למצוא פרטים נוספים על חסידה זו, יצרתי קשר עם מרכז הטיבוע ההונגרי שבראשה עומד קארקזא סולט (Karcza Zsolt). מהנתונים שנמסרו למוזיאון, החסידה הלבנה של האב שמיץ טובעה ב-8/7/1908 על-ידי המטבע והחוקר ההונגרי Schenk Jakab. חוקר זה היה חלוץ בטיבועי ציפורים בהונגריה ובשנה בה התחיל לטבע ציפורים גם טיבע חסידה זו.

חסידה זו הייתה חלק ממחקר כולל על נדידת חסידות אותן טיבע ב- 1908 באזור אגריס Agris, Baia Mare (47°52'N 22°55'E) שאז עדיין הייתה בשטח הונגריה והיום נמצאת בשטח רומניה. החסידה נמצאה בירושלים בברכת ממילא (N 35°14'E'31°46), על ידי ארנסט שמיץ ב-5/4/1909. שמיץ החליט לפחלץ אותה ושלח את המידע על הגעתה לג'קאב. תיעוד חסידה מטובעת בארץ היה נדיר ורק מקרה אחד של סימון חסידה לבנה ומציאתה בארץ נרשם ב-1846, כאשר נמצא על צוואר חסידה תכשיט מכסף שהכיל מכתב, בו ביקשה הרוזנת אוקטביה (Octavia) של מחוז גטזן (Götzen) שבגרמניה שמוצא החסידה ידווח לה, מכיוון שיש לה עניין בנתיב נדידת החסידה (לשם 1990).

פוחלץ של חסידה לבנה (*Ciconia ciconia*) מטובעת מאוסף האב ארנסט שמיץ, מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט

מעניין במיוחד הוא ציטוט מתוך המאמר של שנק ג'קאב על דיווחו של ארנסט שמיץ:
"...לידיעה הזו צריך להודות לכומר ארנסט שמיץ, אורניתולוג מוכר... הכומר שמיץ דיווח על המקרה בצורה הבאה: מאד

החסידה שנורתה בבריכת ממילא בירושלים על ידי האב שמיץ ב-5 באפריל 1909, עת הבחין בטבעת על רגלה בתוך להקה של כ-2000 חסידות, שנחתה לקראת לילה באתר (צילום: דניאל ברקוביץ')

משמח אותי לבשר לכם שהחסידה הלבנה שלכם שמספרה 293 הייתה בין 2000 חסידות נודדות שנמצאו כשהן ירדו לבריכת ממילא שעל יד ירושלים. זה היה ב-5/4/1909 ב-10:00 בבוקר. הרגתי את החסידה הזו והבאתי אותה לפרפרטור שיכין אותה למוזיאון הזואולוגי הראשון בפלשתינה..."

המאמר המפורט כולל את נקודת ציון היציאה והחזרה מדויקת ככל הניתן, כולל המרחק אותו עברה, כ-2075 ק"מ, וזמן הנדידה – 8 חודשים ו-28 יום. גילה של החסידה ביציאה היה שנה אחת וכשנלכדה הובחנה כזכר בוגר בשנה שניה.

בריכת ממילא, המקום בו נחתה החסידה, ממוקמת במזרח גן העצמאות, היא בעלת מאפיינים של בריכת חורף. חלקה בנוי וחלקה חצוב בסלע. מעניין שבריכה זו הכילה בעבר מינים שונים של קרפדות ויתכן שהיוותה מקור מזון חשוב לחסידות, ושם נחתה החסידה לפי דיווחו של האב שמיץ בנדידת האביב, עם עוד כ-2000 חסידות. כיום עדיין קיימים מיני דו-חיים במקום אך נראה שרוב הקרפדות נכחדו מהבריכה, יתכן שעקב ריסוסי הצמחייה בבית הקברות הקרוב. מסיבה זו, ובגלל הבניה המואצת סביב הבריכה, יתכן שלא נראות חסידות במקום זה כיום לעומת התקופה בה חי האב שמיץ.

האב שמיץ ירה בחסידה המטובעת ללא רחם, כדי לשלבה ב"אוסף הזואולוגי הראשון בפלשתינה", במרחק של 2,075 קילומטרים ממקום בו גדלה בהונגריה. כאן המקום להדגיש, כי מחקרי הנדידה הראשונים זכו 85 שנה לאחר מכן לתנופה יוצאת דופן, ושוב בשיתוף פעולה גרמני-ישראלי, בין פרופ' יוסי לשם מהמחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת תל אביב ופרופ' פיטר ברטהולד, מנהל מכון מקס פלנק ברדולפצל (Max Planck, Radolfzell). במחקר הוצמדו משדרי לווין ל-120 חסידות לבנות נודדות, בעזרת מימון של המשרד לאיכות הסביבה הגרמני, בהובלת השר פרופ' קלאוס טופפר ומחליפתו השרה ד"ר אנגלה מרקל, המכהנת כיום כקנצלרית גרמניה. המחקר המשותף בין גרמניה וישראל, מהווה לדעתנו "מצבה חיה" לפועלו של הכומר והזואולוג ארנסט שמיץ הגרמני, בארץ הקודש.

הטבעת ההונגרית על רגל החסידה, מספרה 293 בודפשט, שטובעה ב-8 ביולי 1908 ונורתה ב-5 באפריל 1909

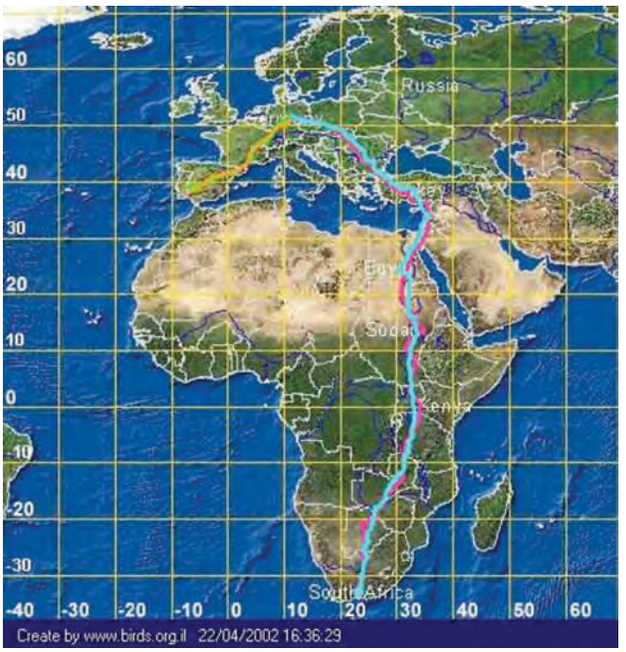

בבריכת ממילא היו שפע קרפדות, שהן תמיד מקור משיכה לחסידות הנודדות

להערכתנו, הספר חושף פעילות יוצאת דופן בין האב שמיץ למוזיאונים ומכוני מדע בכל רחבי העולם כמו גם יוזמותיו של ישראל אהרוני, הזואולוג העברי הראשון ויש מקום לקיים עתה מחקר המשך, ולרכז את כל המידע על הפוחלצים מארץ הקודש שנמכרו או נשלחו למוזיאונים רבים ברחבי העולם (באותה תקופה, גם האב שמיץ וגם ישראל אהרוני הצליחו בעזרת "המסחר הענף" לממן את הוצאות אחזקת המוזיאונים ומסעיהם במזרח התיכון). להערכתנו יש מקום לרכז את המידע הרב, להתחקות אחר נתיבי שוטטותם במזרח התיכון, ולפרסם את הידוע, כהמשך לספר שלפנינו.

משדור חסידה בעמק בית שאן, במשדר נקלט לוויין, במחקר המשותף עם מכון מקס פלאנק, רדולפצל (צילום: בניה בן-נון)

החסידה "פרינצסה" נדדה 13 שנים רצופות בדיוק באותו המסלול מהכפר לובורג, מערבית לברלין בגרמניה, עד לעץ בקייפטאון – מרחק של 11,000 ק"מ לכל כיוון. במפה ניתן לראות את מסלול נדידת הסתיו של פרינצסה בצבע ורוד ונדידת האביב בצבע תכלת

1 בפברואר 2011: הקנצלרית ד"ר אנגלה מרקל מקבלת תואר ד"ר כבוד באוניברסיטת תל אביב, במרכז יוסי לשם ומשמאל נשיא האוניברסיטה, פרופ' יוסי קלפטר (צילום: מיכל ראש בן עמי, אוניברסיטת תל אביב)

עץ התקווה / פסל: מארק קורת | צילום: ברוך גיאן

מארק קורת התבקש להקים פסל שישולב בגן מוריסטן השייך למסדר סט. ג'ון של בית החולים לעיניים שבירושלים. המטרה היתה לפסל יצירה שתספר את כל ההיסטוריה של ירושלים את תנועותיהם של בני האדם ושתעביר מסר של תקווה לאזור כולו. עץ זית זקן שלמרות שמרבית חלקיו כבר אינם חיים, ממשיך לגדול עם עלים וזיתים חיים.

מארק ראה בעץ הזית כסימן מייצג של העיר, ואולם, כשראה את קינון הסיסים בכותל המערבי של בית המקדש ואת מעופם המתרגש מעל לעיר הוא ראה בהם את הסמל לתנועות של בני האדם. הסיסים הם ציפורים של דינמיקה ושל תקווה, סמל אידיאלי. הוא שילב את השניים. "עץ התקווה" נוצר ע"י מארק, נוצרי, בבית יציקה גדול בעיר נתניה, אך לבנייתו היו שותפים אנשים מכל הדתות האברהמיות. הקמתו של הגן מומנה מתרומות של יהודים, פלשתינאים, ונוצרים. ישנם 150 דמויות של סיסים בין ענפי העץ ורבים מהם מגייסים תמיכות של 5,000 דולר לסיס עבור בית החולים לעיניים, אך לא פחות חשובה העובדה שכעת עולה מספר הסיסים הנודדים מהעץ שבלב העיר העתיקה של ירושלים. ובאופן ברור עושים את דרכם בעולם ומפיצים את התקווה, ובקבוצות של שלושה כדגלי תפילה של 3 הדתות האברהמיות הטסות יחדיו. כחלק בלתי נפרד מהפסל הותקנו תאי קינון לסיסים מעל למבנה בית החולים כך שאל סיסי הברונזה של הפסל יצטרפו בעתיד סיסים נודדים אמיתיים שיחליטו לקנן במקום. הסיסים הללו הם חלק מהפסל שבירושלים למרות שאינם מחוברים אליו. לכן, "עץ התקווה" הופך לאחד מהפסלים הגדולים בעולם, המשמעותיים ביותר לתקווה ולאחווה בין כל הדתות האברהמיות.

شجرة الأمل / النحت: مارك كورت . تصوير : باروخ غيان

طلب من مارك كورات تصميم تمثال ليدمج في حديقة موراستان التابعة لرتبة ست جون في مشفى العيون في القدس. الهدف من التمثال

هو عمل ابداعي يسرد تاريخ القدس وحركة الانسان وتعبر عن أمل لكل المنطقة . شجرة زيتون معمرة على الرغم ان جميع اجزائها ليست على قيد الحياة ،تستمر الشجرة بالنمو مع الاوراق وحبات زيتون حية .

اعتبر مارك شجرة الزيتون كعلامة تمثل المدينة ، وعندما رأى تعشيش السمامة في حائط المبكى وتحليقها فوق المدينة اعتبرها رمزا لحركة الانسان . السمامة هي طيور تعبر عن الحركة والأمل، رمز مثالي، قام بدمج الأثنين ."شجرة الأمل" انتجت على يد مارك ، مسيحي ،في مسبك بنتانيا . بينما اشترك في بنائه اشخاص من جميع الديانات الابراهيمية . اقامة الحديقة مولت من قبل متبرعين يهود ،فلسطينيين ونصارى.

هناك 150 عنصر لطائر السمامة بين اغصان الشجرة ، الكثير منهم يدعم كل سمامة ب 5000 دولار تعطى لمشفى العيون ، ولكن ما لا يقل أهمية هو أن الآن عدد السمامات المهاجرة من الشجرة يرتفع في قلب البلدة القديمة من القدس ، وبطبيعة الحال يطيرون في انحاء العالم وينشرون الأمل، وفي مجموعات من ثلاثة كما أعلام الصلاة من الديانات الإبراهيمية الثلاثة تحلق معا. كجزء لا يتجزأ من التمثال، تم تركيب خلايا التعشيش لطائر السمامة أعلى مبنى المستشفى بحيث ينضم للسمامة البرونزية المنحوته في المستقبل سمامات مهاجرة حقيقية التي ستقرر التعشيش في المكان. هذه السمامات هي جزء من تمثال في القدس على الرغم من أنهم لا يهتمون بأمره . لذلك، فإن "شجرة الأمل" تصبح واحدة من أعظم التماثيل في العالم، والأكثر أهمية للأمل والأخوة بين جميع الديانات الإبراهيمية.

Tree of Hope / Sculptor: Mark Coreth | Photo: Baruch Gian

Mark Coreth was asked to produce a sculpture to go in the Garden at Muristan belonging to the St John of Jerusalem Eye Hospital. The commission was to make a piece of sculpture that would tell the whole history of Jerusalem, the movement of people and to give a message of HOPE for the region. A tired old olive tree is full of dead wood but always has growth, leaves and fruit, life... Mark therefore saw the olive as his symbol of the City. BUT on seeing the swifts nesting in the Western Wall of the Temple and flying excitedly over the City... there he saw the symbol of the dynamic movement of people. The swift is a bird of dynamics and HOPE, an ideal image, he combined the two. The 'Tree of Hope' was created by Mark, a Christian, it was cast by a foundry in Netanya but worked upon by members of all the Abrahamic faiths. Aspects of the garden were also funded by Jewish, Palestinian and Christian philanthropists and donors.

There are 150 swifts in the canopy of the tree, many now sponsored raising $5000 a swift to go to fund the Eye Clinic. BUT importantly there are now an increasing number of swifts migrating from the tree in the very heart of the Old City of Jerusalem... quite literally winging their way around the world spreading the message of HOPE and most in groups of three as prayer flags for the Abrahamic Faiths to fly together. We also have the nesting boxes above the clinic as an intricate part of the sculpture, so the bronze swifts will be joined in their migration by the real bird... All these swifts ARE a part of the sculpture in Jerusalem even though they are detached. The TREE of HOPE is therefore becoming the largest and hopefully one of the most significant sculptural messages in the world... Hope for unity amongst the Abrahamic Faiths.

עץ התקווה בבית החולים סנט ג'ון לחולי עיניים במוריסטן בעיר העתיקה בירושלים, משמאל: צריח כנסיית הגואל הלותרנית (צילום: ברוך גיאן)

סיס נכנס לקנן בין אבני הכותל המערבי
(צילום: פלאש 90)

ראש עיריית ירושלים ניר ברקת בטקס קבלת פני הסיסים בכותל המערבי

ולסיום האפילוג, שהוא גם הפרולוג, בחרנו להביא בפניכם סיפור יוצא דופן הקשור למצב הפוליטי המסובך כל כך במזרח התיכון, שאחריתו עם תקווה, שהציפורים ש"אינן יודעות גבולות" תבאנה במשק כנפיהן עתיד טוב יותר של תקווה ושלום. במרץ 2018 קיימנו יחד עם 90 אורחים מרחבי העולם, מעשרים מדינות, את כנס הסיסים הבינלאומי החמישי בישראל. במסגרת הכנס הושק פסל יוצא דופן שהוצב ברובע הנוצרי, במוריסטן, באתרו של בית החולים סנט ג'ון לחולי עיניים. את הפסל הכין הפסל הבריטי מארק קורט (Mark Coreth). הפסל המשלב גזע עץ זית עתיק בגובה 9 מטרים, ובמקום עלים פוסלו מברונזה 150 סיסים בגודל טבעי, כשמעליהם הותקנו על ידי אמנון האן, מנהל "אגודת ידידי הסיסים" תיבות קינון לסיסים כדי למשכם לקנן בעיר העתיקה בירושלים, כמו שהם מקננים בכנסיית המולד בבית לחם, בכותל המערבי בירושלים ובמסגדים בעמאן. הפסל נקרא "עץ התקווה" ומסמל עבורנו קשר נוסף בין הציפורים, הנוצרים, המוסלמים והיהודים בעיר ירושלים, שהאב שמיץ כה אהב, כיבד והעריך.

את טקסט הסיום לספר בחרנו לכתוב בשלוש השפות יחדיו: עברית, ערבית ואנגלית, בתקווה לשיתוף פעולה בין עמי האזור והעולם כולו.

בסקר שנערך על ידי אולריך טיגס מגרמניה בשנת 2002, מופו 88 זוגות סיסים בכותל המערבי, ולהערכתנו זו אחת ממושבות הקינון העתיקות בעולם של הסיסים השבים מדי שנה לקנן באתר. פרופ' אוריאל ספריאל מהאוניברסיטה העברית בנה 20 תיבות קינון על גג המחלקה לזואולוגיה, עת שכנה בסמוך לבית העירייה ברחוב יפו, ומתצפיתו עלה שהסיסים שבים לתיבות הקינון מדי שנה בדיוק מדהים, ב-28 לפברואר בממוצע!

החוקר הגרמני Lothar Schiffler פיתח טכניקה חדשנית לתיעוד ומחקר של מעופם של הסיסים, על ידי Reverse long time exposure. הצלליות של הסיסים נחשפות באלפיהן ב-HD או 4K וידאו, ובשילוב של אלגוריתם שפיתח, ניתן לעקוב אחר נתיב מעופם.

Schiffler השתתף בכנס הסיסים ב-2018 ותיעד מעופם מעל הכותל המערבי, מעל הכנסיות בבית לחם, ומעל לחומת ההפרדה בבית לחם.

גם התנשמות, אליהן התייחס האב שמיץ במאמריו הן במדירה והן בארץ ישראל, הפכו בשני העשורים האחרונים

14 במרץ 2018: צילום בחשיפה של 48 שניות של תעופת סיסי החומות בחזית הכותל המערבי, בו מקננים 89 זוגות (צילום: Lothar Schiffler)

התמונה ממחישה את מסלול טיסתם המדוייק של הסיסים. בחשיפה ארוכה ולאור היום, אלפי צילומים באיכות גבוהה חוברו באמצעות אלגוריתם מתמטי לתמונה אחת. מאחר ותהליך זה מוסיף רק צילומים כהים, שיפלר מכנה אותו "איסקיוגרפיה", מהמילה היוונית "איסקיוס" שמשמעותה צל (צילום: Lothar Schiffler)

16 מרץ 2018: מעוף הסיסים מעל חומת ההפרדה בבית לחם, שתיעד הגרמני Lothar Schiffler, במסר של הנאמר בפרק זה – "סיסים ללא גבולות", ובתקווה שהחומות תוסרנה, עת ישוב השלום לשכון במזרח התיכון (צילום: Lothar Schiffler)

תיבת קינון לתנשמות, שהוסבה מארגז תחמושת ומהווה גירסה מודרנית לנבואתו של הנביא ישעיה: "וְכִתְּתוּ חַרְבוֹתָם לְאִתִּים, וַחֲנִיתוֹתֵיהֶם לְמַזְמֵרוֹת" (ישעיה ב, ד) (צילום: אמיר עזר)

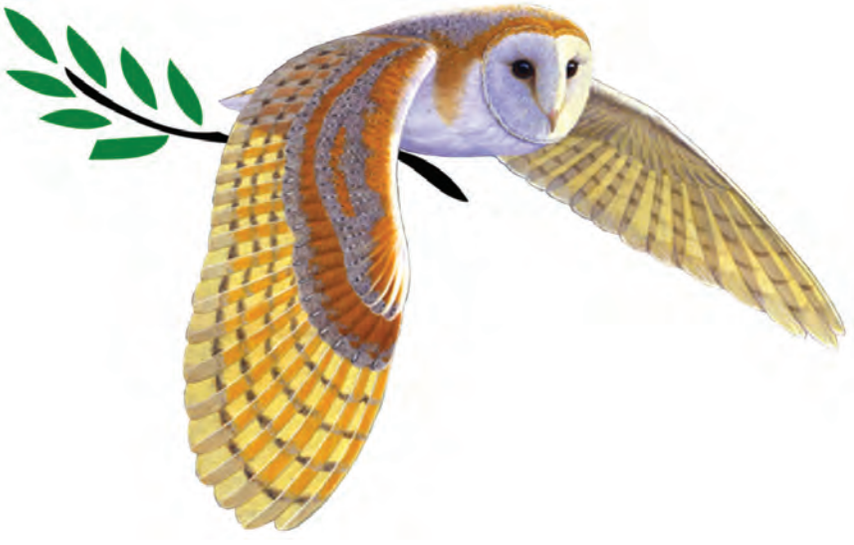

תנשמת מביאה נברן לגוזליה בתיבת הקינון. זוג תנשמות מחסל בין 2000–6000 מכרסמים בשנה (צילום: אמיר עזר)

חקלאי ירדני והחקלאי הישראלי שאולי אביאל, פועלים במשותף לשימוש בתנשמות כמדבירות ביולוגיות בחקלאות (צילום: חגי אהרון)

לציפור המהווה כלי להדברה ביולוגית של מכרסמים, וצמצום משמעותי בשימוש בחומרי הדברה בעקבות זאת בשנת 2018. המיזם פועל בהצלחה רבה בשיתוף ישראלי-ירדני-פלסטיני, וכ-4500 תיבות קינון מוצבות בשטחים החקלאיים. כך מקודם מיזם סביבתי חשוב, שהביא לשיתוף פעולה פורה עם החקלאים, שוחרי הטבע ומדענים מישראל, מירדן ומהרשות הפלסטינית. גם קרן הנס זיידל הגרמנית ואוניברסיטת לוזאן בשוויץ, בהובלת פרופ' אלכסנדר רולין, לוקחות חלק משמעותי בפעילות זו, המקדמת את שיתוף הפעולה האזורי באופן שהיה גורם נחת רבה לאב שמיץ לפני למעלה ממאה שנים.

התנשמת החליפה את היונה במזרח התיכון כסמל לשלום...

ילדה פלשתינאית וילדה ישראלית צופות יחד בעגורים בעמק החולה - יש תקווה להרחבת שיתופי פעולה חינוכיים (צילום: אפי שריר)

עגורים בתעופה מעל עמק החולה (ציור: וולפגנג וובר, גרמניה)

שער רביעי

ביבליוגרפיה

ציד של כוח אפור (מתוך: Rudolph, *Voyage in Orient*)

א. הגרמנים-קתולים בארץ הקודש / חיים גורן

ח' גורן, '"אגודת הקבר הקדוש' הגרמנית-קתולית ופועלה בארץ-ישראל", י' כץ, י' בן-אריה וי' קניאל (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, ירושלים תשל"א, עמ' 54-72

ח' גורן, "הגרמנים הקתולים: חלוצי ההתיישבות האירופית לחופי הכנרת", י' בן-אריה, י' בן ארצי וח' גורן (עורכים), מחקרים בגאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 45-58

ח' גורן, 'קתולים אמתיים וגרמנים טובים': הגרמנים הקתולים וארץ ישראל, 1838-1910 (המרכז להיסטוריה גרמנית ע"ש ר' קבנר, האוניברסיטה העברית בירושלים), ירושלים 2005

נ' טלמן, "השפעת הגורם הגרמני (למעט טמפלרים) על ההתפתחות היישובית של ארץ-ישראל במאה הי"ט ועד למלה"ע ה-1", עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח

'Das katholische Deutschland und der Orient', *Die katholischen Missionen*, 32 (1903/4), pp. 30-34, 76-82, 196-199, 217-223, 246-248

V. Cramer, *Ein Jahrhundert deutscher katholischer Palästinamission 1855-1955*, Köln 1956

E. Gatz, 'Katholische Auslandsarbeit und deutsche Weltpolitik unter Wilhelm II., Zur Stiftung der Dormition in Jerusalem (1898)', *Romische Quartalschrift, 73/1-2* (1978), pp. 23-46

H. Goren, ''Echt katholisch und gut deutsch'': *Die deutschen Katholiken und Palästina 1838-1910*, Göttingen: Wallstein, 2009

E. Kohler, 'Mehr als ein Anhängsel: Das Grundstück ''Dormition'' und die katholische Dimension des 31. Oktober 1898', K.-H. Ronecker, J. Nieper & T. Neubert-Preine (eds), Dem Erlöser der Welt zur Ehre: *Festschrift zum hundertjährigen Jubiläum der Einweihung der evangelischen Erlöserkirche in Jerusalem*, Leipzig 1998, pp. 136-153

E. von Mirbach (ed.), *Die deutsche Festtage im April 1910 in Jerusalem: Die Einweihung des Kaiserin-Auguste-Viktoria-Hospizes mit der Himmelfahrtskirche auf dem Ölberge und der Kirche Maria Heimgang auf dem Zion*, Potsdam 1911

A.-R. Sinno, *Deutsche Interessen in Syrien und Palästina 1841-1898: Aktivitäten religiöser Institutionen, wirtschaftliche und politische Einflüsse*, Berlin 1982

E. Schmitz, *Das katholische Deutschtum in Palästina*, Freiburg i. Breisgau 1913

J. Ben-Arieh & H. Goren, 'Catholic Austria and Jerusalem in the Nineteenth Century, The Beginnings', M. Wrba (ed.), *Austrian Presence in the Holy Land in the 19th and early 20th Century. Proceedings of the Symposium in the Austrian Hospice in Jerusalem on March 1-2*, 1995, Tel Aviv 1996, pp. 7-24

ב. תולדות האב ארנסט שמיץ / חיים גורן

'P. Ernst Schmitz, C. M. : Nachfolger des verstorbenen P. Schmidt in Jerusalem', *HL, 52* (1908), pp. 107-109

A. Dunkel, 'P. Ernst Schmitz, C. M., *'HL, 67* (1923), pp. 7-9

'P. Ernst Schmitz, C. M., '*HL, 67* (1923), pp. 54-55

E. Schmitz, *Aus meinem Leben*, ed. E. W. Nusselein, Aachen 1986 (from St. Vincenz, 1932-1934)

V. Cramer, *Ein Jahrhundert deutscher katholischer Palästinamission 1855-1955*, Köln 1956

F.A. da Silva & C.A. de Meneses, *Elucidário Madeirense*, 3, Funchal 1946 (2nd ed.), pp. 295-296, 307-308

ג. עולם החי של ארץ ישראל במאה ה-19 וה-20: מטריסטרם ועד מנדלסון / עוזי פז

אביצור, ש' (1976), אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומיתקני ייצור בארץ ישראל, ירושלים

אהרוני, י' (1943; 1946), זכרונות זואולוג עברי, א-ב, תל אביב

איילון, י' (1962), "תנינים בעברו של נחל התנינים", טבע וארץ, ד (ד), עמ' 194–95

איילון, י' (1979), תנינים ונחל התנינים, ערך מ' לבנה, ירושלים

איילון, י' (1993), "צוענים טורפים תנינים", טבע וארץ, 259, עמ' 24–25

אילן, צ' (1987), "היכן בריכת תמסח ומיהו נחל התנינים", טבע וארץ, כט (ג), עמ' 5–7

אילני, ג' (1979), סקר טורפים, רשות שמורות הטבע

אילני, ג' (1991), "ואולי לא היו נמרים מעולם", מסע אחר, 19, עמ' 45–51; 20, עמ' 54–57

איש שלום, מ' (1965), מסעי נוצרים לארץ-ישראל: עדויות ורשומות לתולדות הישוב היהודי, תל אביב

באלדנספרגר, פ"ג (1982), המזרח הבלתי משתנה, ההדיר ר' זאבי, תרגם ד' קרסיק, תל אביב

בודנהיימר, פ"ש (1949; 1956), החי בארצות המקרא, א–ב, ירושלים

בודנהיימר, פ"ש (1953), החי בארץ ישראל, תל אביב

בודנהיימר, פ"ש (1975), הנרי בייקר טריסטרם: אבי הזואולוגיה של ארץ ישראל, תרגם ח' בן-עמרם, תל אביב

בן אריה, י' (1970), ארץ ישראל במאה הי"ט: גילויה מחדש, ירושלים

בקי, ר' (1993), "אוכלוסיית הארץ עד 1948", האנציקלופדיה העברית, ו, עמ' 331–357, רמת גן

גביש, ל' (1996), "ארץ הסנאים", ארץ וטבע, י (6), עמ' 47–51

דור, מ' (1997), החי בימי המקרא, המשנה והתלמוד, תל אביב

טריסטרם, ה"ב (1975), מסע בארץ ישראל לחקר חיי הארץ וטבעה; יומן 1863–1864, תרגם ח' בן-עמרם, ירושלים

יערי, א' (1971), אגרות ארץ ישראל: שכתבו היהודים היושבים בארץ לאחיהם שבגולה מימי גלות בבל ועד שיבת ציון שבימינו, רמת גן

לינטש, ו"פ (1984), מסע חקר אל הירדן וים המלח, ההדיר ר' זאבי, תרגם ש' גונן, תל אביב

לשם, י' (1978), "אוסף זואולוגי נתגלה בירושלים", טבע וארץ, כ (3), עמ' 100–105

לשם, י' (1982), "דורסי הלילה בפלסטינה: האב ארנסט שמיץ", העזנייה, 5, עמ' 15–19

מנדלסון, ה' ויום טוב, י' (1993), "יונקים", אלון, ע' (עורך), החי והצומח של ארץ ישראל, ז, תל אביב

מקגריגור, ג' (1982), רוב רוי על הירדן, הנילוס, ים סוף, ים כנרת ועוד: מסע שוטית בארץ ישראל, מצרים ונהרות דמשק, ההדיר ר' זאבי, תרגם ע' ארבל, תל אביב

פז, ע' (1980א), "100 שנות נסיגה ותמורות בחי ובצומח", בן אריה, י', ליסק, מ' ונדבה, י' (עורכים), התקופות הגדולות של ארץ ישראל, ה, עמ' 205–214, תל אביב

פז, ע' (1980ב), "עולם החי של ארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מנית", טבע וארץ, כב (4), עמ' 146–150

פז, ע' (1981), ארץ הצבי והיעל, א, רמת גן

פז, ע' (1983), "חי בר בכרמל", טבע וארץ, כה (3), עמ' 19–21

פז, ע' (1986), "עופות", אלון, ע' (עורך), החי והצומח של ארץ ישראל, ו, תל אביב

פז, ע' (1992), "היה היו דובים", טבע וארץ, 250, עמ' 21–25

פז, ע' (2000א), העופות בישראל, תקליטור

פז, ע' (2000ב), "תמורות בנופי הארץ במאה העשרים", ברקאי, ג' ושילר, א' (עורכים), נופי ארץ ישראל – ספר עזריה אלון: מבחר מאמרים על טבע, נוף וידיעת הארץ מוגשים לעזריה אלון בהגיעו לגבורות, ירושלים, עמ' 59–73

פז, ע' וזחאלקה, מ' (1997), "היה היה יער", טבע הדברים, 20, עמ' 86–107

פליקס, י' (1954), החי של התנ"ך: ספר הזואולוגיה המקראית, תל אביב

קינגסלי, ש' (1997), "המפלצת מנהר זרקא", ארץ וטבע, יא (3), עמ' 60-63

רוג'רס, מ"א (1984), חיי יום-יום בארץ ישראל: מסעות בארץ הקודש, ההדיר ר' זאבי, תרגמה ש' הרן, תל אביב

שי, ע' (2000), "עולם החי של ארץ ישראל בימי הביניים", אריאל, 143-144: ארץ של ימים רחוקים, עמ' 63-68

שילר, א' (1981), בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש, קרדום 13-14

שוואַרץ, י' (1900), תבואות הארץ, מהדורת לונץ, ירושלים

שלוטר, פ' (1987), "הקטופה בישראל", העזנייה, 13, עמ' 5-16

שלוטר, פ' (1989). "קטופה יוק!", טבע וארץ, לא (7), עמ' 56-58

שלמון, ב' (1999), דו"ח לטבע נולד: על מצב חיות הבר בישראל, ערכה א' נבו, תל אביב

תמנה, י' (2000), נמרי מדבר-יהודה, ערך ב' שלמון, תל אביב

Aharoni, J. (1926), *'Über das Vorkommen und Aussterben palästinisher Tierarten'*, pp. 247-262

Aharoni, J. (1930), *'Die Saugetiere Palästina'*, Z. Saugetierk 5, pp. 327-343

Aharoni, I. (1936), *On some Animals Mentioned in the Bible*, Bruges

Breydenbach, B. von. (1911), *Bernard von Breydenbach and his Journey to the Holy Land 1483-1484,* London

Burckhardt, J. L. (1822), *Travels in Syria and the Holy Land*, London

Conder, C. R. (1878), *Tent Work in Palestine*, I-II, London

Danford, C. G. & Alston, R. E. (1877), 'On the Mammals of Asia Minor', *Proceedings Zool. Soc.*, p. 277

Doughty, C. M. (1888), *Travels in Arabia Deserta*, New York

Gavish, L. (1996), 'Protection of the Golden Squirrel in Israel by Reintroduction', *Proceedings of Ecological Conferece*

Haltrorth, T. & Diller, H. (1977), *Mammals of Africa*, London

Hardy, E. (ed.) (1946), 'Report on Mammals, Wadi Araba expedition', *Jerusalem Naturalist Club. Bulletin, 17*, pp. 3-10

Harisson, D. L. (1964; 1968; 1972), *The Mammals of Arabia*, I-III, London

Harrison, D. L. & Bates, P. J. J. (1991), *The Mammals of Arabia*, Sevenoaks

Hasselquist, F. (1766), *Voyages and Travels in the Levant* (ed. Ch. Linnaeus), London

Horwitz, L. K. (1998), 'Animal Exploitation during the Early Islamic Period in the Negev The Fauna from Elat-Elot', *Atiqot , XXXVI*, pp. 27-38

Horwitz, L. K. (1999), 'The Animals Remains from Giv'at Yasaf: The Persian-Hellenistic and Mamluk Periods', *Atiqot, XXXVII*, pp. 31-44

Horwitz, L. K., Tchernov E. & S. Weksler-Bdolah. (1999), 'The past biogeography of the Arabian Oryx in Southern Levant in the light of new archeological data', *Mammalia, 63 (4),* pp. 465-474

Jarvis, C. S. (1938), *Yesterday and Today in Sinai*, London

Lawrence, T. L. (1926), *Seven Pillars of Wisdom*, New.York

Lawrence, T. L. (1927), *Revolt in the Desert*, London

Mountfort, G. (1965), *Portrait of a Desert*, London

Nelson, B. (1973), *Azraq - Desert Oasis*, London

Qumsiyeh, M. B. (1996) *Mammals of the Holy Land*, Texas

Porter, J. L. (1870), *Five Years in Damascus*, London

Schumacher, G. (1886), *The Joulan*, London

Seetzen, U. J. (1854-59), *Reisen durch Syrien, Palästina etc*., I-IV, Berlin

Shepherd, A. (1965), *The Flight of the Unicorn*, New York

Shirihai, H. (1996), *The Birds of Israel*, London

Talbot, L. M. (1960), 'A Look at threatened Species', *Oryx, 4&5*, pp. 153-293

Thompson, E. (1929), *Crusaders Coast*, London

Thomson, W. M (1870), *The Land and the Book*, London

Tristram, H. B. (1865), On the Ornithology of Palestine, Part II, *The Ibis (New Series) No. III*, pp. 241-263

Tristram, H. B. (1866), 'Report on the Mammals of Palestine', *Proc. Zool. Soc. Lond*., pp. 84-93

Tristram, H. B. (1873), *The Natural History of the Bible*, London

Tristram, H. B. (1874), *The Land of Moab*, London

Tristram, H. B. (1884), *The Fauna and Flora of Palestine*, London

Tristram, H. B. (1892), 'The Natural History of Palestine', *The City and the Land*, London, pp. 62-96

Vaurie, C. (1965), *The Birds of the Palearctic Fauna* (Non Passeriformes), London

אחרית דבר

לשם, י. 1990. ''חסידה 'ממושדרת' משנת 1846'', העזנייה, 17: 55, החברה להגנת הטבע

Budapest: A Magyar Ornithologiai Központ Kiadványa,1894-1913, p. 257
http://www.biodiversitylibrary.org/item/34755#page/377/mode/1up

ד. ביבליוגרפיה של פרסומי שמיץ ופרסומים עליו

ד.1. מאמרי שמיץ על פי כתבי העת בהם פורסמו:

***Almanach de Lembrancas Madeirense* (ed. J.M. da Rosa e Silva):**

'O albinismo nas aves da Madeira', *Almanach de Lembrancas Madeirense para o anno de 1908, 1* (1907), pp. 95-96

'O melanismo nas aves da Madeira', (1909)

'Aves da Madeira e aves da Palestina', (1910)

***Annaes de Sciencas Naturaes, Revista de Historia Natural, Agricultura, Piscicultura e Pesca*, Maritimas publicada por Augusto Nobre:**

'Arachnidios da Madeira', 2 (1895), pp. 197-199

'As formigas da Madeira', 3 (1896), pp. 55-58

'As Aves da Madeira', 3 (1896), pp. 163-168

'As formigas da Madeira', 4 (1897), p. 77

'Os Coleópteros da Madeira', 4 (1897), pp. 147-155, 5 (1898), pp. 57-64, 153-159

'As Aves da Madeira', 7 (1901), pp. 123-135

Cosmos:

'Les coraux (anthozoaires) de Madére', (1898)

'Les oiseaux de Madére', (1899)

Das heilige Land (HL)

הארץ הקדושה

'Merkwürdige Tiere im Heiligen Lande', 54 (1910), pp. 18-21
בעלי חיים מוזרים בארץ הקודש

'Etwas über die Ameisen Palästinas', 55 (1911), pp. 237-240
משהו אודות הנמלים של ארץ ישראל

'Kampf mit einem Leoparden', 56 (1912), pp. 23-27
קרב עם נמר

'Eine Bärenjagd in Palästina', 56 (1912), pp. 174-176
ציד דובים בארץ ישראל

'Die Hyänen des Heiligen Landes', 57 (1913), pp. 95-100
הצבועים של ארץ הקודש

'Der Luchs Palästinas', 57 (1913), pp. 210-213
חתולי הבר של ארץ ישראל

'Die Tag-Raubvögel Palästinas', 57 (1913), pp. 224-230
דורסי-היום של ארץ ישראל

'Vogelwelt des Sees Genesareth', 58 (1914), pp. 109-113
עולם הציפורים של הכנרת

'Die Nachtraubvögel Palästinas', 58 (1914), pp. 216-224, and Abb. in 59 (1915), p. 62
דורסי-הלילה של ארץ ישראל

'Die Geflügelzucht am See Genezareth', 59 (1915), pp. 34-39
גידול עופות ליד הכנרת

'Zur Heuschreckenplage in Palästina', 59 (1915), pp. 192-199
מכת הארבה בארץ ישראל

'Der Johannisbrotbaum im Heiligen Lande', 60 (1916), pp. 171-173
עץ החרוב בארץ הקודש

'Fruchtbarkeit des Heiligen Landes', 60 (1916), pp. 188-189 [in 'Nachrichten aus dem Hl. Lande']
פוריות ארץ הקודש

'Wildschweinjagd am See Tiberias', 60 (1916), pp. 233-236
ציד חזירי בר ליד ימת טבריה

'Büffelzucht am See Genesareth', 61 (1917), pp. 54-56
גידול ג'מוסים בכנרת

'Pelikane auf dem See Genesareth', 62 (1918), pp. 127-128
שקנאים על ים הכנרת

'Vom See Genesareth', 63 (1919), pp. 6-8
מהכנרת

'Die Tierwelt beim See Genesareth', 62 (1918), pp. 166-169, 63 (1919), pp. 9-11
עולם החי ליד הכנרת

'Ein merkwürdiger Winter am See Genesareth', 64 (1920), pp. 81-82
חורף מוזר בכנרת

'Eine Hyäne in Kapharnaum', 64 (1920), pp. 120-122
צבוע בכפר נחום

'Bananenpflanzung in Tabgha', 65 (1921), pp. 23-25
גידול בננות בטבחה

'Krokodile in Palästina', 65 (1921), pp. 117-119
תנינים בארץ ישראל

'Was man sich von Schlangen und Schlangenbissen erzählt', 66 (1922), pp. 119-122
מה שמספרים על נחשים והכשות

Ornithologisches Jahrbuch: Organ für das palaerktische Faunengebiet
השנתון האורניתולוגי: כתב עת לאזור הפאונה הפלארקטי

'Tagebuchnotizen von Madeira', 4 (1893), pp. 30-32
רשימות יומן ממדירה

'Die Puffinenjagd auf dem Selvagens-Inseln im Jahre 1892', 4 (1893), pp. 141-147
ציד תוכי-הים באיי סלבגנס בשנת 1892

'Die Puffinen-Jagd auf der Selvagens. Nachtrag', 5 (1894), pp. 19-20
ציד תוכי-הים באיי סלבגנס. תוספת.

'Ueber die gabelschwämnzige Sturmschwathe (Thalassidroma leachi Temm.) auf Madeira', 5 (1894), pp. 205-206
על מפוצלי הזנב של מדירה

'Tagebuch-Notizen aus Madeira. Januar bis December 1895', 7 (1896), pp. 197-201
רשימות יומן ממדירה. ינואר עד דצמבר 1895

'Tagebuch-Notizen aus Madeira (1896)', 8 (1897), pp. 244-248
רשימות יומן ממדירה, 1896, 1897

'Die Vögel Madeiras', 10 (1899), pp. 1-34, 41-66
ציפורי מדירה

'Letzte Tagebuch-Notizen aus Madeira', 10 (1899), pp. 58-63
רשימות יומן אחרונות ממדירה

'Zur Ornis von Madeira', 10 (1899), pp. 186-187
לעולם העופות של מדירה

'Zur Ornis der Insel Madeira', 11 (1900), pp. 218-221
לעולם העופות של האי מדירה

& A. De Noronha, 'Aus dem Vogelleben der Insel Porto Santo', 13 (1902), pp. 130-135
(עם א. דה נורונהא), מחיי הציפורים של האי פורטו סנטו (מדירה)

& A. De Noronha, 'Aus dem Vogelleben der Insel Porto Santo (Madeira). II. (1901)', 14 (1903), pp. 119-137
(עם א. דה נורונהא), מחיי הציפורים של האי פורטו סנטו (מדירה)

& A. De Noronha, 'Aus dem Vogelleben der Insel Porto Santo (Madeira). (III. 1902)', 14 (1903), pp. 193-205
(עם א. דה נורונהא), מחיי הציפורים של האי פורטו סנטו (מדירה)

& A. De Noronha, 'Aus dem Vogelleben der Insel Porto Santo (Madeira). (IV. 1903)', 15 (1904), pp. 124-145
(עם א. דה נורונהא), מחיי הציפורים של האי פורטו סנטו (מדירה)

'Tagebuch-Notizen aus Madeira', 14 (1903), pp. 206-211
רשימות יומן ממדירה

'Die Vögel Madeira's', 10 (1904), pp. 1-34, 41-66
ציפורי מדירה

'Ein Besuch der Brutstätte der Madeira-Seetaube. (Bulweria bulweri Jard.)', 16 (1905), pp. 66-70
ביקור באתר הדגירה של יונת-הים של מדירה

'Tagebuch-Notizen aus Madeira', 16 (1905), pp. 219-226
רשימות יומן ממדירה

'*Oestrelata feae* (Salv.) Brutvogel Madeira's', 17 (1906), p. 25
הציפורים הדוגרות במדירה

'Besuch einer Brutstätte des Teufelssturmvogels, Oestrelata feae (Salv.)', 17 (1906), pp. 199-204
ביקור באתר דגירה של יסעור סערות השטן

'Tagebuch-Notizen aus Madeira', 19 (1908), pp. 36-48
רשימות יומן ממדירה

'Letzte Tagebuch-Notizen aus Madeira', 20 (1909), pp. 58-63
רשימות יומן אחרונות ממדירה

'Tagebuchnotizen aus Jerusalem', 21 (1910), pp. 40-45
רשימות יומן ממדירה

'Tagebuchnotizen aus Jerusalem', 21 (1910), pp. 182-185
רשימות יומן ממדירה

'Tagebuch-Notizen aus Jerusalem', 22 (1911), pp. 204-212
רשימות יומן מירושלים

'Tagebuchnotizen aus Jerusalem, 1911', 24 (1913), pp. 85-91
רשימות יומן מירושלים

'Vogelwelt am See Genesareth in den Wintermonaten Oktober 1913 bis April 1914', 25 (1914), pp. 96-110
עולם הציפורים בכנרת בחודשי החורף אוקטובר 1913 עד אפריל 1914

'Am heiligen See', 62 (1918), pp. 162-164
בים הקדוש

Ornithologische Monatsberichte
דיווחים אורניתולוגיים חודשיים

'Tagebuchnotizen aus Madeira', 1 (1893)
רשימות יומן ממדירה

'Tagebuchnotizen aus Madeira', 2 (1894), pp. 35-39
רשימות יומן ממדירה

'Neues über die Madeirataube (Columba trocaz Hein.)', 2 (1894), pp. 190-191
חדשות על יונת-מדירה
(*Oestrelata molis*…', 2 (1894 …'
(*Sturnus vulgaris* (Madeira)…', 3 (1895 …'
(*Columba oenas* L. (Madeira)…', 3 (1895…'
(aves, Madeira)…', 3 (1895) …'

'Notizen von Madeira', 3 (1895), pp. 189-190
רשימות ממדירה

'Notizen aus Madeira', 4 (1896), pp. 78-79
רשימות ממדירה

'… *Anser anser*…', 4 (1896)

'Die Vögel Madeira's', 4 (1896) No. 9, pp. 137-139
ציפורי מדירה

'Die Vögel Madeira's', 5 (1897), pp. 121-122
ציפורי מדירה

'Beobachtungen aus Madeira', 7 (1899), pp. 77-78
תצפיות ממדירה

'Besuch einer Brutstatte des einfarbigen Seglers (*Apus unicolor Jard.*)', 13 (1905)
ביקור באתר דגירה של דואה חד-גוני

'Aufzeichnungen aus Funchal', 14 (1906), p. 175
רישומים מפונשל

'3 neue Vögel für Madeira', 15 (1907), pp. 45-46
3 ציפורים חדשות למדירה

'Die Vögel der Madeira-Inselgruppe', 16 (1908)
הציפורים של קבוצת איי מדירה

'Albinismus und Melanismus in der Vogelwelt Madeiras', 17 (1909), pp. 49-50
לבקנות ומלניזם בעולם הציפורים של מדירה
'… *Loxia pytiopsittacus* (Madeira)', 17 (1909)

Reports in the section 'Scriftenschau':
דיווחים במדור "הצגת כתבים"
2 (1894), p. 96 ; 6 (1898), p. 84; 7 (1899), p. 117; 8 (1900), p. 29; 16 (1908), p. 149, 14 (1906), pp. 102, 177; 15 (1907), pp. 68, 89, 156; 17 (1909), pp. 75, 127; 18 (1910), pp. 103, 200; 19 (1911), p. 104

Reports in the section 'Notizen':
דיווחים במדור "רשימות"
3 (1895), pp. 45, 98, 115; 4 (1896), p. 114

Other reports:
דיווחים אחרים
17 (1909), p. 182 (under 'Zum Kreuzschabelzug und andere Aufzeichnungen')
(למסעות צלוב המקור ורישומים אחרים)

Proceedings of the Fourth International Ornithological Congress (1905)
דברי הכנס האורניתולוגי הבינלאומי הרביעי (1905)

'On the Birds of Madeira', 1907, pp. 449-453
על ציפורי מדירה

Zeitschrift für Oologie: Organ für Wissenschaft und Liebaberei
כתב עת לאואולוגיה

'Sturmvögeleier', 11 (1901), pp. 92-93
ביצי יסעורים

'Die Eier der Madeira-Sturmschwalbe (*Oceanodroma castro Hare.*)', 12 (1902)
ביצי סנונית הסערות של מדירה

'Über *Anthus berheloti*, Bolle-Eier', 13 (1903), pp. 49-50

'Mitteilung über *Columba trocaz*', 13 (1903) מידע על יונת ארוכת אצבעות

'Ueber ein Ei der Madeirataube', 13 (1903), 107
על ביצה של יונת מדירה

'Larus cachinnans – Eier in Madeira', 14 (1904-05), pp. 1-2
ביצים במדירה

'Ueber Nester und Eier der Brillengrasmücke Madeiras (Sylvia conspicillata bella Tsch.)', 14 (1904-05), pp. 113-116
על קינים וביצים של סבכי הערבות של מדירה

Zeitschrift für Oologie. Unter besonderer Berücksichtigung der Nidologie und aller Brutgeschäft betreffenden biologischen Beobachtungen
כתב עת לחקר ביצי העופות. בדגש מיוחד על תצפיות ביולוגיות הנוגעות לקינון
'Oologische Tagebuchnotizen aus Palästina, 1911', 1 (1911), pp. 92-94
רשימות יומן אואולוגיות מפלשתינה

Zeitschrift für Oologie und Ornithologie
כתב עת לאואולוגיה ואורניתולוגיה

'Madeira-Brutvögel', 14 (1905-1906), pp. 1-3
הציפורים המקננות במדירה

'Oologische Tagebuchnotizen aus Madeira', 14 (1905-1906), pp. 65-69
רשימות יומן אואולוגיות ממדירה

'Abnorme Hühnereier', 16 (1906/1907), pp. 38-41
ביצי תרנגולות יוצאות דופן

'Ei im Ei', 17 (1907/1908), pp. 2-4
ביצה בביצה

'Mitteilung über *Chardarius dubius curonicus*', 17 (1907/1908), p. 44 (in :Mitteilungen)
ידיעות על...

'Oologische Tagebuchnotizen aus Madeira', 17 (1907/1908), pp. 54-58, 70-72
רשימות יומן אואולוגיות ממדירה

'Oologische Tagebuchnotizen aus Madeira', 18 (1908/1909), pp. 181-182, 188-189
רשימות יומן אואולוגיות ממדירה

'Oologische Tagebuchnotizen aus Palästina 1909', 19 (1909/10), pp. 97-99, 114-117, 129-132, 145-148, 161–163
רשימות יומן אואולוגיות מפלשתינה 1909

'Bruten der Madeirataube (*Columba trocaz Hein.*) in Gefangenschaft', 19 (1909/10), p. 20
דגירה של יונת מדירה בשבי

'Brutnotizen von See Genesareth Frühjahr 1914', 24 (1919), pp. 43-46
הערות דגירה מהכנרת אביב 1914

'Ueber Eier von *Chelidon daurica rufula* (Temm.)', 27 (1922), pp. 8-9

ד.2 נכתב בידי אחרים על שמיץ, על מחקריו ועל המוזיאון

Written by others about Schmitz, his studies and the museum

'Üeber einige Rassen des Steppenluchses Felis (Caracal) caracal (St. Müll.)', *Sitzungsberichten der Gesellschaft naturforschender Freunde*, Berlin, 1912/2a, pp. 55-67

על כמה גזעים של הקרקל

'Heiteres aus dem Leben eines Naturforschers im Heiligen Lande', *HL*, 62 (1918), pp. 178-181
חוויות משעשעות של חוקר טבע בארץ הקודש

E. Hartwig, 'Es giebt Weibecken von Sylvia heinekeni Jard.', *Ornithologische Monatsberichte, 5* (1897), pp. 73-74

E. Hartert, 'Some miscellaneous notes on Palaearctic Birds', *Novitates Zoologicae, 7* (1900), pp. 525-534
א' הרטרט, כמה הערות שונות על ציפורים פלארקטיות

V. Ritter Tschusi zu Schmidhoffen, 'Bemerkungen über einige Vögel Madeira's', *Ornithologisches Jahrbuch, 11* (1900), pp. 221-225
ו' האביר צ'וסי משמידהופן, הערות על כמה מציפורי מדירה

V. Ritter Tschusi zu Schmidhoffen, 'Zur Ornis Madeira's', *Ornithologisches Jahrbuch, 12* (1901), pp. 226-227
ו' האביר צ'וסי משמידהופן, לעולם הציפורים של מדירה

'Museum im St. Paulushospiz', *HL, 53* (1909), p. 115
מוזיאון באכסניית פאולוס הקדוש

H. Kummerloeve, 'Remarques sur les collections d'oiseaux', *Alauda, 38* (1969), pp. 164-167
ה' קומרלבה, הערות על אוספי ציפורים

H. Kumerloeve, 'Bedeutsame zoologische Sammlungen in Jerusalem', *HL, 102* (1970), pp. 14-17
ה' קומרלבה, אוספים זואולוגיים חשובים בירושלים

S. Stein, 'Die wiedergefundene Tiersammlung', *Israel Nachrichten*, 13.6.1978
ש' שטיין, אוסף החיות שנמצא מחדש

Y. Leshem, 'Zoological Treasure in Jerusalem', *Israel – Land and Nature, 4/2* (1978-79), pp. 56-61
י. לשם, אוצר זואולוגי בירושלים

N. Rubin, 'A secret treasure', *Jerusalem Post*, 14.4.1989
נ' רובין, אוצר סודי

י' לשם, 'דובים בחרמון', ש' אפלבאום ואחרים (עורכים), החרמון ומרגלותיו, תל אביב תשל"ח

י' לשם, 'חיות רעות בארץ הקודש', במחנה, לב/31, 12.4.1978, עמ' 12–13

י' לשם, 'אוצר זואולוגי – אוסף הפוחלצים של האב שמיץ נתגלה בירושלים', טבע וארץ, כ/3 (מרץ-אפריל 1978), עמ' 100–105

צ' אילן, 'אוצר החי במרתף הירושלמי', דבר, מוסף לראש השנה תשמ"א, עמ' 12

ר' שפירא, 'נותרו הפוחלצים', הארץ, 19.11.1996

י' לשם וח' גורן, 'איש הציפורים מירושלים', עת-מול, כ"ה/5 (תמוז תש"ס), עמ' 10–13

ד.3 מאמרים בנושאים אחרים, נכתבו בידי שמיץ

Das Heilige Land
הארץ הקדושה

'Wird Palästina wieder jüdisch werden?', 54 (1910), pp. 92-95
התשוב פלשתינה להיות יהודית

'Ein Besuch im russischen Pilgerhospiz in Jerusalem', 57 (1913), pp. 48-51
ביקור באכסניית עולי הרגל הרוסית בירושלים

'Das Postwesen in Palästina', 58 (1914), pp. 22-29
שירות הדואר בארץ ישראל

‘Ein Besuch in Tabgha am See Genesareth’, 58 (1914), pp. 29-33
ביקור בטבחה על הכנרת

‘Begräbnis einer armen Beduinin’, 59 (1915), pp. 167-170
הלווייתה של בדואית מסכנה

‘Ein türkischer Kommandant’, 60 (1916), pp. 46-48
מפקד טורקי

‘Kriegsstimmungsbildschen vom See Genesareth’, 60 (1916), pp. 48-49
תמונה קטנה של אווירה מלחמתית מהכנרת

‘Tabgha und seine biblischen Erinnerungen’, 60 (1916), pp. 164-171, 225-231
טבחה וזיכרונותיה המקראיים

‘Pfadfinder im Heiligen Lande’, 60 (1916), pp. 178-180
גששים בארץ הקודש

‘Auf dem Ruinen Bethsaidas’, 60 (1916), pp. 183-184
על חורבות בית צידה

‘Weidmannsheil am See Genesareth’, 60 (1916), pp. 231-232
ברכת ציידים בכנרת

‘Christliche Friedhöfe in Damaskus’, 61 (1917), pp. 53-54
בתי קברות נוצריים בדמשק

‘Die morgenländischen Leckermäuler’, 61 (1917), pp. 116-119
לקקני המזרח

‘Wenn alle so dächten!’, 61 (1917), pp. 119-120
לו כולם חשבו כך!

‘Das Haus Naamans, des Syrers’, 61 (1917), pp. 159-162
ביתו של נעמן הסורי

‘Ein Besuch der Stätte Pauli Bekehrung bei Damaskus’, 62 (1918), pp. 35-38
ביקור באתר המרת הדת של פאולוס ליד דמשק

‘Ein Beduinenüberfall’, 62 (1918), pp. 38-40
התקפה של בדואים

'Die deutsche Borromäerinnen in Syrien und Palästina’, 62 (1918), pp. 158-160
הבורומאיות הגרמניות בסוריה ובארץ ישראל

‘Vom Hungertod und Glaubensabfall errettet’, 62 (1918), pp. 160-162
ישועה ממוות ברעב ומהתפקרות

‘Am heiligen See’, 62 (1918), pp. 162-164
על הים הקדוש

‘Malula’, 62 (1918), pp. 174-176
מעלולה

‘Vom See Genesareth’, 63 (1919), pp. 6-8
מהכנרת

‘Tabgha im Kriege’, 64 (1920), pp. 117-120
טבחה במלחמה

'Beduinen-Moral', 65 (1921), pp. 8-10
מוסר של בדואים

'Das Fest des hl. Elias auf dem Berg Karmel (20. Juli)', 65 (1921), pp. 162-166
חגו של אליאס (אליהו) הקדוש על הר הכרמל

'War das nicht schön? (Eine Plauderei)', 65 (1921), pp. 183-186
היה יפה, לא כן? (שיחת רעים)

'Die neuesten Ausgrabungen in Bēsān', 66 (1922), pp. 108-110
החפירות החדשות ביותר בבית שאן

'Neuigkeiten aus Galiläa', 66 (1922), pp. 117-119
חדשות מהגליל

'Kurzer Bericht aus Galiläa', 67 (1923), pp. 16-18
דיווח קצר מהגליל

'Nachrichten aus dem heiligen Lande' [only those signed by Schmitz, usually ES or PES]:
חדשות מארץ הקודש

54 (1910), pp. 195-199
55 (1911), pp. 44-48
56 (1912), pp. 45-55, 111-116, 176-181, 242-247
57 (1913), pp. 114-121, 175-185, 236-242
58 (1914), pp. 117-118 (about Tabgha)
64 (1920), pp. 93-95
66 (1922), pp. 128-131 ('Nachrichten aus Haifa')

א.4 שמיץ, פרסומים אחרים

Das kathol. Deutschtum in Palästina, Freiburg i. Br.: Caritasverband für das katholische Deutschland, 1913
הישות הגרמנית-קתולית בפלשתינה

שער חמישי

נספחים

נשרים נוחתים על פגר, במרכז הציור מימין, צמד ציידים יורים בנשרים, ובמרכז הציור, נשר ירוי צונח אל הקרקע (מתוך: *Voyage in Orient*, Rudolph)

01 — הודעה על מינויו של האב שמיץ למנהל מפעלי האגודה הגרמנית לארץ הקודש בירושלים

מסמך מגנזך המדינה

גנזך המדינה, ירושלים, חטיבה 67: אוסף תיקים של משרדי הקונסוליה הגרמנית בירושלים וביפו 1868–1939, תיק 268: האכסניה הגרמנית-קתולית ליד שער דמשק 1902–1915, העתק 5872 IIIb.

האגודה הגרמנית לארץ הקודש קלן, 23 במרץ 1908

הוד מעלתו,

אני מתכבד להודיע בהכנעה, שהאגודה הגרמנית לארץ הקודש בחרה את האדון הנכבד האב ארנסט שמיץ, שנולד ברייידט ליד מינכנגלדבך במחוז דיסלדורף ב-1 במאי 1845 ומנהל כעת את סמינר הכמרים התנ"כי בפונשל שעל האי מדירה, ליורשו של המנוח וילהלם שמידט כמנהל האכסניה הגרמנית-קתולית בירושלים.

בהוקרה מיוחדת חותם אני להוד מעלתך,

שלך

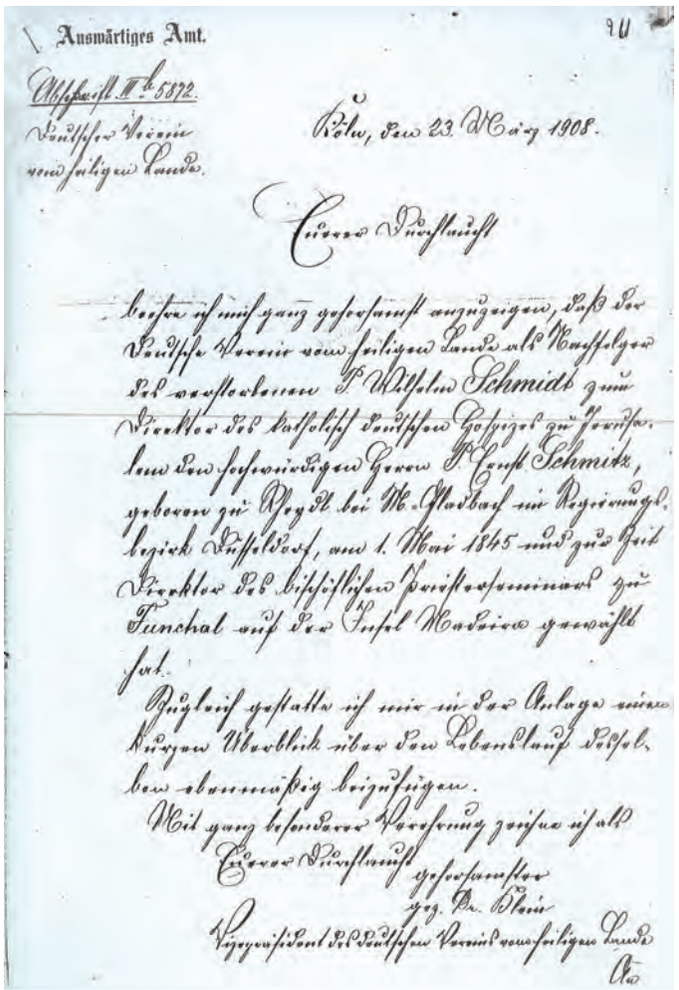
חתום ד"ר קליין
סגן הנשיא של האגודה הגרמנית לארץ הקודש

אל הוד מעלתו האדון קנצלר הרייך וראש הממשלה, הנסיך פון בילו בברלין.
ברלין, 4 אפריל 1908
[התקבל] העתק עם נספח
הקונסול הקיסרי האדון שמידט, מעלת כבודו, ירושלים

לידיעה (השווה הדיווח מתאריך 1 בפברואר ש. ז., בתיק 244), בשם קנצלר הרייך קריגה.
[הנספח]

ארנסט שמיץ נולד ברייידט ליד מינשנגלדבך במחוז דיסלדורף, ב-1 במאי 1845. עמד בבחינות הבגרות שלו בפסחא 1864 בגימנסיה המלכותית בנויס, ואז נכנס לחונכות של מסדר הלזריסטים בקלן. ב-1868 הוסמך ככומר ומיד לאחר ההסמכה מונה כמפקח באקדמיה לבני האצולה מאזור הריין בבדבורג. על תלמידיו נמנו בין היתר הנסיך פיליפ פון הוהנלוהה והגראף פון רייסל-גימניך. עם השעיית ההתיישבות בגרמניה ב-1873 עבר שמיץ לליסבון, שם הועסק כמורה בקולג של הלזריסטים. אחרי כמה שנים הגיע לעיר פונשל שבאי מדירה. שם שהה עד כה, מלבד כמה שנים אותן עשה בקולגיום מריאנום בתו שבבלגיה. נכון להיום הוא משמש שם כמנהל הסמינר של הבישופות (קולגיום וסמינר לכמרים). פעילותו המיוחדת כוונה לתחום מדעי הטבע. אוספיו, בראש ובראשונה אוסף הביצים, הם מהדברים היותר ראויים לביקור בפונשל. לפני כמה שנים הוזמן לכינוס האורניתולוגים בלונדון והשתתף בו. כאשר אוניית מלחמה גרמנית משליכה את עוגנה בנמל פונשל, שמיץ אינו מחמיץ את ההזדמנות

לעלות לסיפון ולהציע לערוך תפילה עבור אנשי הצוות הקתולים. מלבד השפה הגרמנית הוא שולט היטב גם בצרפתית, באנגלית ובפורטוגלית. הוא ערך כמה מסעות מחקר ימיים עם נסיך מונקו, ובמהלך שהותו בתו [הגיע] לכמה תגליות חשובות על סוגי העכבישים. כניסתו לתפקיד כמנהל האכסניה הגרמנית בירושלים תחול אחרי סיום שנת הלימודים בפונשל לקראת ה-1 באוגוסט 1908.

Auswärtiges Amt.

Abschrift II. b. 5872.

Deutsche Verein vom heiligen Lande.

Köln, den 23. März 1908.

Euere Durchlaucht

beehre ich mich ganz gehorsamst anzuzeigen, daß der Deutsche Verein vom heiligen Lande als Nachfolger des verstorbenen P. Wilhelm Schmidt zum Direktor des katholisch deutschen Gymnasiums zu Jerusalem den gegenwärtigen Herrn Karl Schmidt, geboren zu Mayen bei M. Gladbach im Regierungsbezirk Düsseldorf, am 1. Mai 1845 und zum Leiter des bischöflichen Priesterseminars zu Tunchab wie den Titel Monsieur ernannt hat.

Zugleich gestatte ich mir in der Anlage einen kurzen Überblick über den Lebenslauf desselben ehrerbietigst beizufügen.

Mit ganz besonderer Verehrung zeichne ich als

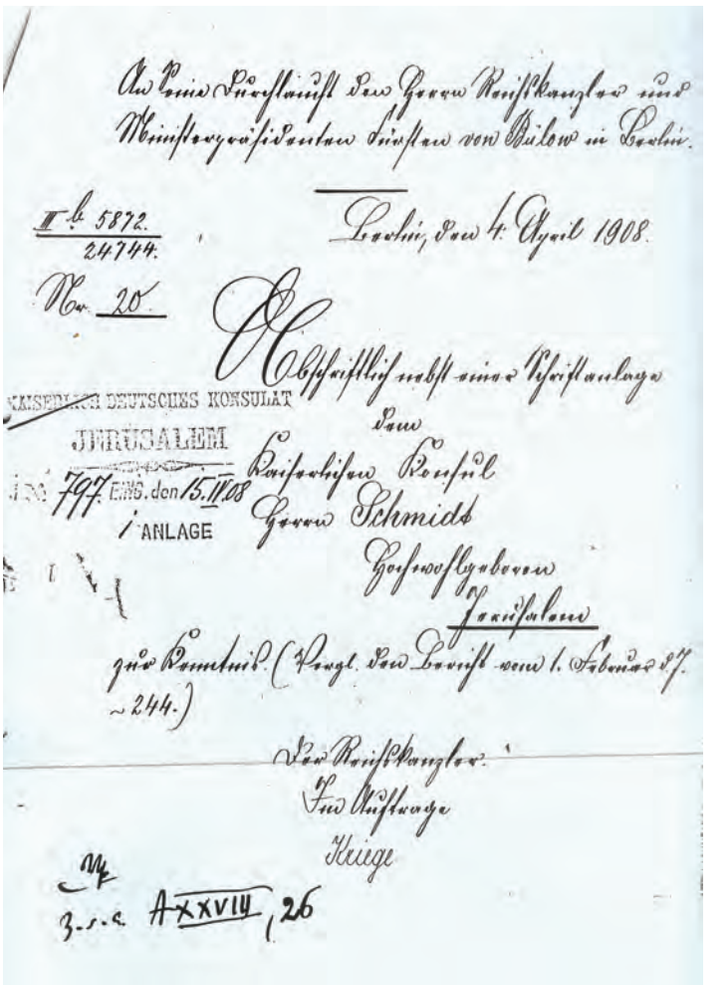
Euere Durchlaucht

gehorsamster

gez. Dr. Klein

Vizepräsident des Deutschen Vereins vom heiligen Lande

An

An Seine Durchlaucht den Herrn Reichskanzler und Minister-Präsidenten Fürsten von Bülow in Berlin.

II. b. 5872.
24744.

Berlin, den 4. April 1908.

No. 20.

Abschriftlich nebst einer Schriftanlage

KAISERLICH DEUTSCHES KONSULAT
JERUSALEM
No. 797 Eing. den 15.11.08
1 ANLAGE

den

Kaiserlichen Konsul

Herrn Schmidt

Hochwohlgeboren

Jerusalem

zur Kenntnis. (Kgl. den Bericht vom 1. Februar d. J. ~244.)

Der Reichskanzler.

In Vertretung

Kriege

3.-1.c. A XXVIII 26

02 האב ארנסט שמיץ ממלא מקום המנוח האב שמידט בירושלים

פורסם עם בואו של האב שמיץ לארץ הקודש, הארץ הקדושה, 52 (1908), 107–108

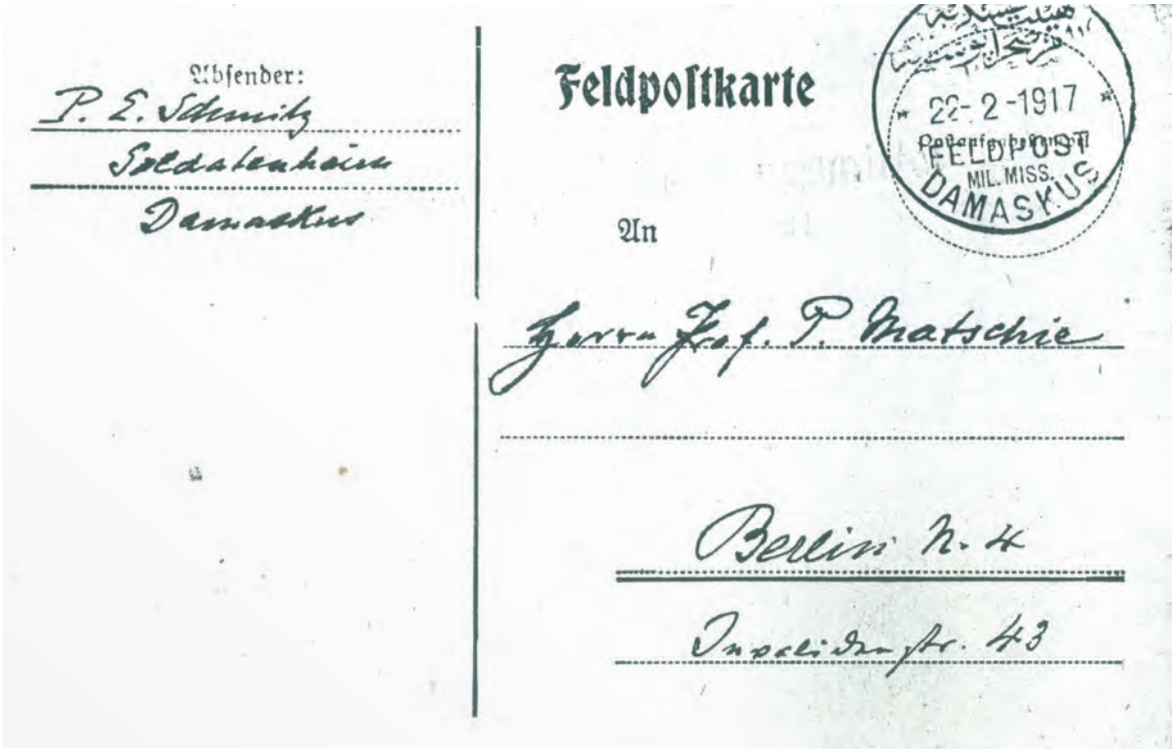
האגודה הגרמנית של ארץ הקודש (Deutsche Verein von Heiligen Lande), בישיבת ההנהלה שקיימה ב-28 באפריל בארמון הארכיבישוף של קלן, מינתה יורש למנוח הבלתי נשכח האב שמידט. האדון האב שמיץ, חבר במסדר של המנוח, עדיין מנהל את הסמינר לכמרים של הבישופות בעיר פונשל שבאיי מדירה. לכשתסתיים, בסוף יוני, שנת הלמודים הנוכחית, יתפנה המוכתר למשרתו החדשה.

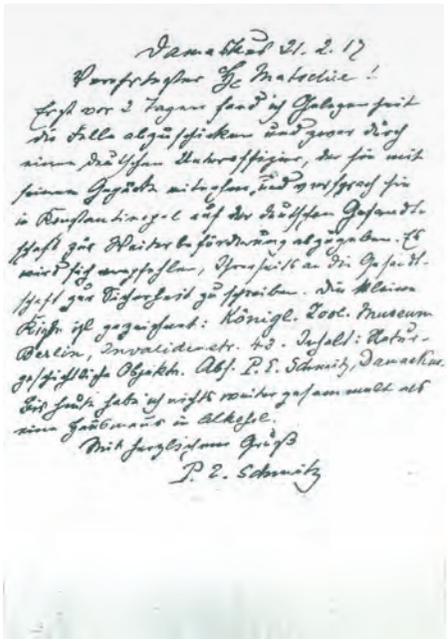
ביגיעה רבה הצליחו לשחרר את שמיץ למשרתו החדשה, שכן שמיץ אהוד בצורה יוצאת מן הכלל בפונשל ובמדירה כולה. עוד בימים האחרונים ביקשו הבישוף, חבר הכמרים וכל אנשי הדת מבלי יוצא מן הכלל מהממונה על האב שמיץ להשאיר עימם את האב האהוב והמכובד; זו הערכה עמוקה ויפה לאב שמיץ, המבשרת סיכויי אושר לאגודה הגרמנית של ארץ הקודש.

אחרי הכול, על פי מה ששומעים על המנהל החדש, הצליחה ההנהלה בבחירתה. האב ארנסט שמיץ כמו חברו לגורל, ראש המנזר הבנדיקטיני בהר ציון האב קורנליוס קניל מארץ הריין, גם הוא בעיר הקודש. מוצא שניהם מהארכיבישופות של קלן; זה מאוברקסל בחבל זיך, וחברו מרהדט (Rheydet) הסמוכה. שמיץ למד בגימנסיה בעיר נוס (Neus) והיה חניך הקולגיום המקומי Marianum ובתור שכזה, עמד בהצלחה בבחינות הבגרות בסתיו 1864. מיד לאחר מכן הצטרף לחבורת הכמרים המסיונרים של סנט ונסן דה פול בקלן. במאי 1869 נמשח בקלן לכוהן, לאחר שסיים את חוק לימודיו בפילוסופיה ובתאולוגיה. הכומר הצעיר נשלח כמפקח לאקדמיה של האבירים (Ritter Akademie) בבדבורו, מקום שם עשה עבודה מבורכת עד סתיו 1873.

כתוצאה ממלחמת התרבות האומללה, עבר הכומר האהוב ורב הפעלים לפורטוגל. שנים רבות פעל בבית הספר האפוסטלי של הלזריסטים ב-Collegiuri Sta Quiteria, בפונשל בירת מדירה (דוכסות ברגה); תחילה בהוספיס מריה אמליה (Amalia), וב-1881 מונה לנהל את הקולגיום הבישופי ואת הסמינר לכמרים. פעילות ברוכה זו פסקה רק לכמה שנים בזמן שבילה אצל אחיו למסדר בתאוקס (Teux). שמו הטוב של האדון שמיץ הולך לפניו; הוא מהולל בגלל התנהגותו הנלבבת ואישיותו המוסרית; בקיאותו בשפות הוציאה לו מוניטין; הוא יודע ברהיטות פורטוגלית, צרפתית ואנגלית. הוא גם מוערך כמלומד במדעי הטבע. בין אתרי הביקור החשובים בפונשל מצוי האוסף של שמיץ. הוא הוזמן לקונגרס האורניתולוגי בלונדון וזכה לכבוד גדול. מחקריו כה הוערכו עד שתגליות מיוחדות בזואולוגיה נקראו על שמו. יש לצפות על כן להפתעות רבות במקצועות הפאונה והפלורה בארץ הקודש. הוא מתגלה בכל מקום כפטריוט גרמני. כאשר הייתה עוגנת ספינת מלחמה גרמנית בנמל פונשל לא התמהמה האב שמיץ מלעלות על סיפונה, לברך את בני עמו הגרמנים ולערוך תפילה עבור הקתולים שבהם.

03 — הודעה של שמיץ על משלוח חומר לפחלוץ. הגלויה נשלחה מדמשק אל פרופ מטשי, מומחה בינלאומי במוזיאון הזואולוגי בברלין, 21.2.1917

דמשק, 21.2.17

מר מטשי הנכבד ביותר!

רק לפני יומיים מצאתי הזדמנות לשלוח את הפרוות בידי תת-קצין גרמני, שלקח אותן עם המטען שלו והבטיח למסור אותן בקושטא למשלחת הגרמנית להמשך המשלוח. כדאי שליתר ביטחון תכתוב אל המשלחת.

על הארגז הקטן מסומן: מוזיאון מלכותי זואולוגי ברלין, רח אינבלידים 43. תכולה: פריטים של היסטוריה של הטבע. השולח: פ"א שמיץ, דמשק.

עד היום לא אספתי עוד פרט לעכבר בית באלכוהול.

בברכה לבבית,

האב ארנסט שמיץ (P. E. Schmitz)

04 הספד על האב ארנסט שמיץ

האב פרנץ דונקל

הארץ הקדושה, 67 (1923), 7–9

האב ארנסט שמיץ, כומר בקהילת Congregatio Missionis הקתולית, נולד בתאריך 18 במאי 1845 ביישוב ריידט ליד מינכן-גלדבאך. הוא למד בבית הספר התיכון בעיר נויס ועמד בהצלחה בבחינות הבגרות בסתיו 1864 במוסד החינוכי Kollegium Marianum בעיר זו. תקופה קצרה לאחר מכן הוא הצטרף למסדר כמרי המיסיון של Vinzenz von Paul שבעיר קלן. לאחר השלמת לימודי הפילוסופיה והתאולוגיה מונה לכומר בקלן בחודש מאי 1869. הכומר הצעיר נשלח כאיש ביקורת לאקדמיית Ritter בעיר בדבורג, שבה עשה עבודה מבורכת עד לסתיו 1873. קרב התרבות הרה האסון שהתנהל בימים ההם הוביל את הכומר, שהיה אהוד על הכול ורב כשרונות, לפורטוגל. במדינה זו פעל שנים ארוכות בבית הספר של הלזריסטים במוסד החינוכי Sta. Quiteria (בישופות ברגה) ולאחר מכן, החל משנת 1877, בעיר פונשל, עיר הבירה של האי מדירה, שבה פעל בתחילה בהוספיס "מריה עמליה" אך בשנת 1881 מונה לניהול בית הספר של הבישופות ושל סמינר הכמרים המקומי. הוא החזיק במשרה זו כמעט לאורך שנות חייו של אדם, כאישיות מכובדת ואהודה בכל החוגים באי מדירה. פעילותו המבורכת במסגרות אלה הופסקה לשנים מעטות בלבד (1898–1902) שאותן עשה עם עמיתיו הגרמניים במחוז Theux בבלגיה. כמנהל סמינר הכמרים הוא שם דגש מיוחד על כך שהכמרים לעתיד יזכו גם לידע יסודי ונרחב, זאת בנוסף להכנתם להתמסרות מלאה לעקרונות הדת. במסגרת השקפתו זו, הוא הוסיף למסלול לימודי המכינה של הסטודנטים בסמינר גם לימודי טבע ופיזיקה כמקצועות חדשים, שכן, בזכות עולם החי והצומח המגוון והייחודי כל כך באי מדירה, היה זה מתבקש להתעמק בהם. לא היה מקצוע אחר שעורר כל כך הרבה עניין אצל משתתפי הסמינר הצעירים. במהלך הטיולים השבועיים השוטפים עורר האב שמיץ אצל תלמידיו עניין כה רב בעבודת האיסוף, עד כי ארגזי זכוכית וארונות הלכו והתמלאו בזה אחר זה בפרפרים, בחיפושיות, בעכבישים, בנמלים, בפשפשאים ובמעופפים למיניהם, בקונכיות של חלזונות, בכוכבי ים, באלמוגים, בעשבי מרפא, באזובים, בחזזיות ועוד. כאשר לאחר מאמצים רבים נלמדה גם אמנות הפשטת העור והפחלוץ של בעלי החיים, הורחב העיסוק בסמינר גם לתצוגה של יונקים, ציפורים, ואפילו דגים, רכיכות וצבים. לכל אלה נוסף אוסף של כל הצמחים, סוגי העץ, הפטריות ורכיבים מיקרוסקופיים של בעלי החיים הזעירים ביותר של האי מדירה.

לא הייתה זו עבודה של מה בכך והיא נמשכה שנים לא מעטות, כי גם אם יוחסה למקצועות הלימוד הנלווים חשיבות רבה, אסור היה שמקצועות הלימוד העיקריים בסמינר יוזנחו. האב שמיץ הקים גם את מוזיאון מדירה החדש, שזכה לביקורים תכופים של חוקרי טבע, של סוחרים בפריטי טבע ושל מנהלי מוזיאונים מערים שונות. הוא יצר קשרים ענפים עם חוקרי טבע רבים בעולם המדעי, בעיקר כדי לקבל סיוע בסידור ובמיון מדעיים מיטביים של כל פריטי האוספים.

במסגרת קשרים אלה, הוגדרו היונקים והציפורים במוזיאון המלכותי בברלין. את בעלי הכנף מיינו גם האביר פון טשוסי בהאליין, אוסטריה, וד"ר גרטרט ממוזיאון רוטשילד באנגליה. דגים, אלמוגים ואזובים מיין והגדיר י"ח גונסון באי מדירה עצמו, פרופ קולצינסקי סיווג שבלולי ים וקונכיות בקרקוב, המומחה סטרטס מיין הגדיר פרפרים בברסלאו, פרופ רויטרמיין והגדיר פשפשאים בהלסינגפורס ועוד.

מחקריו של שמיץ בזואולוגיה זכו להכרה מדעית ומינים רבים שגילה בתחום הזואולוגיה כונו בשמו.

בכנס האורניתולוגי שהתקיים בלונדון בשנת 1905 זכה שמיץ להערכה ולהוקרה כללית כאיש מקצוע.

בקיץ 1898 הזמין אותו נסיך מונקו להצטרף אליו לשיט סביב מדירה ביאכטה Princess Alice שנבנתה במיוחד. השיט נועד לחקירת מעמקי הים, מושא התעניינותו של הנסיך, והצטרפו אליו כמה מומחים לדבר. הנסיך פרש את חסותו על האב שמיץ והמוזיאון שלו בפונשל. כיאה לנסיך הוא הביע את רגשי תודתו לשמיץ, בין היתר, במשלוח מחקריו המפוארים על מעמקי הים. התיאורים הצבעוניים המוצגים בנושא זה בפרנקפורט/מיין ייחודיים ואין דומים להם בכל הנוגע לדיוק, הרכות וההישג האמנותי.

אף שהאב שמיץ חי באי מדירה כמעין פליט, הוא הוכיח עצמו מכל בחינה כפטריוט גרמני נאמן. כל אימת שאוניית מלחמה גרמנית עגנה בנמל פונשל, הוא לא החמיץ את ההזדמנות לעלות על סיפונה כדי לברך את בני עמו הגרמנים ולקיים במקום טקס תפילה עבור המלחים הקתולים.

הכומר פ"ו שמידט, שנמנה עם קהילת Congregatio Missionis בפלשתינה פעל בה ללא לאות להפצת התרבות הגרמנית. כאשר הלך לעולמו בנובמבר 1907, מונה האב שמיץ, למרות גילו המתקדם, לממשיך. עם זאת, התאפשר לו להמשיך לשהות במדירה עד לשלהי קיץ 1908 כדי להיות נוכח בסיום שנת הלימודים בסמינר. לשווא התנגדו הבישוף של מדירה וראשי הכנסייה המקומיים של פונשל להעברתו, ולאחר 34 שנות עבודה באי שלמד לאהוב, שהופסקו לתקופה קצרה בלבד, הוא נפרד ממנו והגיע ב-1 בספטמבר 1908 לביתו החדש, הוא הוספיס סנט פאול בירושלים.

כאן פעל כרקטור של ההוספיס וכמנהל סמינר ההוראה הלטיני, בדרך הדומה לזו שנקט באי מדירה. גם כאן ידע לעורר עניין והתלהבות במדעי הטבע בקרב תלמידי הסמינר, והקים עד מהרה מוזיאון שזכה למבקרים רבים ולהערכה. במהלך חמש שנות עבודתו בירושלים, הצליח לאכלס את המוזיאון באופן מופתי ולהשביח אותו בהדרגה.

באוקטובר 1913 פרש האב שמיץ לטבחה לחוף ימת הכנרת, שם החזיקה האגודה הגרמנית לארץ הקודש מבנה בבעלותה.

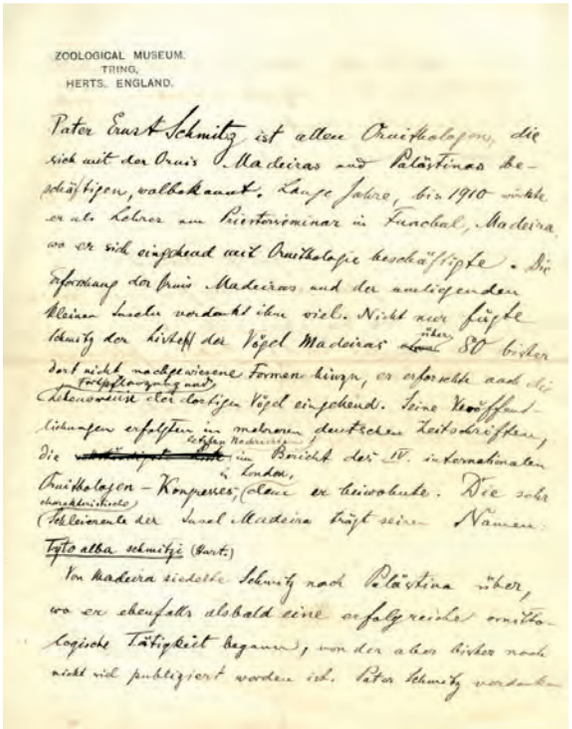
בזכות הזיכרונות ההיסטוריים העתיקים הקשורים בו, הספיק חבל ארץ יפה זה לעורר בשמיץ, עוד בעברו, רושם עמוק. עולם החי המעניין שנגלה לו כאן פיתה אותו ליזום בדיקות ומחקרים מעמיקים בשטח, אולם מלחמת העולם שפרצה זמן קצר לאחר בואו קטעה פעילות זו. שמיץ יצא לדמשק למתן שירות עבור חיילים גרמנים וכעבור כמה שנים שב לטבחה. במקום זה בחודש מאי 1919 הוא חגג 50 שנות כמורה.

כאשר בחודש מאי 1920 איבדו הנזירות הגרמניות של מסדר אחיות החסד של הקדוש בורומאו את אביהן הרוחני בעקבות מוות בלתי צפוי, והסיכוי לקבל איש רוח גרמני מחליף היה אפסי, לקח האב שמיץ על עצמו גם משרה זו ברצון לעת זקנתו. על אף גילו המופלג, הוא עשה עבודה יעילה ומועילה בהוספיס של המסדר ובבית ספרו ודבק במשימותיו עד לרגעיו האחרונים.

האב ארנסט שמיץ סיים את חיי העמל המבורכים שלו בחיפה ב- 3 בדצמבר 1922 ונטמן בקריפטה של נזירות המסדר על הר הכרמל. הוא זכור לברכה הן במדירה הן בירושלים וזכרו יישמר בשני המוזיאונים, בפונשל שבאי מדירה ובירושלים, גם לדורות הבאים.

[חתימה]

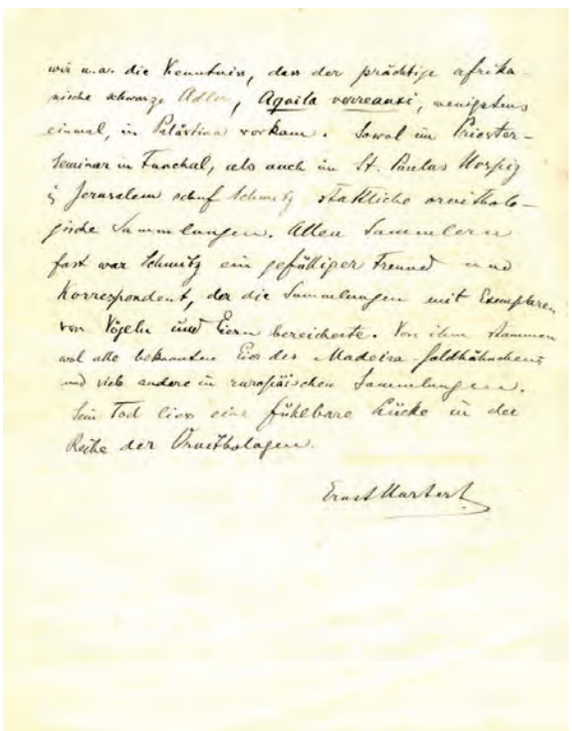
05 מכתב מהמוזיאון הזואולוגי בטרינג, אנגליה

ZOOLOGICAL MUSEUM.
TRING,
HERTS. ENGLAND.

Pater Ernst Schmitz ist allen Ornithologen, die sich mit der Ornis Madeiras und Palästinas beschäftigen, wohlbekannt. Lange Jahre, bis 1910 wirkte er als Lehrer am Priesterseminar in Funchal, Madeira, wo er sich eingehend mit Ornithologie beschäftigte. Die Erforschung der Ornis Madeiras und der umliegenden Inseln verdankt ihm viel. Nicht nur führte Schmitz der Systematik der Vögel Madeiras über 80 bisher dort nicht nachgewiesene Formen zu, er erforschte auch die Fortpflanzung und Lebensweise der dortigen Vögel eingehend. Seine Veröffentlichungen erfolgten in mehreren deutschen Zeitschriften, die letzten Madeira in Bericht der IV. internationalen Ornithologen-Kongresses in London, (dessen er beiwohnte. Die sehr charakteristische (Subspecies der Insel Madeira trägt seinen Namen: Tyto alba schmitzi (Hart.)

Von Madeira siedelte Schmitz nach Palästina über, wo er ebenfalls alsbald eine erfolgreiche ornithologische Tätigkeit begann, von der aber bisher noch nicht viel publiziert worden ist. Pater Schmitz verdankt

wie u.a. die Kenntnis, dass der prächtige afrikanische schwarze Adler, Aquila verreauxi, wenigstens einmal, in Palästina vorkam. Sowohl im Priesterseminar in Funchal, als auch in St. Pauls Hospiz in Jerusalem schuf Schmitz stattliche ornithologische Sammlungen. Allen Sammlern war Schmitz ein gefälliger Freund und Korrespondent, da die Sammlungen mit Exemplaren von Vögeln aller Art bereicherte. Von ihm stammen viel alle bekannten Eier der Madeira Feldhühnchens und viele andere in europäischen Sammlungen. Sein Tod riss eine fühlbare Lücke in der Reihe der Ornithologen.

Ernst Marshall

המוזיאון הזואולוגי
טרינג
אנגליה

[כתב יד]

האב ארנסט שמיץ מוכר היטב לכל האורניתולוגים העוסקים באוכלוסיית העופות של האי מדירה ושל פלשתינה. שנים ארוכות, עד 1910 [כך], הוא שימש כמורה בסמינר הכמרים בפונשל, מדירה, שם עסק באופן יסודי בתחום האורניתולוגיה. המחקר של אוכלוסיית העופות באי מדירה ובאיים הקטנים הסמוכים חב לו רבות. לא זו בלבד ששמיץ ערך רשימה של הציפורים במדירה שכללה יותר מ-80 מינים שטרם זוהו באי, הוא גם חקר לעומקם את הרגלי ההתרבות של העופות שחיו בו ואת אורח חייהם. פרסומיו הופיעו במספר כתבי עת גרמניים והעדכונים האחרונים פורסמו בדו"ח של כינוס האורניתולוגים הבינלאומי הרביעי שהתקיים בלונדון שבו השתתף. התנשמת הלבנה, הנפוצה עד מאוד באי מדירה, נושאת את שמו: *Tyto alba schmitzi* (Hart.).

ממדירה עבר שמיץ לגור בפלשתינה וגם בה החל עד מהרה בהצלחה בפעילות אורניתולוגית שכמעט לא פורסמה עד כה. לאב שמיץ אנו חייבים, בין היתר, את הידיעה שהעיט האפריקני השחור המרשים, *Aquila verreauxi* הופיע לכל הפחות פעם אחת בפלשתינה. האב שמיץ יזם וניהל אוספים אורניתולוגים איכותיים, הן בסמינר הכמרים בפונשל הן בהוספיס סנט פול בירושלים.

האב שמיץ היה חבר נעים הליכות, כמו גם חבר לעט לכלל האספנים, והוא העשיר את אוספיהם במיני ציפורים וביצים. נראה שאפשר לראות בו את מי שגילה את כל הביצים המוכרות של תרנגול הזהב של מדירה ושל עופות רבים אחרים הנכללים באוספים אירופיים.

מותו הותיר חלל של ממש בקרב האורניתולוגים.

[חתימה] ארנסט הארטרט

מגרמנית: חבר

06 הנמרים נמצאים כאן: הנזירות הבורומאיות

Karl Götz, *Der Deutche In Palästina*, Langensalza 1932, pp. 59-61*

הנזירות הבורומאיות הגרמניות בפלשתינה עוסקות גם בטיפול בחולים. בבית קטן באל-קובייבה, המרוחקת מספר שעות מירושלים, טיפלתי בחולים במשך שנים רבות. היה ברשותי גם בית מרקחת מקומי קטן, שבו אהבו החולים מהסביבה למצוא מקלט. נדבן אהוב ציווה לי אפילו שולחן ניתוחים, ולא ארך זמן רב עד שנזקקתי לשירותיו. מעשה שהיה כך היה: כבר לפני ימים אחדים חלפה השמועה כי חיה רעה, נמר או אריה, משוטטת בסביבה. עבד אל עמרי שמר על עדר העיזים שלו במהלך שלוש שעות מאיתנו, בעוד מחמוד אביו חורש בסמוך. הרועה, ששמע כמובן על הסכנה, החל לצאת זה מכבר למרעה חמוש ברובה, באקדח ובסכין חדה. בוקר אחד בעשר לערך, הבחין בחיה גדולה ולא מוכרת על גבעה בין סלעים וסבכי שיחים והניח שזה צבוע. כשהחיה הלכה והתקרבה לעיזים שלו ירה לעברה, אך היא נפגעה באורח קל בלבד. כשירה בשנית השמיע הנמר, כך מתברר, יללה איומה ופנה לעבר היורה בו, שנס בבהלה אל אביו. זה כבר הרגיש בסכנה המרחפת על בנו ונחלץ להצלתו.

בקפיצה נוראה התנפל הנמר על האב, השליכו לקרקע וניסה ללפות את צווארו. אולם האיש האומלל לחץ אינסטינקטיבית את סנטרו לחזהו, וניסה באגרופים ובבעיטות להרחיק את הנמר מעליו. אז תקפה החיה את פניו של חסר המזל, קרעה את שפתו התחתונה, ופגעה בידיו ובעיקר ברגליו. זעקות הכאב של האב גרמו לבנו להתעלם מהסכנה. הוא מיהר אל הנמר הזועם עם האקדח בידו, ירה בו שלוש פעמים מטווח קרוב, שלף את סכינו ודקר אותו. הנמר אמנם נפגע למוות אך עדיין זעק במלוא גרונו כאשר הרועה חתך את צדו האחד. עבד אל עמרי הכריע את הנמר אך עדיין חשש ממנו וחתך את צווארו.

עתה שכב מוחמד האומלל בשלולית מעורבת של דם אדם ודם נמר. למרבה המזל לא פגעה בו אף אחת מיריות האקדח. למרות שכל גופו נפגע באורח אנוש, לא נשקפה סכנה לחייו. האב והבן המבוהלים הכירו את כישוריהן של הבורומאיות הגרמניות באל קובייבה בתפירה ובריפוי פצעים. הפצוע הובא אלינו בידי קרוביו, למרות המרחק הרב. לקחתי על עצמי לטפל כאן בביש המזל. זה לא היה הנמר היחיד שנראה בסביבה. עד מהרה הופיע נמר אחר סמוך לכפר שבו התגוררנו. בעמק הרחוק רעו שלושה עדרים. לפתע הופיע נמר והתנפל על עז שנשארה מאחור. הרועה הצעיר חשב שזה כלב גדול, מיהר לעברו ללא מורא והיכה אותו במקל הרועים שבידו. הנמר הרפה מטרפו וזינק על הנער, שניסה להרחיקו מגופו בעזרת המקל שהחזיק לפניו, אולם נפצע בכתפו ובידו. זעקות הרועה וחבריו הבהילו את הנמר שהחל לצעוד משם לאיטו. פלאח שקול הזעקות הגיע לאוזניו הניח שקטטה פרצה בין הרועים והגיע עד מהרה חמוש ברובה. בראותו את הנמר ירה לעברו פעמיים והוא צנח ללא רוח חיים.

הרועה שהותקף הגיע אליי לקובייבה. אחרי שתפרתי את פצעיו יכולתי לברך אותו שהכול הסתיים בכי טוב. הנמר המומת הובא למוזיאון של האכסניה הגרמנית על שם פאולוס הקדוש.

* הספרון, ובו אוסף קטעים מחיי הגרמנים בפלשתינה, פורסם בידי קרל גץ, מורה במושבה הטמפלרית בית לחם הגלילית, כנראה בשנות השלושים. שלוש נזירות בורומאיות הוצבו בבית ההבראה ובית ההארחה בקובייבה בשנת 1906. שמיץ עצמו דיווח על "קרב עם נמר" בכתב העת *Das Heilige Land* בשנת 1912, במכתב המתוארך ל-25 בנובמבר 1911. תרגום מכתב זה (ראו למעלה, שער שני, מס 13) הביא יוסי לשם במאמריו החלוציים על אוסף שמיץ, ב"טבע וארץ" 20/3 (מרץ-אפריל 1978), (Winter 1978-9) *Israel Land and Nature 4/2*.

07

סיכום האוספים הזואולוגיים במזרח התיכון
אוספים זואולוגיים חשובים בירושלים

דירקטור דר ה קומרלווה, מינכן

הארץ הקדושה, 102 (1970), 14–17

כל המתעניין בעולם החי של המזרח הקרוב, לא יוכל להחמיץ את מחקריו ומאמריו של האב ארנסט שמיץ (1845– 1922). לאחר שפעל כשלושה עשורים בפונשל, עיר הבירה של מדירה, והעשיר את התשתית של המוזיאון שלה באוספיו הזואולוגיים, הבוטניים והגאוגרפיים, לקח האב שמיץ על עצמו את הניהול של אכסניית פאולוס הקדוש ושל הסמינר הלטיני למורים בירושלים מספטמבר 1908. גם בירושלים ידע לעניין את פרחי הכהונה במדעי הטבע ובמיוחד בפאונה ובפלורה של פלשתינה. הוא השקיע מאמצים ובנה אוסף כמעט מושלם, מגוון ועשיר להוראה ולתצוגה. עבודתו נקטעה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ולכן העושר והכמות שהצליח לאסוף עד לרגע הזה מדהימים יותר. מאמריו פורסמו בכתבי עת מדעיים, כמו למשל בעיתון לזואולוגיה ואורניתולוגיה *Zeitschrift fuer Zoologie und Ornithologie* (1913–1909, 1919, 1920), בשנתון האורניתולוגי *Ornithologisches Jahrbuch* (1914–1910) ובירחון האורניתולוגי (1917–1921,1912) (*Ornithologische Monatsberichte*). מאמריו הפופולריים פורסמו בארץ הקדושה, *Das Heilige Land* (והלאה 1913, 1914, 1918 והלאה).

בינואר 1965 ביקרתי שוב בירושלים. בבית הספר לבנות על שם שמידט (Schmidts Girls College), מוסד ההמשך של האכסניה הישנה פאולוס הקדוש, היה לי העונג לחקור יותר לעומק את האוסף הזה, בתמיכת מנהל הקולג הנוכחי האב הוגו קרלס (Hugo Kerls) שיצא מגדרו ואני חייב לו המון תודות בשל כך. האוסף של שמיץ, השייך כיום לאכסניית פאולוס הקדוש, מורכב מכ-160 פריטים של עופות מארץ-ישראל מכ-145 מינים, יותר מ-40 יונקים, ובנוסף זוחלים, דו חיים, דגים וכמות לא מבוטלת של קיני ציפורים. בנוסף הביא האב שמיץ עוד הרבה עופות מפוחלצים מפונשל. בין העופות של פלשתינה וגם בין היונקים יש הרבה פריטים החשובים במידה זו או אחרת להרחבת הידע על מרחב התפוצה (אז והיום) של החיות האלה ולהבנתו. יש לציין כאן למשל את הצופית הבוהקת הפלשתינאית (הדומה בגודלה ובברק הניצוי לקוליברי), הקטופה הנדירה (*Ketupa ceylonensis = Bubo zeylonensis*), העיט השחור האפריקני (*Aquilla verreauxii*) המפואר (שחי בעיקרו באפריקה וכאן אזור תפוצתו הצפוני ביותר), וגם הפשוש (*Prinia gracilis*) עם הזנב הארוך להפליא ועוד. בין היונקים מצויים הראם הערבי (אנטילופת ה-*Oryx*) שנכחד כמעט לגמרי (באמריקה לכדו לא מכבר את הפרטים האחרונים ליצירת גרעין רבייה), אייל הכרמל (*Capreolus capreolus*) שנפל קורבן ללהט הציידים, היעל הנובי הנדיר (*Capra nubiana*) , נציגי המינים הנדירים ביותר של משפחת החתוליים הגדולים (*Pantherinae*): הנמר (*Panthera pardus*), הברדלס (*Acinonyx jubatus*) או הקרקל (*Caracal caracal*) ועוד חיות שאפיינו בעבר את פלשתינה. גם נציגי הזוחלים וביצי העופות ראויים לתשומת לב.

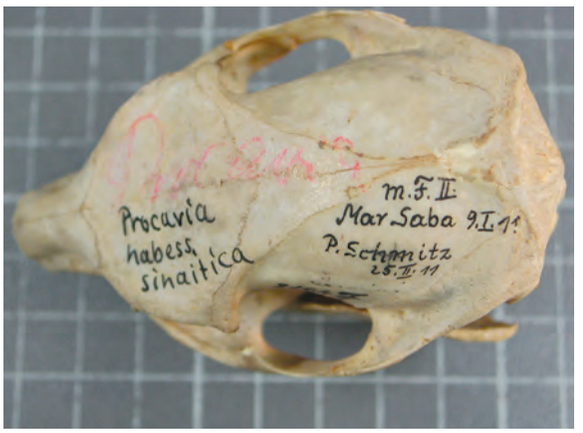
כמעט במקביל הוקם בירושלים אוסף שני, הודות ליוזמתו של פרופ ג דלמן, מומחה למזרחנות (Orientalist), ובארגון האספן הידוע של אוצרות פלשתינה וחוקר החיות י אהרוני. אוסף זה התמקד כמעט רק בעופות. לימים האוסף הועבר לידי מכון פלשתינה. הוא מאוחסן כרגע במרתף של הכנסיה האוונגלית [היא כנסיית הגואל בעיר העתיקה] ויכולתי לבחון גם אותו ביסודיות הודות לאישור הידידותי של הכומר הראשי. ספרתי יותר מ-320 עופות מפוחלצים (מכ-200 מינים) ובהם פריטים יוצאי דופן כמו למשל כותלי (*Tichodroma muraria*), תת מין של בז צוקים (*Falco biarmicus feldeggii*), מגלן מצויץ צפוני (*Geronticus eremita*) הנדיר, או מגלן מדגסקרי (*Lophotibis cristata*), שהיה נפוץ בעבר נפוץ גם באלפים (בכל המזרח יש כיום למין הזה רק מושבת קינון קטנה ויחידה בתוך העיר Birecik לאורך נהר הפרת), קיווית לבנת-זנב (*Vanellus leucurus*) ואחרים.

שני האוספים זקוקים באופן דחוף לשיפוץ ולשימור על מנת להבטיח את קיומם. מן הראוי שפעולות אלו תיעשנה בדחיפות במעבדה של מוזיאון למדעי טבע ובחסות מוסד מחקרי! מי שיודע עד כמה ירודה בחדרים אלו ההבנה

לטבע וליצורי הבריאה, ועד כמה התפשט כבר ההרס - לא יוכל שלא לחשוב על כך. זו השעה ה-12. אני בטוח שמוזיאונים מגרמניה, מבריטניה וממדינות אחרות ישמחו להיחלץ לטובת הפרויקט ולתמוך בו.

יש לעשות כל מאמץ כדי להציל את החומר המדעי הנל ואת האוצרות שחבויים עדיין. באופן זה האוספים יוכלו להוות בסיס למחקרים עתידיים, לחינוך למדעי המולדת, להבנת הטבע ולשמירת הטבע בפלשתינה!

מגרמנית: אליזבט לוי

גולגולת שפן סלע שנאסף במנזר מר סבא במדבר יהודה ב-9 בינואר 1911, נשלח למוזיאון ברלין והוגדר כתת-מין על שמו של האב שמיץ (צילום: חיים גורן)

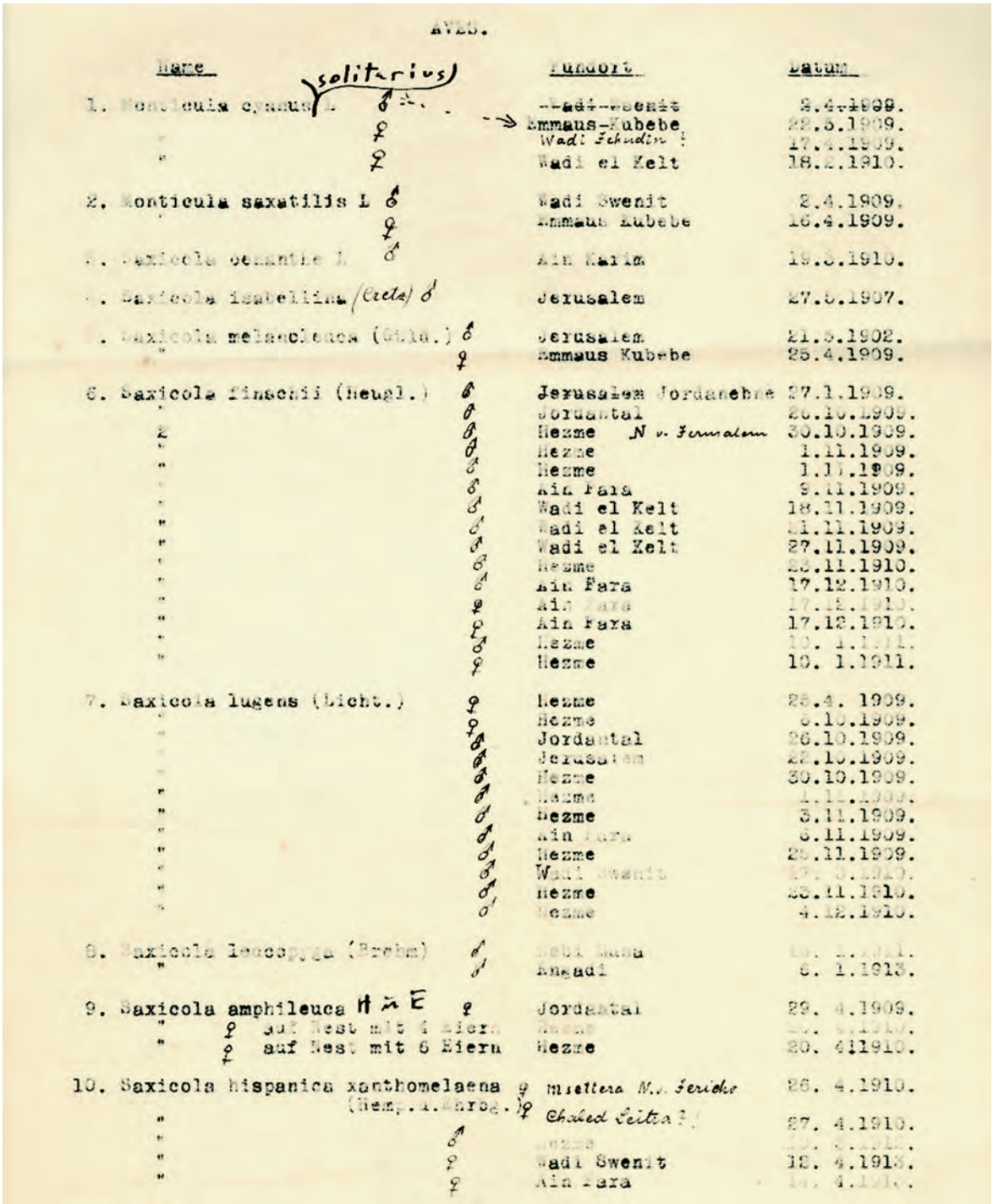
גולגולת נוספת של שפן סלע שנאספה ליד הכנרת ונשלחה למוזיאון ברלין על ידי האב שמיץ ב-13 בינואר 1916 (צילום: חיים גורן)

עורות של נמיות שנשלחו למוזיאון ברלין על ידי האב שמיץ (צילום: חיים גורן)

08 — את רשימת המצאי של בעלי החוליות במוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט, ניתן לראות בקישורית הבאה: https://bit.ly/2IVDyr1

דוגמה לרצף של רישומי המצאי מאוסף האב שמיץ (צולם מהמקור) מוכיח שהרבה פוחלצים הועברו לאוספים ברחבי העולם.

AVES.

Name		Fundort	Datum
1. Monticula cyanus L. (solitarius)	♂	--Wadi--Suenit	8.4.1909.
	♀	Emmaus-Kubebe	22.5.1909.
"	♀	Wadi Schadin !	17.4.1909.
"	♀	Wadi el Kelt	18.2.1910.
2. Monticula saxatilis L.	♂	Wadi Suenit	8.4.1909.
"	♀	Emmaus Kubebe	16.4.1909.
3. Saxicola oenanthe L.	♂	Ain Kalim	19.3.1910.
4. Saxicola isabellina (Cretz)	♂	Jerusalem	27.3.1907.
5. Saxicola melanoleuca (Güld.)	♂	Jerusalem	21.3.1902.
"	♀	Emmaus Kubebe	25.4.1909.
6. Saxicola finschii (Heugl.)	♂	Jerusalem Jordanebne	27.1.1909.
"	♂	Jordantal	26.10.1909.
"	♂	Mezme N v. Jerusalem	30.10.1909.
"	♂	Mezme	1.11.1909.
"	♂	Mezme	1.11.1909.
"	♂	Ain Fara	9.11.1909.
"	♂	Wadi el Kelt	18.11.1909.
"	♂	Wadi el Kelt	21.11.1909.
"	♂	Wadi el Kelt	27.11.1909.
"	♂	Mezme	23.11.1910.
"	♂	Ain Fara	17.12.1910.
"	♀	Ain Fara	17.12.1910.
"	♀	Ain Fara	17.12.1910.
"	♂♀	Mezme	10. 1.1911.
"	♀	Mezme	10. 1.1911.
7. Saxicola lugens (Licht.)	♀	Mezme	28.4. 1909.
"	♀	Mezme	6.10.1909.
"	♂	Jordantal	26.10.1909.
"	♂	Jerusalem	27.10.1909.
"	♂	Mezme	30.10.1909.
"	♂	Mezme	1.11.1909.
"	♂	Mezme	3.11.1909.
"	♂	Ain Fara	6.11.1909.
"	♂	Mezme	23.11.1909.
"	♂	Wadi Suenit	17. 3.1910.
"	♂	Mezme	23.11.1910.
"	♂	Mezme	4.12.1910.
8. Saxicola leucopyga (Brehm)	♂	Hebr. Kuna	10. 1.1911.
"	♂	Ansadi	6. 1.1913.
9. Saxicola amphileuca H & E	♀	Jordantal	29. 4.1909.
"	♀	auf Nest mit 4 Eiern	Mezme 20. 4.1910.
"	♀	auf Nest mit 6 Eiern	Mezme 20. 4.1910.
10. Saxicola hispanica xanthomelaena (Hem. et Ehrenb.)	♀	Misettera N. Jericho	26. 4.1910.
"	♀	Chaled Seitra ?	27. 4.1910.
"	♂	Mezme	12. 4.1910.
"	♀	Wadi Suenit	12. 4.1910.
"	♀	Ain Fara	14. 4.1910.